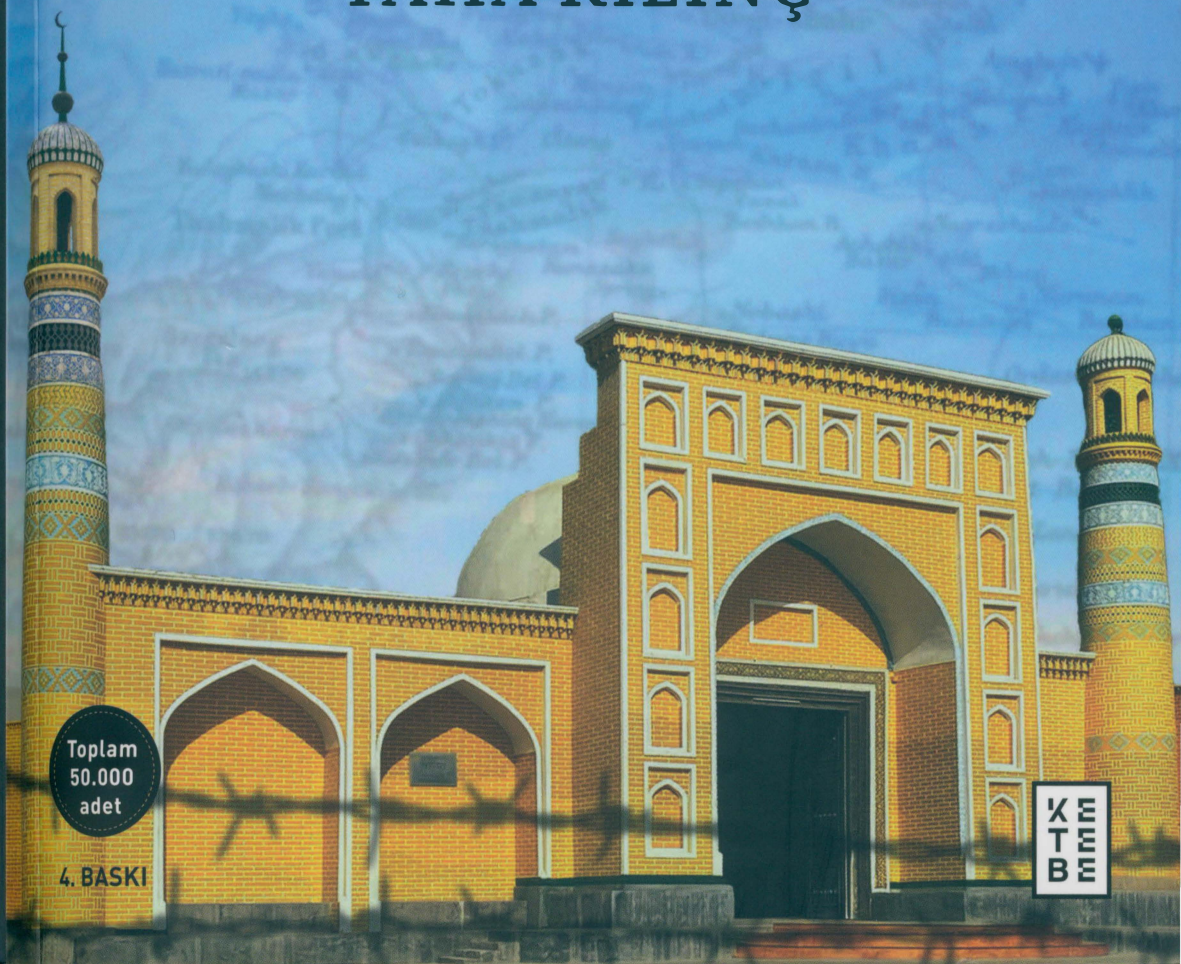
KAYIP COĞRAFYANIN İZİNDE | Doğu Türkistan Seyahatnamesi — Taha Kılınç

KTB

KAYIP COĞRAFYANIN İZİNDE

DOĞU TÜRKİSTAN SEYAHATNAMESİ

TAHA KILINÇ

Toplam 50.000 adet

4. BASKI

KTB

ketebe.com

ISBN: 978-625-5695-01-7
© 2018 Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş.

Ketebe Yayınları: 1539

Taha Kılınç Kitaplığı

Yayın Yönetmeni
Furkan Çalışkan

Yayıma Hazırlayan
Seçil Alten

Kapak
Harun Tan

Mizanpaj
Metin Taha Yılmaz

1. BASKI
Ekim 2025

4. BASKI
Kasım 2025
İstanbul

Ketebe Yayınları
Sertifika No. 49619
Maltepe Mahallesi Fetih Caddesi
No: 6 Dk: 2
Topkapı 34010 İstanbul
Tel: 212 612 29 30
e-mail: ketebe@ketebe.com

Baskı ve Cilt
Sertifika No: 71320
İMAK Ofset Basım Yayın A.Ş.
Akçaburgaz Mahallesi 137. Sok. No: 12
Esenyurt/İstanbul

© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş.'ye aittir.
İzinsiz yayımlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

KAYIP COĞRAFYANIN İZİNDE

DOĞU TÜRKİSTAN SEYAHATNAMESİ

TAHA KILINÇ

KETEBE

Taha Kılınç

1980, Anamur (Mersin) doğumlu. Kartal Anadolu İmam Hatip Lisesi ve İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdikten sonra başladığı gazetecilik mesleğini sürdürüyor. Ortadoğu ve İslam dünyası, uzun yıllardır yoğunlaştığı çalışma sahası. Halen *Yeni Şafak* gazetesinde, haftanın iki günü, sıklıkla seyahat ettiği İslam coğrafyasının gündemine dair köşe yazıları yazıyor. Aynı zamanda aylık *Derin Tarih* dergisi ve gzt.com/mecra sitesinin genel yayın yönetmeni.

Yayımlanmış kitapları:

Şam Kitabı, Çocuk Ansiklopedisi, Eski İstanbul Fotoğrafları, 365 Günde Peygamberimin Arkadaşları, Ali Emiri'nin İzinde, Söylemesem Olmazdı, Ortadoğu'dan Notlar, Kırmadan İncitmeden, Kudüs Yazıları, Seyrüsefer, Ortadoğu'ya Dair Yirmi Tez, Neyi, Nasıl Yapmalı?, Hatırda Kalanlar, Biz Bize, Gölgelerin Peşinde: 50 Portre, Dalları Gökte Bir Ağaç, Bir Rüyayı Hatırlar Gibi: Savaştan Önce Suriye, Âlem-i İslâm Yazıları (7 kitap), Filistin Notları, Dil ve İşgal: Eliezer Ben-Yehuda ve Modern İbranicenin Doğuşu, İslâm Şehirleri Atlası, Dört Suikast: Filistin'i Sarsan Kurşunlar, Kayıp Coğrafyanın İzinde: Doğu Türkistan Seyahatnamesi.

İÇİNDEKİLER

BAŞLARKEN... 9

GİRİŞ 11
Ramazan'ın bereketiyle... 11

YOLCULUĞA HAZIRLANIRKEN... 15
Cadde cadde, sokak sokak... 15
Rotayı belirlemek 17
Bu veda, başka veda 19

İSTANBUL'DAN HORGOS'A 21
Uyku tutmuyor 21
Tanrı Dağları'nın gölgesinde... 22
Doğu Türkistan'a dair bazı püf noktalar 23
Hızlı bir yolculuk 25
Ceyhun'un kardeşi İli Derya 26
Çin usulü cami 27
Çinlilere dair ilk izlenimler 29
Kale gibi bir sınır kapısı 30
Çin sınırında pasaport kontrolü 32
"Bu kitabı Çin'e neden getirdiniz?" 34

DOĞU TÜRKİSTAN'A İLK ADIM 37
Doğu Türkistan neresi? 37
Osmanlı'ya bağlı bir emirlik: Kaşgarya 38
Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti (1933-1934) 40
Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1946) 43
Coğrafyaya dair bazı teknik bilgiler 46
Karanlıkta sahipsiz mezarlıklar 47
Çağatay Hanlığı'nın mamur başkenti Almalığ 48

GULCA 51
Kazak ilinde kadim bir şehir 51
Kahramanlar Mezarlığı 53
Mao'nun Doğu Türkistan'daki adamları 56

İhtişamlı ve mahzun ... 58
İslam'ın Çin'deki tarihine dair... ... 59
Otel odasında pasaport kontrolü ... 61
"Türkiya mı? Yahşi yahşi..." ... 62
Müslüman mahallelerinin sükûneti ... 64
Çinli yerleşimciler ... 66
"Aile Olmak" programı ... 68
Çinli "akrabayı" reddetmek mümkün mü? ... 69
Güvensizlik zehiri ... 70
Zincire vurulan cami ... 71
Çin'in cami siyaseti ... 72
Gulca Müslüman mezarlığını ziyaret ... 77
Yerel kültürü turizmle aşındırmak ... 79
İslam harfleriyle Uygurca ... 81
Dilin taşıdığı kimlik, kültür ve tarih ... 82
Namaz kılacak yer bulamamak ... 83
Namaz: Bir radikallik alameti ... 84
Kıyafetler, yüzler, ifadeler... ... 85

KAŞGAR ... 87
Bir rüyanın tam ortasında... ... 88
İpek Yolu'nun kavşak şehri ... 89
Kaşgar'ın kalbi: İydgâh Camii ... 92
Namaza "icazet" yok ... 94
"İnsanlar artık tercih etmiyor" ... 98
Kasıtlı olarak, yaparken yıkmak ... 99
Çin'in hedefleri ... 102
Çin'in hayalindeki Uygur kültürü ... 103
Şehirler ve isimleri ... 105
Pilavcıdaki o detay ... 106
Eskinin camileri şimdi otel, restoran, çayevi, bar... ... 107
O dervişler şimdi nerde? ... 110
Mao ve barlar sokağı ... 112
Bir Kuşak-Bir Yol Projesi ve Kaşgar ... 114
Sokaklardan insan manzaraları ... 115
Bu çocuklar kimin? ... 116
Garip bir "güvenlik tedbiri" ... 118
Karakola bağlanan otoban ... 119
Abdulkerim Satuk Buğra Han'ı ziyaret ... 121
Artuşlu bir şehit âlim: Abdulkâdir Dâmolla ... 123
Kavak ağaçlarında kameralar ... 125
Opal Bağçesi'nde Mahmud Kaşgarî ... 126
Yusuf Has Hâcib'in kabrinde ... 128
Uygurların sevmediği bir adam: Apak Hoca ... 130

İparhan efsanesi 132
Buhara'nın tadı ve kokusu 133
İslamsız şehirler, İslamsız hayatlar 134
İslamsız Türklüğün yolu nereye çıkar? 135

YARKENT 137
Hanların başkenti 138
Şiî Uygurlar 139
Hanlık Sarayı ve Altun Mescid 141
On İki makamın mucidi 143
Ölülerden korkmaya gerek yok 144
Şehirde iki yabancı 147
Dünyanın dışında ve uzağında 148
"Artık dönebilirsin" 149
Kubbeli bir kütüphane 150
Sokaklarda aynı görüntüler 151
"Rehabilitasyon" merkezi 152
Bir katliam ve sonrası 153
Kuşkudan ithama... 154
"Tibet tecrübesi" 156
"Radikallik belirtileri" ve tedavi yolları 157
"Eğitimin" parçası olarak zorla çalıştırma 159
Acı verici bir detay daha 160
Ecnebi vesayetinden kurtulmak 160
Toplum mühendisliği ve toplum 161

HOTEN 163
Mehmet Emin Buğra'nın memleketinde 164
Kurban Tulum ve Mao 165
"O soruyu sormayalım" 167
"Hassas ülkeler" 169
Polisin WeChat ısrarı 170
Esaret altında cuma namazı 171
Dini küçültüp kırpmak 174
O cuma namazı... 175
Adım adım takip 177
Namazdan çıkan pirifâniler 179
"Yeni" Hoten 179
Silinen hafızalar 181
Ziyaretgâhların öteki yüzü 185
Tek suçu, kayıt altına almaktı 187
Cenazeler nasıl defnedilecek? 188
İçimize doğru esen fırtına 189
Birbirinden uzak dünyalar 191

URUMÇİ 193
Bir çölden daha fazlası 193
Dev bir metropol 195
Ak Mescid'in yanı başında... 196
Her yerde cami... Fakat neden? 197
Günler sonra, ilk kez camide namaz 199
Ezherli İmam Yahya 201
"Vatan sevgisi imandandır" 203
Vatansever, geleneksel ve sadık dindarlar 204
Özgürlüğün de bir sınırı var 207
Her vakit, ayrı bir camide 208
O gözler, kim bilir neler gördü... 211
Zararsız ve uysal namazlar 212
Halkı terbiye aracı olarak tiyatro 214
Renkli Uygur mahalleleri ve Grand Bazaar 215
Aradığımı sonunda buldum, ama... 217

TURFAN 219
Candan bir selamlaşma 219
Sükûnet hayal ederken... 221
Tapançeng Toplama Kampı 222
Uzak ama vazgeçilmez 224
Cedîdci bir kahraman 224
Ateş ülkesi 226
Taksiyle Tuyuk köyüne 227
Köyün odağında bir ulu cami 228
Ashâb-ı Kehf 'in mağarası 230
Menkıbelerin ve türbelerin rolü 231
Emin Hoca Minaresi ve Mescidi 232
Minare ve mescit neden yalnız başına? 234
"Vatanınızı sevin, kanunlara uyun" 234
Dönüş yolu: Kaos ve anonslar 235

DOĞU TÜRKİSTAN'A GERGİN BİR VEDA 237
"Bu mekânları nereden biliyorsunuz?" 238
Tek tek fotoğraf kontrolü 239
Hissizlik ve donukluk 241
Tel Aviv'den Urumçi'ye... 242
Omuzlarımızda bir vazife 243
Şükrü eda edilemeyecek bir nimet: Özgürlük 244
"Her şeyin bir vakt-i merhûnu vardır" 246

SON OLARAK... 247

TAVSİYE METİNLER 249

BAŞLARKEN...

Okuyacağınız metin, beklemediğim bir anda çıktığım zor, gerilimli ve hazin hatıralarla dolu bir seyahatin notları. Uzun yıllardır konuştuğumuz, dert ettiğimiz, andığımız ve anlamaya çalıştığımız Doğu Türkistan'da bizzat yaşadıklarım, şahit olduklarım ve gördüklerimin bana düşündürdükleri, müstakil bir kitap olarak şimdi elinizin altında.

Böyle bir kitabı kaleme almaktaki öncelikli hedefim, Müslüman Uygurların karşı karşıya bulunduğu dramı ve gerçekliği, mümkün olduğunca anlaşılır biçimde aktarmak. Doğu Türkistan meselesi, hem sahadan doğru haber almanın zorlukları hem de Çin'in uyguladığı çok boyutlu dezenformasyon sebebiyle, ülkemizde ne yazık ki hak ettiği ilgiyi göremiyor. "Gözden ırak olan gönülden de ırak olur" misali, kendi yakın çevremizdeki krizlerin gerisinde ve gölgesinde kalan bir dava Doğu Türkistan.

İkinci hedefim, geleceğe ve bizden sonraki nesillere, bugünlere dair bir kanıt ve kayıt bırakmak. İçinden geçtiğimiz dönemde Doğu Türkistan ne durumda? Dünden bugüne neler yaşandı? Yarın neler olabilir? Dönüşümlerin istikameti nereye doğru? Şimdi devam eden süreçlerin somut neticelerini kendi gözleriyle görecek olan istikbalin Müslümanları, 2025 yılında bölgeyi adımlamış birinin satır aralarından epey ipucu yakalayacaktır diye düşünüyorum.

Üçüncü bir hedefim de, Doğu Türkistan havzasının coğrafi, tarihi ve kültürel bakımdan daha iyi anlaşılmasına mütevazı bir katkıda bulunmak. *Seyahatname*'yi okurken, bölgenin, Türkiye'den bakınca belki hiç göremediğimiz ve fark edemediğimiz bir derinliğinin bulunduğuna şahitlik edeceksiniz. Hatta belki bazı isimler ve mekânlar, sizi daha kapsamlı okumalara sevk eden birer işaret fişeğine dönüşecek.

Metni tamamladıktan sonra kendilerine okutarak önerilerinden istifade ettiğim çok sayıda isim oldu. Hepsine özverilerinden dolayı müteşekkirim. Bu çerçevede bilhassa metni iki defa baştan sona dikkatle okuyan ve çok önemli katkılarda bulunan Amine Tuna Ertürk Hanımefendi'ye, tarih bilgisini benimle cömertçe paylaşan Abdullah Oğuz hocama ve meseleye farklı açılardan

bakma noktasında ufkumu açan sevgili kardeşim Cemal Ucatlı'ya özel teşekkür borcum var.

Doğu Türkistan Seyahatnamesi'ni Uygur davasının isimli ve isimsiz bütün kahramanlarına ithaf ediyorum. Muhammed Yakub Bey'in, Abdürreşid İbrahim'in, Abdulkâdir Dâmolla'nın, Sâbit Dâmolla'nın, Mehmet Emin Buğra'nın, Osman Batur'un, Alihan Töre Saguni'nin, Berat Hacı'nın, Abdulehad Mahsum'un aziz ruhları şâd u handân olsun.

Taha Kılınç
14 Eylül 2025

GİRİŞ

Ramazan'ın bereketiyle...

Doğu Türkistan seyahatimin hikâyesi, Ramazan ayında, 27 Mart 2025 Perşembe günü başladı. Ev halkı bir iftara davetli olduğu için, akşamı tamamen kendime ayırarak ofisime kapanmayı ve yoğun şekilde çalışmayı planlıyordum. Gün içinde bir doktor arkadaşım aradı, "Ağabey seni ziyaret etmek isteyen biri var" dedikten sonra ayrıntıları anlattı:

Almanya'da yaşayan ve İslam coğrafyasına büyük ilgi duyan Sinan Çoban isimli bir mühendis kardeşimiz, benim *Bir Rüyayı Hatırlar Gibi: Savaştan Önce Suriye* kitabımı okuduktan sonra Suriye'ye gitmeye karar vermiş. Önce İstanbul'a, ardından da Beyrut'a uçmuş, kara sınırı üzerinden Şam'a ulaşmayı hedefliyormuş. Ancak Beyrut'tan Şam'a geçerken, sınırın Suriye tarafında tatsız bir sürprizle karşılaşmış. Pasaportundaki damgalara göz atan Suriyeli polis, Ürdün'ü görünce "Bu nedir?" diye sormuş. Sinan da rahat bir şekilde "Ürdün'den Kudüs'e gitmiştim" deyince, "Üzgünüz, sizi Suriye'ye kabul edemeyiz. Siz İsrail'e gitmişsiniz" cevabını almış. Seyahat planı altüst olduğu için tekrar Beyrut'a dönmek zorunda kalan Sinan, "Hazır Ramazan ayındayken bari İstanbul'da biraz vakit geçireyim" diye düşünmüş ve Türkiye'ye gelmiş.

Bahsettiğim doktor arkadaşla Sinan, İstanbul'da bir hoca efendinin iftar sofrasında tesadüfen yan yana oturmuşlar. Laf lafı açmış, söz Suriye seyahatine ve benim kitaba gelince, "Taha Ağabey'i bir arayalım, müsaitse ziyaret edersin" demiş doktor arkadaşım.

Sinan ofisime geldiğinde, karşımda son derece aklı başında, İslam dünyası mefkûresini derinlemesine kavramış, coğrafyamızın farklı köşelerine seyahat konusunda cesur ve istekli bir Müslüman buldum. Sohbet sırasında şimdiye kadar nerelere gittiğini sorduğumda bir dizi şehir ve ülke saydı, "Geçen sene de arkadaşlarımla Doğu Türkistan'a gittik" dedi. Sözün tam burasında durdum. Çin normal şartlarda turistik vize vermediği için, Doğu Türkistan'a gidilebileceği fikri bile zihnimde mevcut değildi çünkü. Gulca, Kaşgar, Urumçi,

Turfan, Hoten vb. sadece tarih kitaplarında karşıma çıkan kadim beldelerdi, güncel ve pratik gerçekliklerine dair aklımda hiçbir şey yoktu.

Israrlı ve sürekli sorularım üzerine, Sinan seyahatin detaylarını anlattı:

Önce uçakla Kazakistan'ın Alma Ata şehrine gitmişler. Oradan bir taksiciyle anlaşıp sınıra yakın Yarkent'e geçmişler, Yarkent'ten otobüse binerek Horgos (Korgas) sınır kapısına ulaşmışlar. Alman pasaportu taşıdıkları için Çin'e -kapıda vize alarak- kolaylıkla girme hakları varmış, ama buna rağmen sınırın Çin tarafında epey bekletilmişler ve amaçlarına dair sorgulanmışlar. Nihayet girişlerine izin verilmiş. Yaklaşık on günlük bir program çerçevesinde, Gulca'dan başlayarak Aksu, Kuça, Kaşgar, Urumçi ve Turfan'ı ziyaret etmişler. Zaman zaman ciddi sorunlar da yaşamışlar. Örneğin Aksu'da kaldıkları otele geceleyin polisler gelmiş ve hepsini yataklarından kaldırıp lobide pasaport kontrolü yapmış. Ayrıca gittikleri birçok yerde, hemen arkalarından sürekli takipler olmuş. Ancak karakollara düşmeden ve sınır dışı edilmeden seyahatlerini tamamlamışlar.

İşittiğim bu "gerilimli" detayları zaten tahmin ediyordum. Benim asıl ilgilendiğim nokta, Doğu Türkistan seyahatinin imkânıydı. O akşam Sinan'ı uğurlarken, içim tamamen Doğu Türkistan'a sefer isteği ve hayaliyle dolmuştu.

Umuma mahsus bordo pasaport hamilleri için Çin vize istiyordu ve vizeyi de çok zor veriyordu. Çok sayıda evrak ve resmi davet mektubu vb. türünden mecburiyetler vardı. Hasbelkader vize alsanız bile, Çin'e bildirdiğiniz seyahat programının dışına çıkamıyordunuz. Üstelik yanınızda sürekli "mihmandar" kılıklı birileri oluyor, rahat hareket edemiyordunuz. Aldığınız vizeyle Pekin'den Urumçi'ye veya Kaşgar'a serbestçe gidebileceğinizin hiçbir garantisi yoktu.

Ancak diplomatik, yeşil ve hususi pasaport taşıyanlar, vizeden muaftı. Dolayısıyla, -en azından teorik açıdan- hususi pasaportumla Çin'e girebilmem mümkündü. İşin pratiğini ise ancak yaşayarak tecrübe edebilecektik. Ne olursa olsun, bunu denemeye kesinlikle değerdi.

Böylesine riskli bir seyahate tek başıma çıkamazdım. Vize engeli bulunmayan, güvenilir ve zora gelir bir yol arkadaşı gerekiyordu. 1999'da İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne başlarken ilk tanıştığımız dönemden beri hiç ayrılmadığımız kıymetli dostum Hulusi Yiğit'e açtım konuyu hemen. Öğretmenlik mesleğinden dolayı kendisinin yeşil pasaportu vardı. "Ağabey hazırlan, Doğu Türkistan'a gidiyoruz!" Bu tepeden inme ve sürpriz teklifime Hulusi önce şaşırdı elbette. Kendisine ayrıntıları ve muhtemel rotamızı açıkladım.

Benim konferans ve seyahat takvimime göre en müsait vakit, haziran ayının ilk yarısı olarak görünüyordu. Bu zaman dilimi, Doğu Türkistan coğrafyasının yüksek hararetli yaz mevsiminin de henüz başlangıcı olduğundan çok münasipti. Böylece sıcaktan fazlaca etkilenmeden seyahati tamamlayabilecektik.

Hemen hazırlıklara giriştik, İstanbul-Alma Ata arası gidiş dönüş uçak biletlerimizi aldık. Yolculuğun Çin etabıyla alakalı hiçbir ayrıntıya ise dokunmadık. Sınırı geçtikten sonrası, artık tamamen nasip ve kısmete göre şekillenecekti...

YOLCULUĞA HAZIRLANIRKEN...

Herhangi bir yolculuğa çıkacağım zaman, görmem gereken önemli mekânlara dair rafine okumalar yaparım. Benden önce oralara gidenlerin tecrübelerine kulak veririm, çekilmiş videolar varsa onları izlerim, pratik tavsiyeler içeren bazı bloglara göz atarım. Genellikle çok fazla vakit harcamaya gerek kalmadan, detaylar zihnimde somutlaşır. Haritaya şöyle kısaca baktığımda, konumları hafızama yerleştirecek ve istikametleri bulabilecek hale gelirim. Eksik kalan kısımları seyrüsefer sırasında tamamlar, yanlış değerlendirdiklerimi de düzeltirim.

Doğu Türkistan'a seyahat için hazırlanmak ise, şimdiye kadarki yolculuklarımın hepsi için harcadığımdan daha yoğun ve uzun bir çaba gerektirdi. Hiçbir seyahate, bu kadar ayrıntılı biçimde hazırlık yaptığımı hatırlamıyorum. Bunun en büyük sebebi, gitmeyi planladığım coğrafyaya -her anlamda- erişimin zorlukları ve "tek bir şansım var, bunu çok iyi kullanmalıyım!" düşüncesiydi, hiç şüphesiz.

Haftalar süren yoğun okumalar, birkaç dilde araştırmalar, sayfalar dolusu notlar, harita başında geçirilen uzun saatler derken, coğrafyayla öylesine içli dışlı olmuştum ki, Doğu Türkistan'ın şehirleri yolculuk öncesinde artık rüyalarıma bile girmeye başlamıştı.

Tüm bunları yaşarken, Çin yönetimi tarafından bölgeye kabul edilip edilmeyeceğimiz belirsizliğini koruyordu üstelik. Teoride "vize gerektirmeyen" pasaportlarımız cebimizdeydi. Ancak kapıdan geri çevrilme ihtimali ve endişesi de tepemizde bir kılıç gibi sallanıp duruyordu. Günler ve geceler boyunca bir yandan Doğu Türkistan çalışıyor, bir yandan da dilimden duaları hiç düşürmüyordum.

Cadde cadde, sokak sokak...

Evvela Doğu Türkistan'da görmemiz gereken tarihi şehirlerin listesini yaptım: Çin'e Kazakistan üzerinden girmeyi planladığımız için Gulca ilk durağımız olacak, güzergâhımız daha sonra Taklamakan Çölü'nün kuzey yakasında Urumçi ve Turfan'la sona erecekti.

Hiç üşenmedim, elime kağıdı kalemi aldım, Google'ın haritalar uygulamasını açıp Gulca'dan itibaren bütün şehirleri cadde cadde, sokak sokak çalıştım. Haritada belirtilmeyen çok sayıda mekânı, camiyi, medreseyi, tarihi yapıyı bu şekilde kendi çabamla buldum, işaretledim.

Dijital haritalardaki en temel problem, mekân isimlerinin Çince olmasıydı. Şehir adlarının da neredeyse hepsinin Çince alternatifleri vardı. Sonra, tarihi şehirlerdeki İslami eserlerin kahir ekseriyeti isimsizdi. Sayısız haritayı ve krokiyi karşılaştırarak, hepsinin yerlerini tespit ettim. Bazen tek bir yapının doğru konumunu bulabilmek bile bir tam günümü aldı.

Bir diğer problem, haritada sözde bana istikamet tayin eden mavi, yuvarlak konum simgesinin direkt ve doğru yerleri göstermemesiydi: Yollar evlerin tam ortasından geçiyor, yönler şaşıyor, boş arazilerde restoran ve market isimleri beliriyordu. Hal böyle olunca, haritada görünen yer adlarına itibar etmeden, şehirleri fiziksel olarak keşfetmeye koyuldum.

Haritada bir şehre baktığımda, açık kahve ve gri tonlarda, birbirine çok yakın ve düzensiz biçimde inşa edilmiş evlerin oluşturduğu semtlere odaklanıyor-

Kazakistan sınırındaki bir Uygur köyünde Çin tarafından kubbesi ve minareleri yok edilerek ibadete kapatılan bir cami. Uydu görüntüleri değişimi ortaya koyuyor.

dum özellikle. Buralar, bariz şekilde Müslüman mahalleleriydi. Düzenli bulvarlar, yüksek apartman kümeleri, siteler, futbol sahaları, yüzme havuzları ve plazalardan müteşekkil bölgelerse Çinli nüfusun yoğunlaştığı yerlerdi; aradığım şeyler oralarda olamazdı. Nitekim bu okuma biçimi beni hiç yanıltmadı, her seferinde doğru noktalara baktığımı gördüm.

Müslüman mahallelerinde camilerin yerini haritadan tespit etmek hiç de zor olmadı: Büyük camiler zaten merkezi konumlarda yükseliyordu. Aralardaki

Doğu Türkistan seyahati için harita üzerinde çalışırken tesadüfen keşfettiğim, yakın dönemde minareleri ve kubbeleri tıraşlanarak mabet hüviyeti yok edilen bir cami.

mescitleri ise, yüzleri sessizce kıbleye doğru çevrilmiş kare yapılar olarak kolaylıkla tanıyordum. Aynı doğrultuda uzanan soluk benizli evlerin arasında, yönünü batıya dönmüş yekpare bir bina gördüğümde buranın bir mescit olduğu hemen anlaşılıyordu.

Haritalara bakarken, Çin hükümetinin İslam politikası icabı -ki bunu detaylarıyla anlatacağım- kubbeleri dümdüz edilmiş, minareleri yıkılmış, etrafına duvarlar örülmüş nice cami ve mescit keşfettim. Okuduğum raporlarda belirtilen çok sayıda yıkılmış ya da yok edilmiş dini yapının yerini yine haritada işaretledim. Bunlardan bazıları otopark olmuş, bazıları yeşil alana dönüştürülmüş, bazıları da üzerlerinde toplu konutların yükseleceği kocaman birer boş araziye çevrilmişti. Hepsini tek tek not ettim.

Doğu Türkistan'ın kadim şehirlerini haritada elden geçirirken en çok şaşırdığım nokta, mezarlıkların çokluğu ve genişliği oldu. Hatta bazı yerlerin İslami bir kimlik taşıdığını bu kabristanlar vesilesiyle fark ettim. Oradan hareketle kaynaklara başvurduğumda, hakikaten hepsinde de uzun bir Müslüman mazinin yattığını gördüm.

Rotayı belirlemek

Mekânları ve ziyaretgâhları kâğıt üzerinde böylece belirginleştirdikten sonra, sıra daha zor bir işe geldi: rotayı ve seyahatin duraklarını belirlemek. Zorluk, Çin'in kendine has şartlarından, bölgenin içinde bulunduğu baskı atmosferinden ve bunların meydana getirdiği soru işaretlerinden kaynaklanıyordu. Bir şehirden diğerine ulaşım süresini net bir şekilde hesaplayabilmek güçtü örneğin, yol üzerindeki polis kontrol noktalarında kaybedilecek vakti de hesaba katmak

gerekiyordu. Keza konaklamayı planladığımız şehirlerde, otellerin bizi kabul edip etmeyeceği bir muammaydı. Ayrıca her şehirde dilediğimiz yere rahatça gidebilecek miydik, belli değildi. Ulaşım, konaklama ve ziyaret konusunda bu şekilde belirsizlikler oldukça, net bir program çıkarabilmek de güçleşiyordu.

Fakat yapacak bir şey yoktu, sanki her yöne bütün yollar ve imkânlar açıkmışçasına, birkaç alternatif program çıkardım.

Bunlardan ilkinde, şehirler ve mesafeler arasında tren yolculukları ağırlıktaydı. Çin'de epey gelişmiş bir demiryolu altyapısı bulunduğundan, ulaşımda treni kullanmak hem pratik hem de ekonomik olacaktı. Fakat detayları çalıştıkça, tren saatlerine odaklı bir seyahat planının yer yer hareket imkânlarımızı kısıtlayacağını fark ettim.

İkinci alternatifte, bir şehirden diğerine karayoluyla ve taksiyle geçmeyi önceledim. Ancak bu sefer de özellikle uzun yolculuklar için güvenilir şoför bulma problemi karşıma çıktı. Nihayetinde emniyetin ön plana alınması gereken bir ülkeye gidiyorduk.

Bu arada, farklı zamanlarda bölgeyi ziyaret eden Batılı gezginlerin tecrübelerine kulak kabarttım, onların verdiği ipuçları çerçevesinde ulaşım seçeneklerini gözden geçirdim. Sonunda, seyahati adım adım planladım. Buna göre:

9 Haziran 2025 Pazartesi sabahı Kazakistan'ın Alma Ata şehrine indikten sonra, taksiyle Yarkent'e ulaşacak, oradan sınır kapısı Horgos'a giden otobüse binecektik. Sınırı geçince, aynı akşam Gulca'da kalacak, ertesi gün -10 Haziran Salı- akşamüzeri uçakla Kaşgar'a devam edecektik. İki gün ve iki gece Kaşgar'da konaklayacak, oradan 12 Haziran Perşembe günü taksiyle Yarkent'e gidecektik. 13 Haziran Cuma sabahı Yarkent-Hoten arasını trenle katedecek geceyi Hoten'de geçirdikten sonra 14 Haziran Cumartesi Urumçi'ye uçacaktık. 15 Haziran Pazar günü, yine trenle Turfan'a gidip gelecek, Urumçi'de bir gece daha kalıp 16 Haziran Pazartesi öğle vakti, 16.50'deki İstanbul uçağımıza yetişmek üzere uçakla Alma Ata'ya geçecektik.

Böylece Doğu Türkistan'ın bütün önemli ve tarihi şehirlerini ziyaret etmiş olacak, kısa zaman içinde bölgeyle kapsamlı ve yoğun bir temas kurabilecektik.

Bu planda, vakit-mesafe dengesi açısından es geçmek durumunda kaldığım tek yer Aksu-Uçturfan hattıydı. Aksu'yu ve yakınlardaki Kuça'yı çok merak ediyordum, fakat türlü alternatifleri denediğim halde, başka türlü bir program yapmak da mümkün olmadı. Sonunda, hiç istemediğim halde buraları eledim. Tek tesellim, Aksu-Uçturfan mıntıkasında beni bekleyen her şeyin çok daha fazlasını Kaşgar'da bulabilecek olmamdı. Doğu Türkistan'ın mevcut durumunu ve insanların karşı karşıya bulunduğu şartları anlama açısından, programıma aldığım şehirler istediğim malzemeyi bana sunacaktı.

Bu veda, başka veda

Türkiye içinde ve dışında çok sık yolculuklara çıktığım için, hem ben hem de ailem, ayrılıklara fazlasıyla alışığız. Hatta bazen eşime şu latifeyi bile yaparım: "Bir yerde ölüp kalırsam, çocuklara benim uzun bir yolculuğa çıktığımı söyleyebilirsin. Onlar hakikati öğrendiklerinde, zaten ölüm fikrine de çoktan alışmış olurlar."

Ancak bu defa, Doğu Türkistan'a giderken ailemden ayrılışım, daha önceki hiçbir vedaya benzemedi. Gitmeye niyetlendiğim coğrafyanın bilinmezlikler ve risklerle örülü oluşu, bu durumun birinci sebebiydi. İlaveten, -yine Doğu Türkistan'ın çağrıştırdığı hatıraların tesiriyle- kıyamete kadar kavuşamayan, sürgünlerde ölen, kabirleri bile kaybolan, gidip de geri dönemeyen, dönüp de bıraktıklarını yerinde bulamayan garipler, muhacirler ve kalbi kırıklar doldurdu zihnimi. Moralimi bir türlü toparlayamadım.

Sonra, Asya'nın idealist evladı ve Âlem-i İslam'ın engin dimağı Abdürreşid İbrahim Efendi (1857-1944) sık sık yokladı içimi. Onun Sibirya'nın bir kasabasında başlayıp Japonya'nın başkenti Tokyo'da biten maceralı, bereketli ve aynı zamanda hazin öyküsü, seyahatimin başından sonuna kadar, her adımda bana eşlik etti.

Kendilerinden dua isterken, "Mazlum ve mahzun kardeşlerimizle buluşmaya gidiyorum, duanızı eksik etmeyin" dedim kızlarıma. Sözlerimi ne kadar

Abdürreşid İbrahim Efendi, Tokyo Camii'nin açılışında ilk hutbeyi irat ederken, 1938.

kavrayabildiler bilmiyorum, fakat ettikleri masum duaların bereketini yine seyahatim boyunca hep yanı başımda hissettim.

Doğu Türkistan'a doğru yola çıktığımı, kendilerinden özel olarak dua almayı arzuladığım az sayıda insanla paylaştım. Bunun, reklamı yapılacak bir şey gibi algılanmasından çekindim her şeyden önce. Ayrıca, sınırdan içeri giremezsek insanlara bir de ilave izahlar yapmak külfetini yüklenmek istemedim.

Evden ayrılıp havaalanına geçerken aklımda şu ayet yankılanıyordu:

Herkesin yöneldiği bir istikamet vardır. Siz hayırda yarışın. Her nerede olursanız olun, Allah sizi bir araya getirecektir. Allah her şeye kâdirdir. (Bakara, 2:148)

İSTANBUL'DAN HORGOS'A

Türkiye'den Doğu Türkistan'a gitmek için kullanılacak tek yol, Kazakistan'la Çin arasındaki kara sınırı değildi. İstanbul'dan Urumçi'ye direkt ve aktarmalı (Taşkent ve Pekin üzerinden) çok sayıda uçak seferi mevcuttu. Zaman ve para açısından daha ekonomik olan bu seçenekler yerine Horgos kapısını tercih etmemizin sebebi, olur da Çin bizi sınırdan içeri almazsa hızlıca Kazakistan'a geri dönüp Özbekistan'ı da katacağımız alternatif bir seyahat planı hazırlamanın kolaylığıydı. Hava yoluyla gittiğimiz takdirdeyse, herhangi bir terslik olması durumunda, Çin'den doğruca İstanbul'a geri gönderilecektik. Orta Asya'ya kadar dört bin kilometreden fazla yol gitmişken, böyle bir ihtimali yaşamak istemedik doğrusu.

Refikim Hulusi ile havaalanında buluşup check-in işlemlerini hallettikten sonra, Çin'de kesintisiz iletişim için tavsiye edilen popüler bir e-sim programını telefonlarımızda aktif hale getirdik. Evet, artık yola çıkmaya tamamen hazırdık.

Uyku tutmuyor

Türk Havayolları'na ait tarifeli uçağımız, 9-10 Haziran gecesi saat 00.45 sularında İstanbul'dan havalandı. Kazakların çoğunluğu teşkil ettiği uçağımızda boş koltuk yoktu. Demek ki coğrafyaya yoğun bir talep vardı.

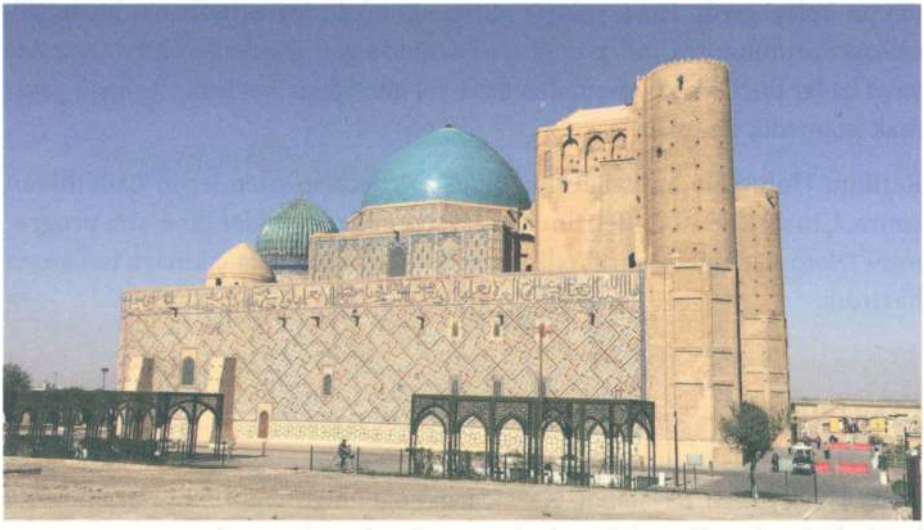
İstanbul-Alma Ata seferi beş saatten biraz fazla sürdü. Gece uçuşu olduğu için, uçakta uyuyabilirim diye umuyordum, ama heyecandan ve gerginlikten uyku tutmadı. Seyahatin sonraki aşamalarına dair belirsizlikler ve beklentiler, farkında olmadan bünyemde ciddi bir stres biriktirmişti. Gözlerimi kapatarak kendimi uyumaya zorladım, ama olmadı.

Kalkışımızdan iki saat sonra, Azerbaycan'ın başkenti Bakü semalarındayken sabah namazının vakti girdi. Namazımızı uçakta, oturduğumuz koltukta eda ettik. Normalde farz namaz binek üzerinde kılınmaz, ancak artık zaruretlerin yeni uygulamaları ortaya çıkardığı modern zamanlardayız.

Rahat ve sorunsuz bir yolculuğun ardından, uçağımız yerel saatle 07.50'de Alma Ata'ya indi. Doğuya doğru gittiğimiz için, Kazakistan'da güneş çoktan doğmuştu. Tam 3 bin 921 kilometre katettikten sonra, artık Türkiye'den iki saat öndeydik.

Tanrı Dağları'nın gölgesinde...

Daha evvel Özbekistan'ın başkenti Taşkent'ten karayoluyla Kazakistan'a geçmiş, Çimkent-Yesi hattını adımlamıştım. Hoca Ahmed Yesevî (v. 1166) ve mürşidi Arslan Baba'nın kabirlerini ziyaret ederek bölgenin en önemli manevi merkezlerine uğramış, ayrıca yol üzerinde Otrar'ı görmüştüm. Diğer adı Fârâb olan Otrar bilhassa etkileyiciydi: Meşhur Türk-İslam filozofu Ebû Nasr Fârâbî burada dünyaya gelmiş (871), Cengiz Han ve orduları bütün İslam coğrafyasını harabeye çeviren meşhur istilayı buradan başlatmış (1219) ve nihayet Emir Timur karlı bir kış günü Çin'e doğru sefer halindeyken burada son nefesini vermişti (1405).

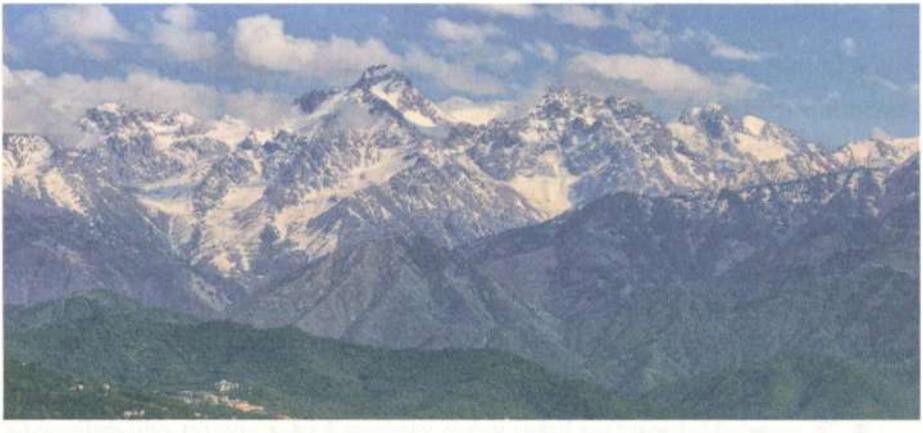
Hoca Ahmed Yesevî'nin türbesi, Yesi (Türkistan), Kazakistan.

Kazakistan'ın eski başkenti Alma Ata'ya ise şimdi ilk defa geliyordum. İsmi "Almatı" şeklinde de telaffuz edilen Alma Ata, mazisi öyle yüzlerce yıl öncesine uzanan bir şehir değil. 1854'te Ruslar tarafından bir garnizon olarak kurulmuş; ardından 28 Mayıs 1887 tarihindeki şiddetli depremde tamamen yıkılınca yeniden inşa edilmiş. 1911'deki ikinci bir depremde tekrar yıkılan şehir, bugünkü kısmen modern görünümünü sonraki restorasyon ve planlamalara borçlu. Uçağımız inerken, Alma Ata'nın çok geniş bir alana yayılmış, ferah bir biçimde planlanmış, yeşili ve parkı bol bir şehir olduğu görülüyordu.

Yolu 1908'de Alma Ata'dan geçen meşhur seyyahımız Abdürreşid İbrahim Efendi'nin notlarına göre, burası o dönemde Yedi Su vilayetinin merkeziymiş ve halkının tamamı Müslümanlardan oluşuyormuş. Yedi Su bölgesi, hepsi de Balkaş Gölü'ne dökülen yedi önemli nehrin (İli, Karatal, Biyen, Aksu, Lepsi, Sarkand ve Ayagöz) oluşturduğu büyük bir havza. Bu havza günümüzde Kazakistan ile Çin arasında paylaşılmış durumda.

Alma Ata isminin kökeni hakkında rivayetler muhtelif. Kimi kaynaklar, tarih öncesinde burada kurulduğu belirtilen "Almatau" adlı bir yerleşime vurgu yapıyor. Kimisi ise "elma" ile ilişkili bir dizi teori ortaya atıyor. Bunların hepsinde de, Tanrı Dağları'nın Alma Ata tarafındaki eteklerinin, bildiğimiz elma meyvesinin ata yurdu olduğuna işaret var.

Tanrı Dağları -veya diğer adıyla Tiyenşan Dağları- bugün Özbekistan-Kazakistan-Kırgızistan-Çin doğrultusunda yaklaşık 2 bin 900 kilometre boyunca uzanan ihtişamlı bir dağlar silsilesi. Tanrı Dağları'nın Alma Ata'nın payına düşen kısmı Aladağlar olarak biliniyor. Uçağımız indikten sonra tam karşımızda bulutların arasına gömülmüş halde aniden beliren zirveler, çok etkileyici bir manzara oluşturuyordu. Dağ, hakikaten bir şehre kimlik ve heybet kazandırıyor. Alma Ata'nın silüeti, Tanrı Dağları olmasa kesinlikle eksik ve sönük kalırdı.

Doğu Türkistan'a dair bazı püf noktalar

Alma Ata Havaalanı'nda pasaport kontrolünden kolayca geçtik. Sağ olsun, Sinan kardeşim ilk kez geldiğimiz bu şehirde bizim için bazı irtibatlar temin etmişti. Çıkış kapısında bizi Alma Ata'da yaşayan Uygur Türklerinden (...) karşıladı. Sınırdaki Yarkent şehrine birlikte gideceğimiz taksi şoförünü beklerken, yakınlardaki bir restoranda hem kahvaltı ettik hem de seyahate dair bazı detayları konuştuk.

Bölgeyi çok iyi bilen ve kendisi de daha önce Doğu Türkistan'ı detaylı bir şekilde gezmiş olan (...) sahayla ilgili çok kıymetli bilgileri bizimle paylaştı:

- "Alma Ata tam Çin sınırında ve Doğu Türkistan'ın kıyısında olduğundan, şehirde ciddi bir Uygur nüfusu var. Resmi rakamlar 300 bin civarında olduğunu söylese de gerçekte en az 700 bin."
- "Doğu Türkistan'daki ilk durağınız Gulca'da camiler sözde resmen açık, ama girmeye çalışırsanız sizi içeri sokmayacaklardır. Çin, özellikle yabancı turistlere karşı açık vermek istemiyor. Bu sebeple camilere girişi kaba biçimde engellemek yerine "şu anda restorasyonda" gibi mazeretler uydurmayı tercih ediyorlar. Yerli halka camiler zaten tamamen yasak."
- "Gulca'da resmi adıyla 'Kahramanlar Mezarlığı' var, oraya mutlaka gidin. 1949'da Mao'yu ziyaret etmek üzere Pekin'e giderken geçirdikleri uçak kazasında ölen Uygur liderlerin kabirleri."
- "Şu anda Kurban Bayramı'nın dördüncü günündeyiz, fakat Doğu Türkistan'ın hiçbir şehrinde bayram namazlarının kılınmasına ve kurban kesimine müsaade edilmedi. Çin, dini bayramların ihyasına izin vermiyor. Bayramları, sadece yakın akrabaların ziyaret edildiği kültürel bir kutlamaya dönüştürdüler."
- "Anne tarafım (...) şehrinden olduğu için, ben Doğu Türkistan'ı belli aralıklarla ziyaret ediyorum. Yaşanan değişim ve dönüşümleri de böylece izleyebiliyorum. Çin, tarihi şehirlerin tamamında sistemli, planlı ve uzun vadeli bir yıkım gerçekleştiriyor."
- "Restorasyon bahanesiyle, tarihi Kaşgar'ı tamamen yenilediler. Eski otantik ve doğal Kaşgar gitti, yerine turistik ve ticari bir Kaşgar geldi. Eskiden Kaşgar sur içinde -yüzyıllardan beri olduğu şekilde- kendi hayatlarını yaşayan Uygurlar vardı, şimdi ise şehrin doğallığı tamamen kayboldu."
- "Kaşgarlı Mahmud'un kabri yakın zamana kadar ziyaret edilebiliyordu. Ancak geçenlerde giden bir arkadaşım, kabrin kapısına kilit vurulduğunu söyledi. Siz de muhtemelen kapalı bulacaksınız."
- "Gidince göreceksiniz, Kaşgar'da Apak Hoca'nın kabri açık ve mamur durumda. Ancak onun Çin tarafından kabul görmesinin sebebi, Uygur tarihinde oynadığı negatif rol sebebiyle Müslümanlar nezdinde makbul bir şahsiyet olmamasından kaynaklanıyor."
- "Çin şimdilerde yabancılara karşı daha olumlu davranıyor. Avrupalı ve Kanadalı turistlere kapıda vize hakkı sağladılar mesela; bir tür pilot uy-

gulama gibi şimdilik. Dünyaya "Şincan halkının çok mutlu olduğunu" ispatlamaya çalışıyorlar. Kaşgar'ı da özellikle bu fikrin pazarlanması için kullanıyorlar."

- "Sınır kontrolünde akıcı biçimde İngilizce konuşmayın. Çinliler, Müslüman dünyadan gelen ve İngilizceyi iyi konuşan herkese potansiyel bir ajan gözüyle bakıyor. İngilizce konuşmanız şüphe çeker. Türkçe konuşun ve sorulara Türkçe-İngilizce karışık cevap verin. Zaten ellerinde çeviri programları var, bırakın tercüme etmekle uğraşsınlar."
- "Pasaportlarınız size Çin'e vizesiz girme hakkı veriyor olsa bile, kontrol sırasında eğer şüphelenirlerse sizi ülkeye sokmayabilirler. O durumda hemen bana haber verin, Kazakistan içindeki alternatif programınıza bakalım."

Tüm bu pratik bilgiler, tecrübeler ve tavsiyeler bizim için altın değerindeydi. (...) ile vedalaşmadan önce, Doğu Türkistan'da internet paketini kullanabilmemiz için bize kendisinde bulunan bir Çin hattını ve cep telefonunu emaneten verdi. Kapıdan geri çevrilirsek aynı gün, içeri girebilirsek ertesi hafta telefonu iade edecektik.

Hızlı bir yolculuk

Saat 12.00 gibi nihayet taksimiz geldi ve yola koyulduk. Bizi sınıra götürecek şoförümüz, en fazla 25 yaşında, epey enerjik, (...) adında bir Uygur'du. Bindiğimiz araç, sağdan direksiyonlu bir Toyota'ydı. Yolculuğumuz, her açıdan sıra dışı biçimde seyrediyordu.

Para bozdurmak ve içecek bir şeyler almak için, otobana bağlanmadan önce büyük bir alışveriş merkezine uğradık. 20 dolar karşılığı Kazak parası (tenge) ve bin dolar karşılığı Çin yuanı aldık. Hesaplarımıza göre, seyahatimizin Kazakistan ve Çin etaplarında bu para bize fazlasıyla yetecekti. Doğu Türkistan şehirleri arasında planladığımız iç hat uçak biletlerimizi de kredi kartıyla alırız diye düşündük.

Markette alışveriş yaparken, kasadaki orta yaşlı Kazak kadınla kolayca anlaştık. O Kazakça biz Türkçe konuştuğumuz halde iletişimde hiç zorlanmadık. Kazakçayla Türkçe arasındaki benzerlikler ve ortak kelimeler beni hayrete düşürdü. Fakat genç Uygur şoförümüzle yol boyunca hiçbir şekilde iletişim kuramadık. Konuştuğu Uygurca lehçesi bize oldukça yabancı geldi, İngilizcesi de yoktu. Biz yol boyunca uyukladık, o da direksiyon salladı.

Sınırdaki Yarkent şehrine kadar yolumuz normalde üç buçuk saat kadar sürecekti. Ama genç ve hiperaktif şoförümüz, son derece hızlı bir sürüşle bizi iki buçuk saatte menzilimize ulaştırıverdi. Dudağından neredeyse hiç

ayırmadığı enerji içecekleri, muhtemelen yüzünden ve gözlerinden belli olan uykusuzluğunu bastırmak içindi. Yine aynı sebeple son ses açtığı şarkılar ise bize işlemedi, uzun yolun yorgunluğuna yenik düşen göz kapaklarımızın usulca kapanmasına engel olamadı.

Ceyhun'un kardeşi İli Derya

Yolda, Uygurların "İli Derya" veya "İli Deryası" olarak isimlendirdiği İli Nehri'nin üzerinden geçtik. Normalde hiç konuşmayan, ortak dilimiz olmadığı için bizimle temas kuramayan ve sadece önüne bakan şoförümüz bile belirgin bir heyecanla suyu işaret etti: İli Derya!

İli'nin genişliği, yayıldığı coğrafyanın büyüklüğü ve etrafına saçtığı bereket, Hîve'den Buhara'ya giderken defalarca üzerinden geçtiğim, her seferinde hayranlıkla izlediğim, heybetli Ceyhun Nehri'ni (Âmu-Derya) hatırlattı bana. Ceyhun, ilk dönem Müslüman Arap fatihlerin gözüne öylesine büyük görünmüş ki, -herhangi bir özel isim vermeden- ona sadece "en-Nehr" demişler, yani Nehir; devamında uzanan Asya'ya ise "Mâverâu'n-Nehr" yani "Nehrin Ötesi" denmiş. Toplam uzunluğu 2 bin 400 kilometreyi bulan Ceyhun, yüzyıllar boyunca İran'la Turan arasındaki tabii sınırı teşkil etmiş.

Sonradan yaptığım ilave okumalarda hoş bir detay karşıma çıktı: Kaşgarlı Mahmud da İli Derya'dan bahsederken Ceyhun'a atıf yapmış, iki nehir arasındaki benzerliklerden dem vurmuş.

Tanrı Dağları'nın Doğu Türkistan'daki uzantılarında Kaş, Künes ve Tekes nehirlerinin birleşmesiyle oluşan İli Derya, toplamda bin 400 kilometre uzunluğa sahip. Gulca'nın hemen güneyinden geçerek batıya yönelen nehir, Alma Ata'nın kuzeyinde 1970'te inşa edilen 110 kilometre uzunluğunda bir baraj gölüne -Kapşagay- dönüşüyor, ardından akışına kuzeybatı istikametinde devam ederek Balkaş Gölü'ne dökülüyor. İli Derya bu uzun yolculuğu sırasında çevresine bereketler dağıtıyor, özellikle 815 kilometrelik Kazakistan etabında verimli buğday tarlalarıyla koyun, keçi ve at beslemek için ideal meralar meydana getiriyor.

"İli" adının kaynağına dair çeşitli teoriler mevcut: Bazı tarihçiler Moğolcada "berrak" kelimesini çağrıştıran köklere atıf yaparken, bazıları da İli'nin Uygurcada "orak" anlamına geldiğini söylüyor. Hakikat ne olursa olsun, karşımızda koskoca bir coğrafyayı her anlamda doyuran bir bereket pınarı var.

Çin usulü cami

Karasu ve Şelek'ten geçerek, saat 14.30 civarı Yarkent'e ulaştık. Şehrin adını Ruslar ve Kazaklar "Jarkent" biçimde telaffuz ederken, Uygurlar "Yarkent" diyor. Aynı isimli bir başka şehir de Doğu Türkistan'da ve seyahat planımızda mevcut.

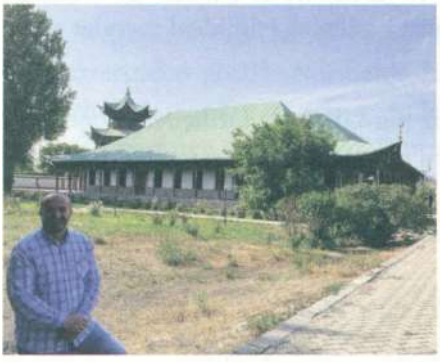
Şehre güney istikametinden giriş yaptık. Yol üzerinde gördüğümüz manzara, Özbekistan'ın taşra kasabalarından farksızdı: Bitişik nizam inşa edilmiş avlulu evler, tam bir mahremiyet ve koruma sağlayan büyük demir kapılar, yol kenarlarında havada asılı şekilde ilerleyen doğalgaz boruları, traktörler, hayvanlar, tarlalar, meyve bahçeleri...

Nüfusu 50 bini ancak bulan Yarkent, Ruslar tarafından 1882'de kurulmuş. Konumundan dolayı tam bir "geçit şehir" olan Yarkent'te, eskiden olduğu gibi bugün de Kazaklarla Uygurlar iç içe yaşıyor. Bunlara belki Çinlilerle Rusları da eklemek icap eder. Çinliler, vaktiyle buralarda boy gösteren İngiliz kâşiflerin yerini almış.

Yarkent, 1942'den 1991'e kadar, İkinci Dünya Savaşı'nda Moskova'yı savunan meşhur Rus komutanlardan Ivan Vasilyeviç Panfilov'a (1893-1941) atfen "Panfilov" olarak isimlendirilmiş. Bugün Rusya'nın dışında Kazakistan ve Kırgızistan'da General Panfilov'un adını taşıyan çok sayıda semt, cadde ve park bulunuyor.

Yarkent'teki ilk durağımız, 1887-1892 arasında Çin mimari usulüne göre inşa edilen tarihi ahşap cami oldu. O dönemde şehrin önde gelen isimlerinden Veli Akhun Yoldaşev'in öncülük ettiği proje, Çinli mimar Hong Pike tarafından

hayata geçirilmiş. Uygur ve Kazak ustaların da görev aldığı inşaat sırasında tek bir çivi bile kullanılmamış ve binanın hammaddesini teşkil eden köknar ağaçları Tanrı Dağları'ndan getirilmiş. Yerel bir söylentiye göre, Hong Pike camiyi tamamlayıp da Çin'e döndükten sonra hemen idam edilmiş. Gerekçe ise, yüzyıllardır yabancılardan özenle saklanan bazı mimari sırları Yarkent'te faş etmiş olması.

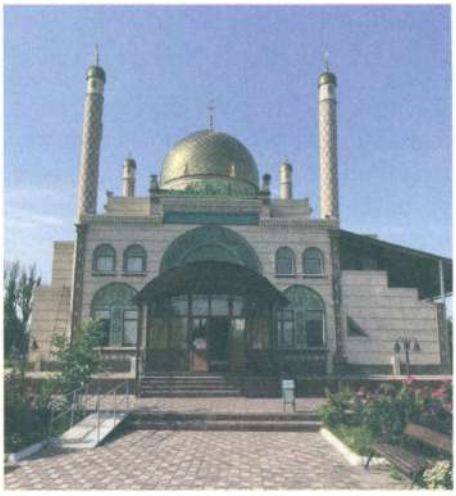
Aynı anda en az bin kişinin ibadet edebildiği cami, 1910'dan itibaren ardı ardına bazı talihsizlikler yaşamış: Önce bütün bölgeyi etkileyen şiddetli bir depremde ciddi hasar görmüş. 1917'de Rus Çarlığı'nın yıkılmasından sonra Sovyet dönemindeki din karşıtlığından nasibini almış, içi ve dışıyla pazar yerine çevrilmiş. Bilahare ahır ve buğday ambarı olarak kullanılan cami, 1960'larda geçirdiği restorasyonla birlikte sinema salonu yapılmış, avlusundaki 14 hücreli medrese de restoran ve çayevine dönüştürülmüş. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, bu defa film stüdyosu ve plato şeklinde hizmet veren cami, 1990'ların sonunda müze haline getirilmiş.

İçinde ve dışında toplam 122 sütun bulunan cami her açıdan olağanüstü güzellikteydi. Müze olduğundan dolayı harim kısmında namaz kılınamıyordu, ama ben bir köşesinde secdeye kapanmaktan kendimi alamadım. İçeride herhangi bir görevli bulunmadığından, engelleyen de çıkmadı.

Caminin taç kapısının dış kısmında Arapça ibarelerle tâbiînden bazı zatların ve Ashâb-ı Kehf'in isimleri yazılıydı. Ancak restorasyonlar sırasında buralarda Arapça bilmeyen ustalar çalışmış olmalı ki, bazı kelimeler okunamayacak durumdaydı. Taç kapının içindeki karaağacın ise 150 yaşında olduğu söyleniyordu.

Ziyaretimiz sırasında öğle namazının vakti çoktan girmişti. Doğu Türkistan'a doğru yola çıkmadan önce, Yarkent Merkez Camii'ne geçerek öğle ve ikindi namazlarımızı cem-i takdim üzere eda ettik. "Akşam ve yatsı namazları Doğu Türkistan'da inşallah, ya nasip" diyerek...

Merkez Camii (Kazakçaya "Jarkent Ortalyk Meshiti" şeklinde çevirmişler), Kazakistan'da bolca görülen o tipik mimariyle inşa edilmişti: parlak bir kubbenin etrafında şerefesiz dört ince minarecik. Caminin bahçesi yemyeşil, abdesthaneleri ferah, içi de tertemizdi. İçeri girmeden evvel imam efendiyle karşılaştık. İslami ilimler eğitimini İstanbul'da tamamlamış. Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Camii'nde ders okuduğu bir hocası varmış hatta.

Çinlilere dair ilk izlenimler

Sınır kapılarına ve ara gümrük bölgesine binek araçları ve taksiler sokulmadığından, Yarkent şehir merkezinden Horgos sınır kapısına ulaşmak için otogardan kalkan büyük bir otobüse binmek gerekiyordu. Hal böyle olunca, şoförümüz bizi otogara bıraktı, Alma Ata'daki Uygur dostumuzdan aldığı kesin talimat gereği bilet paralarımızı da ödedi. Mahcup teşekkürlerle şoförümüzü uğurladıktan sonra, artık yol arkadaşım Hulusi ile bir başımızaydık. Yolculuk işte şimdi gerçekten başlıyordu.

Hareket vaktine kadar, bir kenarda yarım saat kadar bekledik. Bu, bizim için etrafı ve insanları gözlemleme fırsatıydı. Otobüsümüzün kalkmasına yakın, insanlar kapının önünde toplanmaya başladılar. Ortada tam anlamıyla görülmeye değer bir kaos ve karmaşa vardı. Bir de, sıra ve hak mefhumu diye bir şeyse söz konusu bile değildi. Kıyafet ve konuşmalarından Uygur oldukları anlaşılan insanlar, kalabalığın içindeki çok sayıda Çinliyle iç içe ve hatta üst üste duruyordu. Sınıra gidecekler arasında, farklı olan yalnızca bizdik.

Bilet kontrolüne başlandığında bari bir sıraya ve düzene gireceklerini umduk ama boşunaydı. Kibar ve uysal davranırsak oturacak bir yer bulamayacağımızı fark etmemiz uzun sürmedi. Derken biz de bu karmaşanın içine daldık, kendimizi güç bela bir koltuğa iliştirebildik.

Daha evvel tek-tük Çinlilere tesadüf etmişliğim vardı, ama şimdi Çinli yoğunluğu olan bir coğrafyada ilk defa bulunuyordum. Çinlileri Uygurlarla yan yana koyunca, aradaki fark bariz biçimde ortaya çıkıyordu:

Uygurlarda, bizim Anadolu insanında da görülen "hakkını korumaya odaklı acelecilik" güdüsü baskındı. Yüzlerde muzip bir sabırsızlık eşliğinde, işini bir

an önce halletmeye kilitlenen o kurnazlığı çok yakından tanıyordum. Herhangi bir fıtri kötülük yoktu bu tavırda.

Ancak Çinliler gayet pervasız, bencil ve kabaydı. Yüzlerinde herhangi bir duygunun izi yoktu, bakışlarında saygı ve merhamet de sezilmiyordu. Elleriyle-kollarıyla milleti itip öne geçmeye çalışırken, istilacı gibi hareket ediyorlardı. Oturuş biçimlerinden çıkardıkları seslere, etraflarını hiçbir şekilde umursamadıkları anlaşılıyordu.

Otobüse binişte ve sınıra kadarki yolculuk sırasında, bahsettiğim "Çin-merkezli" tavrın türlü tezahürlerini gördüm. Ve en çok da Çinlilerin tecessüsünden rahatsız oldum. Yüzümüze dik dik ve ısrarla bakıyorlar, telefonlarımızı ve çantalarımızı kolaçan ediyorlar, punduna getirirlerse yazışmalarımızı bile okumaya çalışıyorlardı. Tesadüfen gözlerin kaymasından söz etmiyorum, doğrudan doğruya maksatlı ve hedefli tacizlerdi yaşadığımız.

Kale gibi bir sınır kapısı

Otobüsümüz saat 17.00 gibi hareket etti. Yaklaşık yarım saat sonra, şimdiye kadar gördüğüm en büyük kara sınır noktalarından birinde, Horgos'taydık. Horgos, Çin devletinin resmi kaynaklarında "Korgas" şeklinde Türkçeleştiriliyor. Etraftaki tren katarlarından, konteynır ve kamyonlardan, buranın çok büyük ve işlek bir hudut olduğu anlaşılıyordu. Arka planda yükselen ve uzaktan hemen fark edilen Çin'in kurduğu modern şehir, buraya verilen önemin de göstergesiydi.

Horgos, "Çungarya Kapısı" ya da "Altay Geçidi" olarak bilinen doğal ve kadim geçidin hemen kıyısına kurulmuş. Tarih boyunca Moğolistan içlerinden Asya'ya gidip gelen bütün kervanlar ve ordular burayı kullanmış. Hatta Cengiz'in orduları 1219'da Harzemşahların üzerine yürümek için Otrar'a giderken bugünkü Kazakistan'a Altay Geçidi'nden inmişler. Kazakça ve Moğolcada Horgos'un kelime olarak "zenginliğin toplandığı yer" ve "deve kervanlarının geçidi" anlamlarına gelmesi de bölgenin mazisine bir atıf gibi düşünülebilir.

İçeride Doğu Türkistan'ın tarihi şehirlerine açılan Horgos, Çin'in 2013 yılından itibaren uygulamaya koyduğu "Bir Kuşak-Bir Yol" projesinde kritik bir yer tutuyor. Bir kısmı İpek Yolu'nun güzergâhında ilerleyen proje, Çin'den Avrupa içlerine kadar erişecek kara, deniz ve demiryolu ağlarından müteşekkil devasa bir girişim.

Horgos'u önümüzde böyle muhkem bir kale gibi görünce, Çin'in elinde tuttuğu ekonomik güçle Doğu Türkistan meselesinde bütün dünyanın elini-kolunu nasıl bağlayabildiğini ve bilhassa İslam ülkelerinde oluşturduğu lobi ağlarını

İpek Yolu (M.Ö.300-M.Ö.100)

Başlıca Ticari Ürünler

İpek		Altın		Deve	
Kağıt		Gümüş		At	
Porselen		Üfleme cam		Yün	
Çay		Çivit		Deri	
		Pamuk		Halı	

ne şekilde kontrol ettiğini somut olarak zihnimde canlandırabildim. Ekonomi, karşı konulması çok zor bir koz ve Çin de buna oynuyor.

Kazakistan çıkış kapısının önünde otobüsten indik. Valizlerimizi alarak pasaport sırasına girdik. İşlemleri hallettikten sonra diğer kapıdan tekrar otobüse bindik, ara bölgeyi geçerek sınırın Çin tarafına ulaştık.

Kadim İpek Yolu güzergâhı üzerinde bulunan Horgos sınır kapısı, ticari potansiyeliyle Çin açısından büyük önem taşıyor.

Çin sınırında pasaport kontrolü

Çin pasaport kontrol noktasına geldiğimizde otobüsten inip içerideki büyük salona alındık. Polislerin yönlendirmesiyle hepimiz birer bankoya dağıldık. Hulusi'yle aramda, birbirimizi duyamayacağımız bir mesafe vardı.

Önünde durduğum kadın polis memuru, bana herhangi bir soru sormadan önce, pasaportumu eline alıp uzun uzun inceledi. Sonra her sayfayı tek tek önündeki cihazın ışığına tutarak sahtelik kontrolü yaptı. Ardından pasaportumu başka bir polise gösterip bir şeyler danıştı. Nihayet bana döndü ve beklediğim soruları arka arkaya sıralamaya başladı:

- Çin'e ilk kez mi geliyorsunuz?
- Seyahat amacınız nedir?
- Şincan bölgesinde tanıdığınız var mı?
- Birisi sizi karşılayacak mı?

– Konaklama ve ulaşımı nasıl halledeceksiniz?

– Gitmeyi planladığınız şehirler için tren ve uçak biletlerinizi aldınız mı?

Herhangi bir yalana başvurmadan, soruları sakince cevapladım. Fakat Alma Ata'daki Uygur dostumuzun tavsiyesine uyarak "yarım yamalak" İngilizce konuştum. Haliyle, muhatabımla anlaşmamız biraz güçleşti. Ayrıca kadın polis maske de taktığından, söylediklerini anlamakta zaten zorlanıyordum.

Biraz ileride Hulusi de aynı muameleyle karşı karşıyaydı. Bu arada, birlikte sınıra geldiğimiz bir otobüs dolusu insan çoktan pasaport kontrolünden geçmiş, koca salonda sadece ikimiz kalmıştık.

Polislerin karşısında epeyce ayakta bekledikten sonra, amirleri olduğu anlaşılan orta yaşlı bir görevli geldi. Pasaportlarımızı aldı, beklememizi işaret ederek bize salonun köşesinde bir yer gösterdi. Biz de orada beklemeye başladık. Doğrudan bir sorgulamanın muhatabı olmadığımız için nispeten rahattık, ama elbette beklemenin kendisi başlı başına bir sıkıntıydı. Dualarımızı yoğunlaştırdık.

Benzer durumları daha önce İsrail'e girişte Tel Aviv'deki Ben-Gurion Havalimanı'nda defalarca yaşamış olduğum için tecrübeli ve şerbetliydim. Fakat burada şöyle bir fark vardı: Muhataplarımıza ne söyleyeceğimizi, onları neyle ikna edebileceğimizi ve kapıya gelen iki Türkiye Cumhuriyeti vatandaşına nasıl baktıklarını kestiremiyorduk. Dolayısıyla sergilenmesi gereken doğru tavır hakkında hiçbir tahminimiz yoktu. Öte yandan, Çinli muhataplarımızın da vizeden muaf iki farklı pasaportla karşılarına çıkmamız sebebiyle kafalarının karıştığını, hatta bizi nereye oturtacaklarını bile şaşırdıklarını fark ediyorduk.

Benim buraya neden geldiğimi, niyetimi ve ne aradığımı anlamaları için ismimi Google'a yazmaları yeterliydi. Saniyeler içinde kimliğim, bütün gazetecilik faaliyetlerim, yazılarım, kitaplarım, konferanslarım ve katıldığım programlara dair ayrıntılar karşılarına çıkacaktı.

Çin'in resmi kontrolü dışında Doğu Türkistan'a gazetecilerin hiçbir şekilde sokulmadığını, hasbelkader içeri sızanların da fark edildikleri anda sınır dışı edildiğini biliyordum. 2009'un yaz ve sonbahar aylarında Urumçi'de yaşanan karışıklıklar sırasında "video çekerken yakalanan" yabancı gazeteciler, Çin polisi tarafından sokak ortasında yumruklanıp dövülmüştü. Diplomatik bir krize dönüşen olaydan sonra Çin, gazetecilere karşı özellikle alarm durumuna geçmiş ve meseleyi kökten halletme adına gazetecilerin ülkeye girişini bir dizi sıkı prosedüre ve izne bağlamıştı. Keza 2019'da yine Urumçi'de, uzak bir Uygur mahallesindeki cami yıkıntısını görüntülemeye çalışan *Wall Street Journal* muhabiri tutuklanmıştı.

Bu sebeple şimdi pasaportum ve kimlik bilgilerim ellerindeyken bütün duam, gözlerinin ve kalplerinin perdelenmesi içindi.

Hamdolsun, korktuğum şey başımıza gelmedi. Yaklaşık bir saatlik bekleyişin ardından pasaportlarımızı geri verip bizi tekrar bankoya yönlendirdiler. Polis memuru bu defa fazla uğraştırmadı, hızlıca kırmızı renkli "China' damgasını bastı. Geçtik.

"Bu kitabı Çin'e neden getirdiniz?"

Pasaport kontrolünden sonra, elimizde valiz ve çantalarımızla bir x-ray cihazına daha girdik. Ben öndeydim, herhangi bir sinyal veya alarm da çalmadığından, rahatça dışarı doğru yürümeye hazırlanıyordum ki kenarda oturan iki kadın polis tarafından sert bir üslupla durduruldum: "Çantanızı açın!"

Açtım. Bir tanesi, "İçindekileri şuraya boşaltın" diyerek masasının üstünü gösterdi. Powerbank, cüzdan, şarj aletleri derken, günlük tutmak üzere yanıma aldığım boş deftere ve ajandama takıldı. Önce defterin her sayfasını en sonuna kadar dikkatle inceledi. Daha sonra ajandamı ayrıntılı şekilde taradı, hatta -sanki okuduklarını anlıyormuş gibi- bazı sayfalarda durakladı. Sonunda, çantamı açtırmasının esas sebebi olan şeye, okumak üzere yanıma aldığım incecik kitaba sıra geldi: *İbn Haldun* (Alfred von Kremer & Nathaniel Schmidt, Kutadgu Yayınları).

Aradığını bulmanın sevinci ve hıncıyla kitabı önüne çekti, üzerine doğru eğildi, incelemeye başladı. Rastgele açtığı sayfaların üzerine telefonunu yaklaştırıyor, online çeviri programı yardımıyla içeriğini anlamaya çalışıyor, sonra dönüp içindekiler kısmına bakıyordu. Kitabın konusunu sordu, söyledim. Ancak cevabım yeterli gelmemiş olmalı ki, bir yere telefon edip akıl danıştı. Bu sırada yanındaki diğer kadın da ona yardım etmek için İbn Haldun hakkında fikir yürütüyordu.

Aniden durup internette İbn Haldun'la alakalı araştırma yapmaya başladıklarında, "Acaba bir kamera şakası mı?" diye düşünerek Hulusi'yle birbirimize bakıştık. Maalesef ortada şaka filan yoktu, buz gibi bir hakikatle karşı karşıyaydık. İki Çin polisi, 112 sayfalık minicik bir kitap sebebiyle vaktimizi çalıyordu. Zannediyorum, kapaktaki "sakallı ve sarıklı" İbn Haldun görselinden dolayı alarma geçmişlerdi.

Dayanamayıp "Arka kapak yazısına bakın, kitabın özeti orada" dedim. Kadın iyice hırslandı. Bir yandan dediğimi yaparken, bir yandan da bana -şu satırları yazarken bile hâlâ güldüğüm- şu soruyu sordu: "Bu kitabı Çin'e neden getirdiniz?" İlk anda ne cevap vereceğimi bilemedim. Tam dalga geçmelik bir so-

ruydu, ne var ki muhataplarımla hiç dalga geçmemem gereken bir yerdeydim. Sakince, "Yol boyunca okudum, okumak için getirdim" dedim. Cevabımı anladı mı, emin değilim.

Sonunda, peşine düştüğü "kriminal" delile ulaşamamış olmanın verdiği belirgin bir tatsızlıkla, eşyalarımı toplayıp dışarı çıkabileceğimi söyledi. Hızlıca toparlandık, hudut binasının önündeki kocaman meydana ve devamındaki çıkış kapısına doğru yürüdük.

RUSYA
FEDERASYONU
KAZAKİSTAN
MOĞOLİSTAN
KIRGIZİSTAN
DOĞU
TÜRKİSTAN
TACİKİSTAN
AFGANİSTAN
AKSAİ ÇİN
PAKİSTAN
ÇİN
KUZEY
KORE
Bohai
Denizi
GÜNEY
KORE
Sarıdeniz
Doğu
Çin
Denizi
NEPAL
BHUTAN
BANGLADEŞ
HİNDİSTAN
MYANMAR
VİETNAM
LAOS
TAYLAND

DOĞU TÜRKİSTAN'A İLK ADIM

Artık fiilen ve fiziken Doğu Türkistan'daydık. Bu, inanılmaz bir his ve kelimelerle tarif edilemeyecek bir mutluluktu. Elhamdulillah, yolun buraya kadarki kısmında içimizi sürekli yoklayan o endişelerin hiçbiri gerçekleşmemişti. Korkularımız, şimdi yerini güvene ve emniyete bırakıyordu. Biraz beklemeyle ve gecikmeyle de olsa sınırı geçmiştik. Pasaportumu ve polisin vurduğu kırmızı damgayı bir kez daha yokladım: Evet, gerçekti. Rüyada değildim.

Doğu Türkistan'a giriş yapınca, buraları on yıllardır hiç göremeyen, vatan hasretiyle yanıp tutuşan Uygurlar düştü aklıma. Kimisi canını kurtarmak için, kimisi ilim talebiyle, kimisi ticaret veya seyahat amacıyla çeşitli zamanlarda buralardan ayrılmış, ama kapılar yüzlerine kapanınca bir daha doğdukları topraklara dönememişti. Ailelerini, akrabalarını, büyüdükleri şehirleri, koşup oynadıkları sokakları, okudukları okulları, hocalarını, namaz kıldıkları camileri, çarşıları ve pazarları kim bilir ne kadar özlüyorlardı... Kendim şimdi Doğu Türkistan'dayım diye sevinirken, onları düşününce içimde bir mahcubiyet duydum.

Çin'e adım atar atmaz, vakit üç saat daha ileri gitti. Böylece Kazakistan'dayken iki saat olan Türkiye ile farkımız, burada beş saate çıktı. Çin, her açıdan kendi dünyasını dayatıyor insana; saat farkı ve zaman dilimi bile adeta bunu hissettirmek için.

Doğu Türkistan neresi?

Şehirlerimizi adımlamaya başlamadan evvel, bu soruya, Türkistan'ın tamamını kuşatarak cevap vermek gerekiyor. Öyle ya "doğu" diyorsak, bunun bir de batısı ve diğer yarısı olmalı.

Coğrafi ve tarihi bir terim olarak Türkistan, batısında Hazar Denizi, doğusunda Gobi Çölü, kuzeyinde Rus stepleri ve Sibirya, güneyinde de İran, Afganistan, Hindistan ve Tibet'in yer aldığı bölgeyi ifade eder. Kabul edilen genel sınırlar çerçevesinde Türkistan'ın yüzölçümü yaklaşık 2 milyon 600 bin kilometrekaredir. Tarihi Türkistan toprakları, günümüzde şu devletlerin sınırları

içindedir: Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan (güney kesimleri), Afganistan (kuzey kesimleri) ve Çin.

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslüman Arap fatihlerin gözüne kestirdiği Türkistan, bilhassa 800'lü yılların ikinci yarısında kitlesel biçimde İslamlaşmaya başladı. Mâverâu'n-Nehr ve Horasan civarında 819'dan 1005'e kadar hüküm süren Sâmânoğulları döneminde Türkistan her açıdan zirveyi yakalarken, aynı dönemde Türkistan'ın doğu kesiminde Uygurların hâkimiyeti başladı. Cengiz Han ve ordularının 1219'da Otrar'dan başlayan istilası Türkistan'da büyük bir yıkıma yol açtı, ancak coğrafya 1369'dan itibaren Emir Timur'un demir yumruğu altında yeniden toparlanacaktı.

Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay Han'ın ardılarıyla birlikte, Türkistan'ın idari yapısı batı ve doğu olarak iki kola ayrıldı. Bu ayrım, sonraki yüzyıllarda giderek keskinleşti; Batı Türkistan ve Doğu Türkistan müstakil birer bölgeye dönüştü.

Timur'un 1405'teki ölümüyle Batı Türkistan tarihinde bir dönem kapandı ve coğrafya kendi içinde birbiriyle mücadele eden yönetimlere bölündü. 1800'lerin ikinci yarısında Rus Çarlığı'nın bölgeyi istilasına kadar, Batı Türkistan özellikle üç yönetim arasında paylaşılmıştı: Hîve Hanlığı, Buhara Hanlığı ve Hokand Hanlığı. Ruslar, Batı Türkistan'da önce "himaye" yönetimleri kurdular, 1917'den itibarense bölgenin tamamı Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne dahil edildi.

İslami dönemde Doğu Türkistan, önce Karahanlıların (840-1212), ardından Çağatay Hanlığı'nın (1227-1370) hâkimiyeti altında kaldı; söz konusu hâkimiyet farklı şekillerde 1514'e kadar sürdü. 1682'den 1745'e kadar Moğol kabilesi Kalmukların istilasına uğrayan bölge, aynı dönemde Doğu Türkistan, Çin'le Rusya arasındaki rekabetin de sahnelerinden biriydi. 18 Kasım 1884'te Çin yönetimi Doğu Türkistan'ı ilhak ederek "Şincan" (Yeni Eyalet/Yeni Sınırlar) olarak isimlendirdi. Ancak bölgede sağlanan görece istikrar 1911'de Çin'de Çing hanedanının devrilmesiyle bozuldu, Rusya Doğu Türkistan'da baskın bir güce dönüştü. İkinci Dünya Savaşı'nın bitişiyle birlikte Rusya (o dönemde Sovyetler Birliği) bölgesel iddialarından vazgeçerken, 1949'da kurulan Çin Halk Cumhuriyeti, Doğu Türkistan'ı tamamen işgal ve ilhak etti.

Osmanlı'ya bağlı bir emirlik: Kaşgarya

İslam'ın Asya'da en derinlere kök saldığı bölgelerden biri olan Doğu Türkistan'da aynı zamanda diri bir siyasi şuur da daima mevcuttu. Bunun doğal bir neticesi olarak, 1760'lardan 1862'ye kadar geçen sürede Çin işgaline karşı irili ufaklı kırktan fazla isyan hareketi yaşanmıştı. Söz konusu isyanlara, etnik bakımdan çoğunluğu teşkil eden Uygurların yanı sıra, Özbek, Tacik ve

Tatarlar başta olmak üzere bölgenin bütün Müslüman milletleri aktif biçimde katılmıştı.

1865'te Kaşgar'da Muhammed Yakub Bey (1820-1877) tarafından kurulan bağımsız Müslüman emirlik, Doğu Türkistan tarihinin dönüm noktalarından biridir:

Muhammed Yakub Bey

Günümüzde Özbekistan sınırları içinde kalan Hokand Hanlığı'nda dünyaya gelen Muhammed Yakub Bey -kendisi "Yakub Han" veya "Yakub Han Bedevlet" ünvanlarıyla da anılır- Doğu Türkistan'da yedi tarihi şehri (Kaşgar, Hoten, Yarkent, Yenihisar, Aksu, Kuça ve Korla) hâkimiyeti altında birleştirerek "Yedişehir Emiri" ünvanını kazanmıştı. Merkez şehrinden dolayı "Kaşgarya" adıyla da anılan bu yeni yönetim, Doğu Türkistan'da sürpriz siyasi dengelerin oluşmasına yol açtı. İngiltere ve Rusya'yla ticaret anlaşmaları imzalayan Yakub Bey, Osmanlı İmparatorluğu'yla da diplomatik ilişkiler tesis etti, hatta 1872'de Seyyid Yakub Han Töre başkanlığında gönderdiği elçi heyeti vasıtasıyla İstanbul'a resmen siyasi bağlılığını bildirdi. Dönemin padişahı Sultan Abdülaziz'in fermanıyla "emîr" ilan edilen Yakub Bey, Kaşgarya'nın bütün camilerinde cuma

Kaşgarya Emirliği'nin bayrağı.

hutbelerini Osmanlı sultanı adına okutmaya başladı. Kaşgar ve diğer şehirlerin surlarına Osmanlı bayrakları çekildi (gözlerinizi kapatın ve o günkü manzarayı hayal edin), bastırılan paralara da Osmanlı padişahının adı yazıldı. 1876'da Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığında, Yakub Bey İstanbul'a bir heyet daha göndererek biatını ve bağlılığını yeniledi.

Ne var ki, Yedişehir havalisinde yaşanan gelişmeleri dikkatle ve endişeyle takip eden Çin merkezi yönetimi, Yakub Bey'in gücünü kırmaya çoktan karar vermişti. 1875-1877 arasındaki yaklaşık bir buçuk yıllık süreçte Çin askeri

kuvvetleri Doğu Türkistan'ın kuzeydoğu kesimindeki Kumul, Turfan ve Urumçi'yi işgal etti. Yaşanan çatışmalardan dolayı Kaşgar'a doğru geri çekilmek durumunda kalan Yakub Bey, Çinlilerle bir ateşkes imkânının bulunmadığını anlayınca savaş hazırlıklarına girişti. Ne var ki, Korla'da bulunduğu sırada, 1877 yılının mayıs ayı sonlarına doğru zehirlenerek şehit edildi.

Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti (1933-1934)

Doğu Türkistan'daki bağımsızlık ateşi, Çin istila (1878) ve ilhakına (1884) rağmen sönmedi. 1911'de Çing hanedanının devrilmesinden sonra kurulan Çin Cumhuriyeti'nin idaresi altında oluşan belirsizlik ve kısmi rahatlık atmosferinde, Uygurlar kendi topraklarını bizzat yönetebilmek için tekrar harekete geçtiler:

Yeni bir bağımsız devletin kuruluşuyla neticelenecek ayaklanmanın fitilini, 1931'in nisanında Kumul'un Şopul beldesinde bir Müslüman Uygur kızın bir Çinli yetkiliyle zorla evlendirilmek istenmesi yaktı. Kumul'da başlayan öfke hızlı bir şekilde Doğu Türkistan geneline yayıldı. Ardından, bayrağı 14 Şubat 1933 günü, Hoten'in köklü ailelerinden birine mensup olan ve soyu Semerkand'da medfun meşhur mutasavvıf Hâce Ubeydullah Ahrâr'a (v. 1490) dayanan Mehmet Emin Buğra (1901-1965) devraldı. Babası erken yaşta vefat ettiği için dayısının gözetiminde sağlam bir İslami eğitim alan Buğra, Doğu Türkistan'ın içinde bulunduğu durumu gençlik yıllarından itibaren bütün gerçekliğiyle fark etmişti. 1931'de çıktığı altı aylık yurt gezisi sırasında, Gulca'da âlim ve siyasetçi Sâbit Dâmolla (1883-1934) ile görüşmeler yaptı. Buğra ve Dâ-

Mehmet Emin Buğra (ön planda sağda, siyah cübbeli) Uygur ileri gelenleriyle.

molla, Çin'e karşı fiili bir mücadele yürütülmesi gerektiği noktasında mutabık kaldılar. Buğra'nın 1932'de kurduğu "Milli İnkılap Teşkilatı"nın öncülüğünde, Karakaş ilçesinde başlayan ilk ayaklanmalar kısa süre içinde Hoten'in tamamına yayıldı. Bir ay içinde (Nisan 1933) "Hoten İslam Hükümeti" kuruldu.

Sâbit Dâmolla (sağdan üçüncü) hükümet üyeleriyle birlikte.

Şartların olgunlaşmasıyla birlikte, aynı yılın sonbaharında Kaşgar'da bir araya gelen Doğu Türkistanlı âlim, siyasetçi ve askerler, 12 Kasım 1933 günü "Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti"nin kuruluşunu ilan ettiler. Çiçeği burnunda devletin kurucu kadroları, "Cedîdcilik" adıyla bilinen, Rusya Müslümanları arasında son derece yaygın olan ve eğitimde modernleşmeyi savunan yenilik hareketine mensuptu, ancak İslam ortak paydasını da "vazgeçilmez şart" olarak görüyordu. Başbakanlığını Sâbit Dâmolla'nın, cumhurbaşkanlığını ise Hoca Niyaz Hacı'nın üstlendiği devletin ismi bile bu hassasiyetlerinin bir yansımasıydı. İslami ilimler sahasında eser yazacak derecede yetkin bir şahsiyet olan Dâmolla, aynı zamanda "şeyhülislamlık" makamını da uhdesine almıştı. Sâbit Hoca'nın ismine ekli bulunan "Dâmolla" ibaresi onun soyadı veya aile ünvanı değil, o dönemde çok sayıda Uygur âliminde de görüldüğü üzere, "on ilimde üstat" anlamına gelen bir sıfattı.

Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kuruluş manifestosu, kalabalık bir davetli topluluğunun önünde Sâbit Dâmolla tarafından okundu:

1. Bütün Uygur bölgesi, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin parçasıdır.
2. Yönetim ve ekonomi, tamamen Doğu Türkistanlıların kontrolünde bulunacaktır.
3. Doğu Türkistan'ın baskı altına alınmış milletleri, şimdi artık tamamen özgürdür.
4. Cumhurbaşkanı, tamamıyla halkın huzur ve saadeti hedefini benimsemiş bir hükümetin kurulmasına öncülük edecektir.
5. Cumhuriyet, bütün kurumlarıyla, modernleşmekte olan diğer toplumlar seviyesine çıkmaya çalışacaktır.

Uygurları sevince ve heyecana boğan bu siyasi oluşum, bütün ilhamını Muhammed Yakub Bey'in yaklaşık yetmiş yıl önce yine Kaşgar'da kurduğu emirlikten alıyordu. Ne var ki, Çin'le arasındaki ticari ilişkileri yoğunlaştıran Sovyetler Birliği'nin ikircikli siyaseti sonucunda Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti -Kaşgar, Yarkent ve Yenihisar'daki şiddetli savaşların akabinde- 16 Nisan 1934'te Çin orduları tarafından tamamen yok edildi. Ruslar, Doğu Türkistan'daki bağımsızlık fikrinin Orta Asya'da kendilerinin kontrolü altındaki Müslüman bölgeleri de etkileyebileceğinden korkuyordu.

Hoca Niyaz Hacı

Dağılma sürecinde yaşananlar oldukça ibret vericiydi:

Çin'le gizlice anlaşan Hoca Niyaz Hacı, Sâbit Dâmolla'yı onlara teslim etme karşılığında silah yardımı ve siyasi destek sözü almıştı. Nitekim Dâmolla Çin yönetimine teslim edildi, 1934'ün temmuzundaki vefatına kadar hapiste tutuldu. Hoca Niyaz Hacı ise Doğu Türkistan'da Çin'in kurduğu Sovyet destekli yeni yönetimin başkan yardımcılığına getirildikten sonra 1937'de "Japon ajanlığı" suçlamasıyla tutuklandı, 1941'de de idam edildi. Tarih boyunca, benzer durumlarda hep aynı akıbet...

Kurucu kadronun en önemli isimlerinden Mehmet Emin Buğra, bu sırada Doğu Türkistan'dan ayrılarak Afganistan ve Hindistan'da sürgünde yaşamak durumunda kalmıştı. Buğra, 1945'te yeniden siyaset sahnesine çıkıncaya kadar, kendisini Çin yönetimi nezdinde Uygurların kimliklerinin korunması için diplomatik ve ilmi sahada mücadeleye adadı. Onun 1940'ta Kâbil'de tamamladığı *Şarki Türkistan Tarihi* adlı eseri, bugün bile hâlâ aşılamamış bir şaheser ve ciddi bir başvuru kaynağıdır.

Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1946)

Çin yönetimine karşı, 1944'ün sonbaharında Doğu Türkistan'ın Gulca bölgesinde başlayan, kısa süre içinde iki vilayete (Altay ve Tarbagatay) daha sıçrayan kapsamlı halk ayaklanması, 12 Kasım 1944 günü Gulca'da "Şarki Türkistan Cumhuriyeti"nin ilanıyla neticelendi. Ayaklanma ve bağımsızlık süreci, aktif biçimde Sovyetler Birliği tarafından destekleniyordu. İkinci Dünya Savaşı'nın son çeyreğinde Doğu Türkistan'da oluşan yeni siyasi dengeler, Rusların lehine gibi görünüyordu.

Alihan Töre Sagunî

Şarki Türkistan Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanlığına Alihan Töre Sagunî (1885-1976) getirildi. Özbek asıllı bir ailenin oğlu olarak Yedisu vilayetinin Tokmak (günümüzde Kırgızistan sınırları içindedir) şehrinde dünyaya gelen Töre'nin babası Şâkir Hoca ve dedeleri, Nakşî geleneğine mensup âlim ve arif insanlardı. "Saguni" ünvanını, memleketinin hemen yakınında bulunan tarihi Balasagun bölgesine nispetle almıştı. Temel eğitimini Tokmak'ta tamamladıktan sonra Buhara, Mekke ve Medine'de tahsil gören Alihan Töre, 1916'da Çarlık yönetimine karşı düzenlenen ayaklanmaya katıldı. Birinci Dünya Savaşı'nda Türkistanlı gençlerin Osmanlılarla savaştırılmak üzere Rus ordusuna alınmasına tepki gösterdi ve aleyhte fetva yayımladı. Ertesi yıl Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra defalarca hapse atıldı, sürgüne gönderildi.

1930'da Doğu Türkistan'a geçerek Gulca şehrine yerleşen Alihan Töre Sagunî, bu defa da Çin yönetiminin baskılarıyla karşı karşıya kaldı. "Halk arasında ayrılıkçı hürriyet fikirlerini yaymak" suçlamasıyla 1937'de hapse atıldı, özgürlüğüne ancak 1941'de kavuşabildi.

1944 ayaklanmasının liderlerinden biri olan Alihan Töre, dokuz maddeden oluşan "bağımsızlık bildirgesini" kamuoyuna bizzat ilan etti:

1. Doğu Türkistan topraklarında Çin egemenliği ebedi olarak yok edilecek.
2. Kurulan yeni devlet, Doğu Türkistan halkının eşitliğine dayanan gerçek, özgür ve tam bağımsız bir devlet olacak.
3. Doğu Türkistan ekonomisinin her yönüyle geliştirilmesi amacıyla, özel sanayi, tarım, hayvancılık faaliyetleri ile özel ticari girişimler teşvik edilecek ve halkın refah seviyesi yükseltilecek.

4. Doğu Türkistan halkının çoğunun İslam dinine inanıyor olması sebebiyle, bu dini desteklemenin yanında, başka dinler dahi himaye edilecek.
5. Din, eğitim ve sağlık işleri geliştirilecek.
6. Dünyadaki bütün demokratik ülkelerle, özellikle de komşu Sovyet hükümetiyle dostluk temeline dayalı ilişkiler kurulacak; yine Çin hükümetiyle siyasi ve iktisadi alakalarda bulunulacak.
7. Doğu Türkistan hükümetini ve barışı korumak amacıyla, Doğu Türkistan'da yaşayan bütün milletlerden müteşekkil bir ordu kurulacak.
8. Banka, posta-telgraf, orman işleri ve madencilik gibi tabii kaynaklar, bütünüyle hükümetin idaresine teslim edilecek.
9. Makam düşkünlüğü, ırkçılık ve rüşvet yok edilecektir.

Alihan Töre, Sovyetler Birliği'nin desteğiyle kurulan Şarki Türkistan Cumhuriyeti'nin ne kadar kırılgan dengeler üzerinde ayakta durduğunun farkındaydı. Rusların yeniden çeşitli siyasi oyunlar oynamasından ve 1933-1934 sürecinin tekrarlanmasından çekiniyordu. Ancak etrafındaki kadro ve çalışma arkadaşlarının ısrarıyla cumhurbaşkanlığı vazifesini üstlenmek durumunda kalmıştı.

Şarki Türkistan Cumhuriyeti döneminde basılan paralardan örnekler.

Altay bölgesinde 1940'tan itibaren hem Ruslara hem de Çinlilere karşı direniş başlatan Kazak komutan Osman Batur'un, emrindeki askerlerle birlikte Şarki Türkistan Cumhuriyeti'ne katılması, Sovyetler Birliği ve Çin Cumhuriyeti'nin bütün dikkatini bölgeye yoğunlaştırmasına sebep oldu.

Ruslar, Doğu Türkistan'da kendilerine bağlı bir "uydu devlet" projesini hayata geçirdiklerini düşünürken, bir yandan bölgede bağımsızlık hareketlerinin giderek yayılması, bir yandan da Komünist Çin birliklerinin Milliyetçi Cephe'ye karşı zafer kazanmayı sürdürmesi, Sovyetler Birliği'ni Doğu Türkistan politikasını gözden geçirmeye zorladı. Bunun sonucunda Alihan Töre üzerindeki baskı ve kontrol yoğunlaştırıldı.

1946'nın haziran ayında, Rusya ve Çin arasında hazırlanan plan gereği, önce farklı siyasi görüşten isimlerin katıldığı Birleşik Eyalet Hükümeti kuruldu, ar-

dından 13 Haziran günü "istişareler için" Sovyetler Birliği'nin Gulca'daki konsolosluk binasına davet edilen Alihan Töre, buradan gizlice Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti Taşkent'e götürülerek ev hapsine alındı. Alihan Töre, 28 Şubat 1976 tarihindeki vefatına kadar, Taşkent'te gözetim altında tutulacaktı.

Alihan Töre'nin Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te, Hoca Zeyneddin Mezarlığı'ndaki kabri.

Âlim, asker ve mütefekkir sıfatlarıyla öne çıkan Alihan Töre'yi böylece saf dışı bırakan Sovyetler Birliği, onun yerine komünist eğilimleriyle bilinen Ahmetcan Kâsımî'yi getirdi. Doğu Türkistan'da bunlar olurken Çin'de de Mao Zedong liderliğindeki komünistlerle milliyetçi cephe arasındaki çatışmalar en şiddetli boyutuna ulaşmıştı. 1949 yazında kavgayı komünistler kazanıp da Mao Çin'in yönetimine el koyunca, Sovyetler Birliği ile Çin arasında Doğu Türkistan'da kurulan bağımsız yönetimin ortadan kaldırılması konusunda tam bir ittifak meydana geldi.

Aralarında Ahmetcan Kâsımî'nin de bulunduğu Gulca'daki Birlik hükümetinin 11 kişilik üst yönetimi, Mao Zedong'la görüşmek üzere Pekin'e gitmek için bindikleri uçağın 27 Ağustos 1949'da Baykal Gölü civarında düşmesi sonucu yaşamlarını yitirdi. Kazadan hemen sonra harekete geçen Çin ordusu, 1949'un eylül ayında Doğu Türkistan'a girerek bölgeyi tamamen işgal etti.

Ahmetcan Kâsımî

Her iki bağımsızlık tecrübesinde de aktif şekilde yer alan Mehmet Emin Buğra, 1949'da Hindistan üzerinden Türkiye'ye hicret edecek; 14 Haziran 1965'te Ankara'daki vefatına kadar Doğu Türkistan davasının en önemli isimlerinden biri olmayı sürdürecekti. Kahraman bir asker olan Osman Batur ise komünist Çin'in Doğu Türkistan'a hâkim olmasının ardından yeniden Altay bölgesine çekilerek silahlı mücadeleye başlayacak, 18 Şubat 1951'de Çin Kurtuluş Ordusu'na esir düştükten sonra 29 Nisan günü Urumçi'de idam edilecekti.

Osman Batur

Coğrafyaya dair bazı teknik bilgiler

Yüzölçümü 1 milyon 828 bin kilometrekareyi bulan ve tüm Çin topraklarının altıda birini kaplayan Doğu Türkistan, Türkiye'nin iki buçuk katı büyüklüğünde. Batısından doğusuna 2 bin 100 kilometre boyunca uzanan Doğu Türkistan'ın kuzey-güney uzunluğu ise bin 700 kilometre.

Doğu Türkistan'ın toplam nüfusuna ve bu nüfus içindeki Uygurların oranına dair resmi veriler, Çin'in meseleye manipülatif yaklaşımı nedeniyle oldukça tartışmalı. Güncel rakamlar, "Şincan" bölgesinde 25 milyon dolayında insanın yaşadığını gösteriyor. Çin'in ortaya koyduğu istatistiklere göre Uygur, Kazak, Kırgız, Moğol ve diğer milletler, "Şincan"daki toplam nüfusun sadece 13,5 milyonunu oluşturuyor, bunun da kabaca 10 milyonu Uygur. Pekin yönetimi bölgeye sürekli biçimde Han Çinlilerini (ülkenin yerli Çin ırkı) transfer ederken, Doğu Türkistanlı kaynaklar ve uzmanlar, Uygurların nüfusunun en az 15 milyon olması gerektiğini kaydediyor. Ancak bu türden iddiaları ikna edici biçimde ispatlamanın hiçbir yolu yok elbette.

Doğu Türkistan'da bütün yönetim, Çin Komünist Partisi'nin bölgeye atadığı genel sekreterin elindedir. Ancak yine de "vitrin" kabilinden, "Şincan" siyasi hükümetinin başında Uygur bir genel vali bulunur. Mevcut genel vali Erkin Tuniyaz'dır (d. 1961).

Doğu Türkistan, nesli tükenmekte olan çok sayıda özel hayvan türüne ev sahipliği yapıyor. Aynı zamanda doğal kaynaklar ve madenler yönünden de Çin'in en çeşitli bölgesi olan Doğu Türkistan'da petrolden altına, kömürden nikele sayısız yeraltı zenginliği bulunuyor.

Evet, bu genel girişin ardından, -yeri geldikçe tarihi hadiselere tekrar dönmek üzere- artık Doğu Türkistan'ı adımlamaya ve yaşamaya başlayabiliriz.

Karanlıkta sahipsiz mezarlıklar

Hudut binasının önündeki meydanın sonunda, çıkış kapısından dışarı adım atmadan önce, pasaportlarımız bir kez daha kontrol edildi. İki genç polis memuru kimliklerimize ve damgaların vurulduğu sayfalara baktılar. Onlardan da onay aldıktan sonra, artık resmi işlemler her şeyiyle sona ermiş bulunuyordu.

Dışarıda hem konuşmalarından hem de görünüşlerinden Uygur oldukları anlaşılan taksi şoförleri müşteri bekliyordu. Genç olan bir tanesini gözümüze kestirdik ve "Gulca" deyip arabasına atladık. Doğu Türkistan'daki ilk durağımız, Çincedeki resmi adı "Yining" şeklinde geçen tarihi Gulca şehri olacaktı.

Horgos sınır kapısından Gulca'ya kadar yaklaşık bir buçuk saat süren yolculuğumuz boyunca dikkatimi çeken şeylerden ilki, otoyoldaki kameraların çokluğuydu. Sadece kavşaklarda, gişelerin giriş çıkışlarında veya meskûn mahallerin civarında değil, neredeyse her yüz metrede bir çok sayıda kameranın trafiğin seyrini takip ettiği görülüyordu. Fotoğraf makinesi flaşı gibi parlak ışıklar çakan kameralar da vardı, ki ben böylesine ilk defa rastlıyordum. Çin'in o sıkça söz edilen "kitlesel izleme" (*mass surveillance*) mekanizmasıyla karşı karşıya olduğumuz anlaşılıyordu. Çin, Doğu Türkistan'ı -ve diğer bölgelerdeki şehirleri de- hem kameralarla hem de kullanılan cihazlardaki online ve elektronik izleme programlarıyla sürekli takip altında tutuyordu. İnsanların sadece fiziksel hareketleri değil, aynı zamanda günlük alışkanlıkları, dini yönelimleri ve temas kurdukları kişiler de izleniyordu. Hatta Doğu Türkistan şehirlerinde, tüketilen elektrik ve yakıt miktarı "normalin üstünde" olduğu takdirde insanlara çeşitli yaptırımların uygulandığını bile okumuştum.

Dikkatimi çeken ikinci nokta, şehir isimlerinin ve uyarı levhalarının Çincenin yanı sıra Arap harfli Uygurcayla da yazılmış olmasıydı. Doğu Türkistan, resmen "Şincan Uygur Özerk Bölgesi" şeklinde kabul edildiğinden dolayı, Uygurcanın böylesine kullanımda olması aslında şaşırtıcı bir durum değildi.

İstanbul'da Doğu Türkistan seyahatimize hazırlanırken, özellikle mezarlıklara ve metruk camilere odaklanmıştım. Daha önce de belirttiğim gibi, haritalarda bunların yerini tespit etmek hiç de zor olmamıştı. Bindiğimiz taksi Gulca'ya doğru yola devam ederken, ben de telefonumdaki harita uygulamasında işaretlediğim yerleri arıyordum. Bazılarını buldum:

Sınırdan sonraki ilk büyük yerleşim birimi Korgas'ta üç büyük Müslüman mezarlığı vardı. Etrafları duvarlarla çevriliydi, ama uydu görüntülerinden, mezar taşlarına kadar seçilebiliyordu. Bu üç mahzun mezarlığı dışarıdan gördüm, hepsinde toplamda belki de on binden fazla Müslüman yatıyordu.

Güzergâhımız üzerinde iki ayrı mezarlık ve iki cami kalıntısı seçtim. "Cami kalıntısı" diyorum çünkü çoktandır ibadete kapalı oldukları, uydu görüntülerinden

Doğu Türkistan'da Müslüman mezarlıklarının konumu uydu görüntülerinin yardımıyla rahatlıkla tespit edilebiliyor.

bile belli oluyordu. Ayrıca camilerin kubbeleri ve minareleri tıraşlanmıştı. Fotoğraflara dikkatli bir şekilde baktığımda, kubbelerin yerlerinin düz birer iz halinde kaldığını fark ettim. Minarelerin de yerleri belliydi, ancak etrafa gölgeleri düşmüyordu (gölgelere odaklanmak, harita okumanın püf noktalarındandır). Kubbe ve minarelerin yok edilmesi, Çin'in özellikle son on yıldır yoğunlaştırdığı bir uygulamaydı. Büyük şehirlerde ve dünyanın gözleri önünde bunu yapmaktan kaçınıyorlar, hatta "camileri koruyoruz" mesajı verebilmek için bazı mimari formları özellikle muhafaza ediyorlardı. Ancak Doğu Türkistan'ın taşra şehirlerinde mabetlerin gözünün yaşına bakmamışlardı.

Müslüman mezarlıklarının adım adım ortadan kaldırılması da, Çin'in uygulamaya koyduğu bir başka siyaset. Mezarlıklar bir milletin "tapu senedi" olduğundan, Doğu Türkistan'ın Uygur kimliğinin senetlerini yırtıp atmaya odaklanıyor Çin yönetimi. Böylece, hafıza kaybını derinleştirerek, Uygurların tarih içinde "yitik" bir millete dönüşmesini amaçlıyor.

Çağatay Hanlığı'nın mamur başkenti Almalığ

Sınırı geçer geçmez karşımıza arka arkaya beş büyük Müslüman mezarlığının çıkmasının elbette tarihi bir açıklaması var: Vaktiyle buralar, Çağatay Hanlığı'nın ihtişamlı başkenti Almalığ'ın (Almalık, Elmalık) bulunduğu yerdi.

Mevcut kaynaklarda isminden ilk kez 1220'lerde söz edilen Almalığ, Uygur Türklerinin esas bünyesini teşkil eden Karlukların Doğu Türkistan'da kurduğu

kale şehirlerden biriydi. Etrafını kuşatan uçsuz bucaksız elma bahçeleri sebebiyle -ki ismi de buradan geliyordu- "Orta Asya'nın cenneti" ünvanıyla anılan Almalığ, önceleri Moğol beylerinin sürek avına çıktığı bir sayfiyeyken, Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay döneminde devletin başkentine dönüştürüldü. Etrafı muhkem surlarla çevrilen şehir, kısa zaman içinde tüccarların ve seyyahların konakladığı bir ilim ve ticaret merkezi haline geldi.

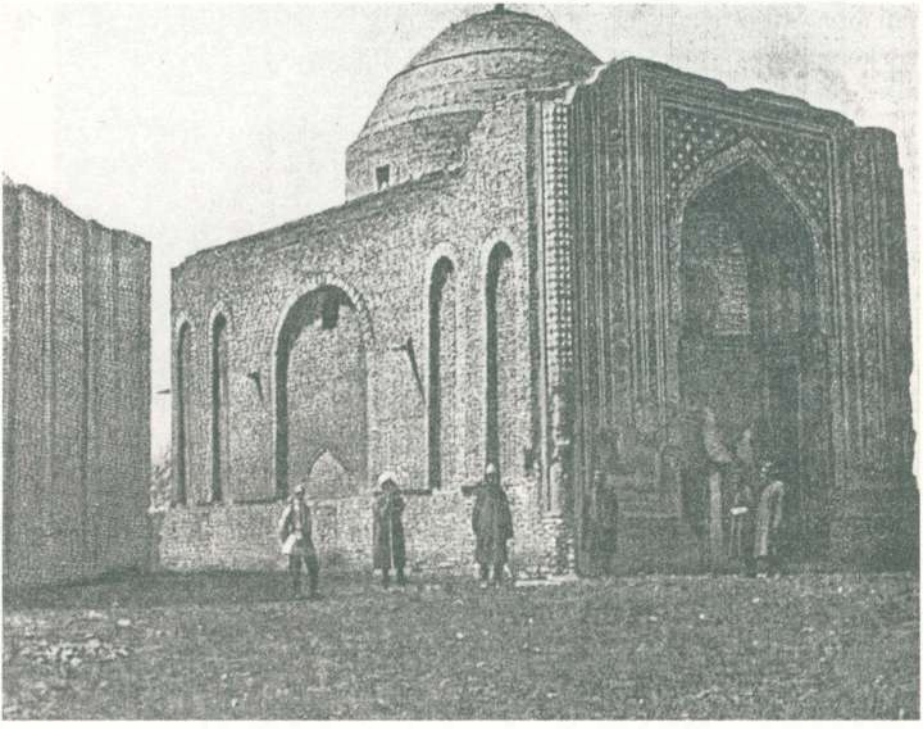

Çağatay Han'ın torunlarından Tuğluk Timur'un (1312-1363) Müslümanlığı seçmesiyle birlikte, Almalığ aynı zamanda bir "İslam şehri" olarak da öne çıkmaya başladı. Almalığ'da yetişen çok sayıda âlimin çeşitli sahalarda kaleme aldığı eserler, Asya'nın dört bir yanında şöhret kazandı. Tuğluk Timur'un

Tuğluk Timur'un tarihi Almalığ'ın kalıntıları civarında bulunan türbesinin geçmişte ve günümüzdeki uydu görüntüleri.

başlattığı Mâverâu'n-Nehr fütuhatı ise nihayete erememiş, kendisinden sonra oğulları Hızır Hoca ve İlyas Hoca, babalarının yönetim dirayetini sergileyememişti.

Tuğluk Timur türbesinin 1800'lü yılların ikinci yarısında çekilmiş bir fotoğrafı.

Tarihi Almalığ'dan günümüze pek bir şey kalmamış. Tuğluk Timur'un -tıpkı Semerkand'daki Şâh-ı Zinde Külliyesi'nin turkuaz taç kapılarına benzer şekilde- mükemmel surette inşa edilmiş türbesine dair en yeni kanıt ise bir seyyahın Ağustos 2018 tarihli notları. Ondan önce, 2006'da Daniel Waugh isimli Amerikalı bir akademisyen buralardan geçmiş. Waugh, Tuğluk Timur'un türbesini ziyaret etmiş, fotoğraflarını çekmiş, hatta türbedarlık yaptıkları anlaşılan bir Uygur ailenin evine misafir bile olmuş. Bugün ne yazık ki Çin'in yoğun baskı ve kontrollerinden dolayı böyle bir ziyaret ancak hayal olabilir. Bütün araştırmalarıma rağmen, türbenin güncel durumuna dair malumata maalesef erişemedim. Elimde sadece uydu görüntüleri var.

GULCA

Kameralar ve yol boyunca sürekli patlayan flaş ışıkları altında nihayet Gulca'ya ulaştığımızda, vakit gece yarısı olmak üzereydi. Ancak saatler ileri gittiğinden ve coğrafi olarak kuzeye doğru tırmandığımızdan, daha yatsı namazının vakti bile henüz girmemişti.

Alma Ata'daki Uygur dostumuz, "Gulca'da yabancıları kabul izni bulunan sadece iki otel var. Diğerleri Çin kimliği ister ve sizi kabul etmez" deyip, o iki otelin (Kızıl Bayrak ve Tumaris) kartını vermişti. Şehrin merkezinde, büyük bir parkın köşesinde, karşı karşıyaydılar. Uygur dostumuzun "Siz Kızıl Bayrak'ı tercih edin, orası daha iyi" tavsiyesine uyduk. Burası Uygurlara ait olan mütevazı bir konaklama tesisiydi. (Otellerin müşteri kabulüne getirilen sınırlama konusunda, sonradan şöyle bir şey de öğrendim: Doğu Türkistan'da ve Çin'in diğer bölgelerinde Uygurların kabul edilmediği otel de çokmuş.)

Bütün gayretlerimize rağmen, resepsiyondaki görevli kızla hiçbir şekilde iletişim kuramadık. Konuştuğu Uygurcayı biz anlamadık, onun da ne İngilizcesi ne de Türkçesi vardı. Beden ve işaret dili bile işe yaramadı. Karşılıklı sinirlerimizin gerildiği bir noktadan sonra, nihayet oda anahtarlarımıza kavuşabildik. Bir gecelik konaklama ücretimizi elden ve nakit olarak ödeyip odalarımıza çıktık.

Eşyalarımızı bıraktıktan sonra hemen kendimizi sokaklara atıp Gulca'yı adımlamaya başladık. İlk izlenimlerim, bereketli bir ovada geniş bulvarlarla ve yemyeşil ağaçlarla donatılmış bu güzel şehrin Taşkent'e çok benzediğini düşündürdü bana.

Doğu Türkistan'da geçirdiğimiz ilk gece, ortalık son derece sakindi. Sokaklarda dikkat çekecek kadar yavaş seyreden polis devriye araçları dışında, Çin'in varlığına dair herhangi bir şey de hissetmedik. Henüz...

Kazak ilinde kadim bir şehir

Çin, beş bölgeyi "özerk" yönetim ilan etmiş: 1) Şincan Uygur Özerk Bölgesi, 2) İç Moğolistan Özerk Bölgesi, 2) Xizang Tibet Özerk Bölgesi, 4) Ningşia Hui

Özerk Bölgesi, 5) Guangşi Özerk Bölgesi. Aynı şekilde Doğu Türkistan'da da etnik ayrıma dayalı başlıca beş otonom bölge var: 1) İli Kazak Otonom Bölgesi, 2) Sanci Hui Otonom Bölgesi, 3) Bortala Moğol Otonom Bölgesi, 4) Bayinğulin Moğol Otonom Bölgesi, 5) Kızılsu Kırgız Otonom Bölgesi. Bunların dışında Taşkurgan Tacik Otonom Bölgesi gibi "ilçe" statüsündeki yönetim birimleri de mevcut.

"Bu kadar farklı bölgeyi yönetmek Çin açısından zor değil mi?" sorusu belki akla gelebilir. Aksine, Çin, bölgeyi alt birimlere ayırarak ve Türk soylu kavimlerin arasına bölgesel isimlendirmeleri birer bariyer gibi yerleştirerek oldukça bilinçli bir strateji takip ediyor. Çin'in resmi bakışı, Uygur Türklerini 800'lü yıllarda Moğolistan'dan gelen yabancı göçebeler şeklinde kabul ettiğinden, "Uygur" tanımının öne çıkarılması da öylesine bir tercih değil.

Her bir otonom bölgenin başına yerel halktan bir "genel vali" ve Çin Komünist Partisi'nin resmi temsilcisinin yerleştirildiğini, her şeyin sıkı biçimde kontrol altında tutulduğunu ve asayişin de tepeden inmeci yöntemlerle sağlandığını düşündüğümüzde, otonom bölgelere ayırma yöntemi, Çin'e büyük kolaylık getiriyor.

Yaklaşık 400 bin nüfuslu Gulca, Doğu Türkistan'ın "İli Kazak Otonom Bölgesinde" yer alıyor. Bölgenin tamamında -sınıra yakın olmasının da etkisiyle- Kazak nüfus oldukça yoğun. Çin yönetimi, zaman içinde Han Çinlilerini buraya iskân ettiği için, Kazaklar genel nüfus içinde ikinci sıraya, Uygurlar da üçüncü sıraya gerilemiş. Resmi raporlara göre, İli Kazak Otonom Bölgesi'nin yüzde 41'i Han Çinlilerinden, yüzde 26'sı Kazaklardan, yüzde 17'si de Uygurlardan oluşuyor. Bunları diğer milletler (Moğollar, Kırgızlar, Özbekler, Ruslar, Tatarlar vb.) takip ediyor.

Yine Çin'in resmi verileri, Gulca şehir merkezinde nüfusun yüzde 48'ini Uygurların, yüzde 36'sını Han Çinlilerinin, yüzde 7'sini Huilerin (yerli Çinli Müslümanlar) ve yüzde 5'ini de Kazakların teşkil ettiğini gösteriyor. Fakat özellikle son on yıl içinde Uygurların kitlesel tehciri ve ülke içinde bölgeler arası transferi söz konusu olduğundan, bu rakamlara tam anlamıyla itibar etmemek de gerekiyor.

Kazakistan-Doğu Türkistan hattında, Moğolistan'a giden yolların kesişim noktasında yer alan Gulca, bu konumuna uygun olarak, tarih boyunca bölgedeki bütün gelişmelerden doğrudan etkilenen bir şehir. Bir yandan farklı yönetimler arasında sürekli el değiştirmiş, diğer yandan 1700'lerden itibaren Çinlilerden Dunganlara çok çeşitli etnik gruplar buraya yerleşmiş.

Muhammed Yakub Bey'in hâkimiyeti sırasında önemini korumayı sürdüren Gulca, çok sayıda evladını İstanbul'a tahsile göndermiş bir belde. Tarihi kay-

naklarımız, 1863'te Gulcalı Hafız Abdülaziz Efendi adlı bir zatın İstanbul'da sarayın dikkatini çektiğini ve Enderun'da Arapça hocalığına kadar yükseldiğini aktarıyor. Gulca-İstanbul hattında ilişkiler öylesine sıkı ve yakınmış ki, Sultan II. Abdülhamid'in emriyle 1904'te Gulca'da "Mekteb-i Hamîdî" adıyla bir okul bile açılmış.

1944'te Şarki Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluşuna ev sahipliği yapması, Gulca'nın siyasi potansiyel ve şuuru son derece yüksek bir halka sahip olduğunu da gösteriyor. Nitekim Uygur Müslümanların "meşreb" adı verilen dini toplantılarının Çin yönetimi tarafından yasaklanması sonucunda 3-5 Şubat 1997 tarihinde şehirde meydana gelen geniş çaplı protesto ve çatışmalar da aynı durumun bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Güvenlik güçlerinin katı müdahalesi sonucu en az 200 sivilin hayatını kaybettiği, 1600'den fazla kişinin tutuklandığı hadiseler, Doğu Türkistanlıların hafızasında "Gulca Katliamı" adıyla yer etti.

Gulca'nın isim olarak farklı anlamları arasında "ren geyiği" de var. Bu, Almalığ ve çevresinin Moğol beyleri tarafından sürek avı için sayfiye olarak kullanıldığı şeklindeki bilgiyle gayet uyumlu bir izah. Bazı kaynaklar Gulca'yı Gülce veya Kulca şeklinde de kaydediyor.

Kahramanlar Mezarlığı

Gulca'daki ilk sabahımıza şiddetli yağmurun ve durmadan çakan şimşeklerin sesiyle uyandım. Yağmurla beraber, geceleyin geldiğimizde bizi karşılayan nemli ve basık hava gitmiş, serin ve tatlı bir gün başlamıştı. Sabah namazlarımızı odamızda eda ettik. Çıkmak için hazırlanırken, yağmur tamamen durdu ve güneş yüzünü gösterdi.

Penceremizin tam karşısında, parkın köşesinde bir caminin minareleri görünüyordu. Ama ne ezan okundu orada, ne de namaz kılındı... Karanlıkta öylece tek başına nöbet tutan cami, en azından kıbleyi belirlemede bize yardımcı oldu.

Gulca'daki ilk durağımız, 1949'daki o meşum uçak kazasında hayatını kaybeden 11 kişinin medfun bulunduğu Kahramanlar Mezarlığı'ydı. Normalde otelimizden yürüyerek yaklaşık yarım saat süren bir mesafedeydi, ancak akşam Kaşgar'a geçeceğimiz için vakti iktisatlı kullanmamız gerekiyordu. Otelin önündeki duraktan bir taksiyle anlaştık. Hepsi de Uygur olan taksiciler önce başımıza toplanıp meraklı gözlerle bizi süzdü, sonra gitmek istediğimiz yeri anlatmak için ben "Ehmetcan Kâsımî kabrisi" deyince hepsi birden "Oooo" şeklinde tepki verdi; biraz şaşkınlık, biraz memnuniyetle. Şaşkınlıkları, Türkiye'den iki kişinin Gulca'ya gelmesi ve

Çin yönetimi, Kahramanlar Mezarlığı'nda medfun bulunan isimleri Pekin'in siyasi müttefikleri olarak takdim ediyor.

sonra da "kahramanları" ziyaret etmek istemesindendi. Memnuniyetleri de aynı nedenleydi.

Taksi şoförümüz, her ne kadar ortak bir dil bulup anlaşamasak da, İstanbul'dan gelen misafirlerini gezdirmekten son derece memnun görünüyordu. Aracını içinde mezarların bulunduğu büyük parkın kapısına park etti; içeride bize yol gösterdi, sonra da aldığı yere bizi geri bıraktı.

Kabirlere doğru yürürken, etrafta "sabah sporu" ve hatta "sabah dansı" yapan kadınlı erkekli gruplar gördük. Yüksek sesli müzikler ve tempolar eşliğinde, herkes vücudunun başka bir yerini sallıyordu. Tamamen Çinlilerden oluşan bu gruplardan birinin dans eğitmeninin Uygur bir genç olduğunu fark etmek beni şaşırttı doğrusu.

Kaidesinde Uygurca "Yadnâme" yazılı uzun bir anıtın ve hemen ilerisindeki heykellerin arkasında, Ahmetcan Kâsımî ve diğer arkadaşlarının kabirleri yer alıyordu.

Çin yönetimi, bu kişilere sadece "kahraman" deyip geçmiş, ancak onların Uygur siyasi ve milli tarihindeki yerine dair herhangi bir açıklamaya yer vermemiş. Oysa şimdi başlarında durduğumuz kabirlerin öyküsü, Doğu Türkistan yakın tarihinin en trajik dönüm noktalarından birini teşkil eder:

1949'da Mao Zedong liderliğindeki Çin Komünist Partisi Milliyetçi Cephe'ye karşı zaferini ilan ettikten sonra, Stalin yönetimi Doğu Türkistan'daki Birlik hükümetine Çin'e katılmaları yönünde baskı yapmaya başlamıştı. 15 Ağustos 1949 günü, Mao'nun bizzat gönderdiği bir heyet, aynı amaçla Gulca'ya gelerek Ahmetcan Kâsımî ve arkadaşlarıyla müzakereye oturdu. Ancak Doğu Türkistan tarafı geri adım atmıyor, o zamana kadar binlerce insanın canı ve kanı pahasına elde edilen kazanımları yitirmek istemiyordu.

Sonraki bir hafta boyunca, Ahmetcan Kâsımî ile Stalin ve Mao arasında yoğun bir mesaj trafiği yaşandı. Görüşmeler tıkanınca, 22 Ağustos'ta Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti Alma Ata'ya giderek KGB temsilcileriyle şahsen görüşen Kâsımî ve hükümet üyeleri, taleplerini net bir şekilde tekrarladı: Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetlere benzer şekilde, yarı bağımsız bir federal yönetim olmak. Ancak Sovyet tarafı bu talebi kesin bir dille reddederek, kayıtsız ve şartsız Çin'e katılmalarını istedi. Kâsımî ve arkadaşları, Pekin'e gidecek ve Mao'yla bizzat görüşecekti.

27 Ağustos 1949 günü, Doğu Türkistan Birlik hükümetinin başkanı Ahmetcan Kâsımî, yardımcısı ve içişleri bakanı Abdulkerim Abbas, askeri lider İshak Bey Munonov, genelkurmay ikinci başkanı Delalkan Sugirbayev ve Çinli devrimci Luo Zhi'nin içinde bulunduğu 11 kişilik heyeti Alma Ata'dan Pekin'e taşıyan uçak Baykal Gölü yakınlarında düştü. Kazada kurtulan olmadı. Şarki Türkistan Cumhuriyeti'nin bütün üst yönetim kademesi tek seferde devre dışı kalmıştı.

Sovyet lider Stalin, 2 Eylül'de gönderdiği telgrafla Mao'ya hadiseyi haber verdi. Stalin'in mesajının en dikkat çekici cümlesi şuydu: "İkinci bir heyet hemen yola çıkıyor." Uçak kazasının resmi sebebi "hava muhalefeti" olsa da, yaşanan gelişmenin Stalin ve Mao'yu aynı anda sevindirdiği de bir gerçekti.

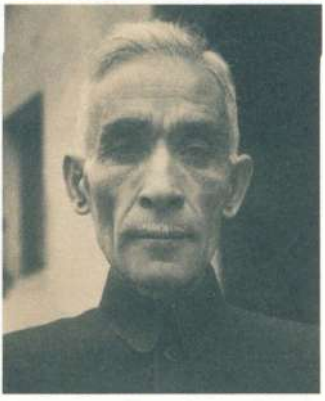
1944'teki Çin karşıtı ayaklanmaya aktif şekilde katılan, Şarki Türkistan Cumhuriyeti kurulduktan sonra da eğitim bakanlığı vazifesini üstlenen Seyfeddin Azizi (1915-2003), Pekin'e gönderilen yeni heyetin başkanlığına

Doğu Türkistan seyahatimde bana eşlik eden kıymetli dostum Hulusi Yiğit'le birlikte.

getirildi. Çin ordusunun Doğu Türkistan'ı fiilen işgal etmesinin ardından, Şarki Türkistan Cumhuriyeti 20 Aralık 1949 günü resmen ilga edilerek tarihe karıştı.

Mao'nun Doğu Türkistan'daki adamları

Mesud Sabri Baykozi

Komünist Çin yönetimi öncesinde, Doğu Türkistan'ın Han Çinlilerinden olmayan ilk genel valisi, Uygur kökenli Mesud Sabri Baykozi (1886-1952) idi. Gulca'nın Arvuz köyünde dünya gelen Mesud Sabri, 1904'te maddi durumu gayet iyi olan ailesi tarafından tahsil için İstanbul'a gönderilmiş, lise ve askeri tıbbiyeyi bitirdikten sonra 1915'te Doğu Türkistan'a dönmüştü. İstanbul'dayken İttihat ve Terakki ile çok yakın münasebetler kuran Mesud Sabri, her anlamda "İstanbullu" bir şahsiyet olarak öne çıkıyordu.

Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin'le birlikte "Sovyet karşıtı" bir çizgi izleyen Mesud Sabri Baykozi, 1947-1949 arasında görev yaptıktan sonra Çin Komünist Partisi tarafından tutuklandı, hapishanede hayatını kaybetti.

Mesud Sabri'den sonra Tatar kökenli Burhan Şehidi (1894-1989) Milliyetçi Çin yönetimince 1949'un başında genel valiliğe atandı, kendisi Mao yönetimiyle de çalışmaya devam etti. Asya'daki en önemli İslam merkezlerinden Kazan'da doğup büyümesi nedeniyle Cedîdcilik akımından etkilenen Şehidi, 1949'da Doğu Türkistan'ın "barışçıl biçimde" Çin'e katılmasında kritik bir rol oynamıştı. Kazak askeri lider Osman Batur'un yakalanıp idam edilmesini de sağlayan Şehidi, 1953'te "Çin İslam Birliği"nin (Uygurca: Çin İslam Dini Cemiyeti, daha yaygın adıyla: Din İşleri İdaresi) kuruluşunu gerçekleştirerek, Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde İslam adına yürütülecek bütün faaliyetlerin sıkı bir şekilde devlet denetimi altına alınmasına öncülük etti. Şehidi, Çin İslam Birliği'nin kurucusu sıfatıyla, Çin Halk Cumhuriyeti'yle Arap ve İslam dünyası arasında çeşitli ilişkilerin tesisine vesile oldu. Cemal Abdunnâsır liderliğindeki Mısır'ın 1956'da Çin'i resmen tanımasında başrol oynadı.

Burhan Şehidi

1955'e kadar altı yıl görevde kalan Burhan Şehidi'nin ardından, Seyfeddin Azizi aynı makama getirildi. Azizi, ilki 1955-1967 ve ikincisi de 1972-1978 arasında olmak üzere, iki kez Doğu Türkistan ("Şincan") genel valiliği yaptı. Doğu Türkistan'a 1955'te "özerklik" statüsü verildiğinden, Azizi aynı zamanda bu yeni dönemin ilk genel valisiydi. Yeni Çin yönetimi, Doğu Türkistan'ın statüsünü belirlerken, tamamen Stalin'in Rusya'sını örnek almıştı.

Seyfeddin Azizi

1979'dan günümüze Doğu Türkistan'ın vitrininde, hepsi de Komünist Parti üyesi olan Uygur genel valiler bulunuyor. Arka planda bütün yetkinin Çin Komünist Partisi bölge sekreterinde olduğu bir siyasi sistem bu.

Söz konusu isimlere yakından bakıldığında, Çin'in kimleri hangi yöntemlerle devşirdiğine dair bazı ipuçlarını yakalamak da mümkün:

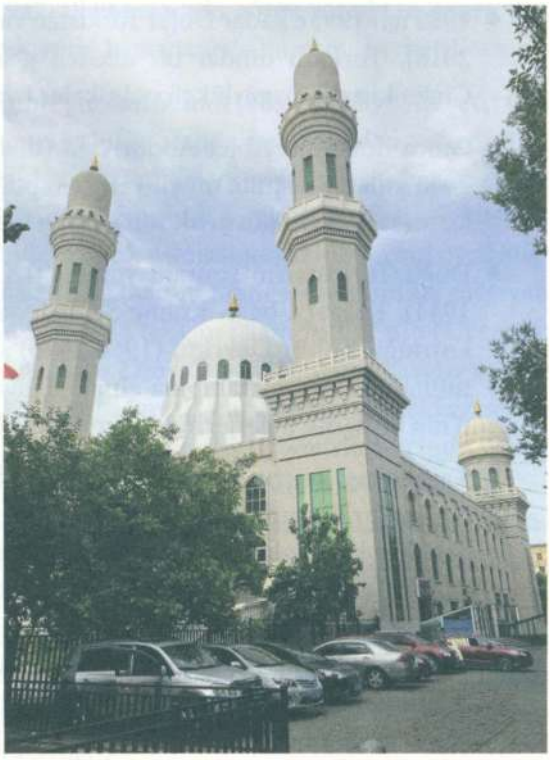
- Doğu Türkistan'da 1979-1985 arasında valilik yapan İsmail Ahmed (1935-2018), Hotenli fakir bir çiftçi ailenin çocuğuydu. Ahmed, gerek valiliği sırasında gerekse Çin Komünist Partisi üyeliği boyunca, dindar Uygur halkına "ayrılıkçı" muamelesi yapmakta Çinlilerle yarıştı.
- 1985'ten 1993'e kadar Doğu Türkistan valisi olan Tömür Davamet (1927-2018), Turfanlı dindar bir aileden geliyordu. Davamet, Mao sonrası Çin'in kısmen özgürlükçü politikalar izlediği bir dönemde görev yaptı.
- Gulca doğumlu Ablet Abdürreşid (d. 1942), Doğu Türkistan'da 1993-2003 yılları arasında on yıl valilik yaptı. Bu dönem, Uygurlar açısından kısmi rahatlamanın artık sona erdiği bir zaman dilimiydi.
- Doğu Türkistan'ın sonraki yöneticisi (2003-2007) İsmail Tilivaldi (d. 1944), Kaşgar'a bağlı Köhne Şehir'de yetişmişti. Mao'nun uygulamaya koyduğu Kültür Devrimi (1966-1976) sırasında "yeniden eğitime" tabi tutularak çalışma kampına alınan Tilivaldi, sonrasında Komünist Parti'nin en sadık neferlerinden birine dönüştü.
- Kazakistan sınırındaki Börtele şehrinde doğan Nur Bekri (d. 1961), Doğu Türkistan'da 2008-2014 arasında görev yaptı. Kaşgar ve Urumçi belediye başkanlıklarından sonra "Şincan" genel valiliğine atanan Bekri, 5-8 Temmuz 2009 tarihlerinde Urumçi'de yaşanan halk ayaklanması sırasında takındığı katı devletçi tutum nedeniyle Uygurların nefret odağına dönüştü. 2014'te görevden alınarak enerji yönetiminin başına getirilen Bekri, 2018'de yolsuzluk suçlamasıyla tutuklanarak ömür boyu hapse mahkûm edildi.

- Gulcalı Komünist Uygur bir ailenin çocuğu olan Şöhret Zakir (d. 1953), Urumçi belediye başkanlığının (2001-2005) ardından 2015-2021 yılları arasında Doğu Türkistan'ı yönetti. Zakir, Uygur kökenli Çinli politikacılar arasında her yönden Çinlileşmiş şahsiyetlerden biridir.
- Doğu Türkistan'ın halihazırdaki genel valisi Erkin Tuniyaz (d. 1961) Aksu şehrinden. Gençlik yıllarından beri Komünist Parti saflarında yetişen Tuniyaz, 2021'den beri görev yapıyor.
- Son on yılın halef-selef valileri Şöhret Zakir ve Erkin Tuniyaz, Doğu Türkistan'da Müslüman Uygurlara yönelik baskıların en şiddetli noktalara ulaştığı bir döneme damgalarını vurdular. Komünist Parti'nin politikalarını uygularken, mensubu oldukları milletin tarihi ve kültürel açıdan yok oluşunda oynadıkları rolle kayıtlara geçtiler.

Çin'in çeşitli yollarla devşirip kendi hizmetinde kullandığı Uygurlardan bazıları rollerini öylesine benimsiyor ki, Doğu Türkistan'da hâkim olan atmosferi anlatırken bir Çinli yetkilinin bile aklına gelmeyecek cümleler kurabiliyor. Onlardan biri olan Ailiti Saliyev'in 2018'de yaptığı şu açıklama hâlâ akıllarda mesela: "Dünyanın en mutlu Müslümanları Şincan'da yaşıyor!"

İhtişamlı ve mahzun

Kahramanlar Mezarlığı ziyaretinin ardından yeniden şehir merkezine döndüğümüzde, Gulca'nın en büyük ve ihtişamlı Müslüman mabedi olan Beytullah Camii'ne yürüdük. Bazı turist bloglarında ve elektronik seyahatnamelerde yabancıların ziyaretine müsaade edildiğini okuduğum bu camiyi görmek çok güzel olacaktı: Doğu Türkistan'daki ilk günümüzde, ilk durağımızda, ilk cami ziyareti... Ancak maalesef camiyi kapalı bulduk. İçeride bir görevli var görünüyordu, buna rağmen kapılar bize açılmadı.

Beytullah Camii'nin caddeye bakan kısmında klasik Çin mimarisiyle inşa edilmiş tarihi bir bölüm var. Burası, meşhur Çin İmparatoru Qianlong'un emriyle ve saraydan tahsis edilen bütçeyle 1773'te yapılan caminin günümüze ulaşan son kalıntısı. Önündeki tabelada, bu kısmın caminin minaresi ("ezan munarı") olduğu belirtilmiş. Dini gün ve gecelerin başlangıcında buradan gong çalınarak ahaliyle duyurular da yapılırmış.

İki beyaz minaresi ve gayet yüksek kubbesiyle ihtişamlı bir görünüm arz eden Beytullah Camii, artık tamamen yıpranan ve kullanılmaz hale gelen tarihi caminin yerine 1995'te yaptırılmış. Eski caminin minare kısmı detaylı bir restorasyonla muhafaza edilmiş, namaz kılınan bölüm ise tümüyle yenilenmiş.

Camiyi kendi şahsi bütçesiyle inşa ettiren kişi, Gulcalı çok zengin bir iş adamı olan Şeyh Emîn Abdulğafûr. Ayakkabı ve deri ticaretiyle hatırı sayılır bir servete kavuşan Şeyh Emîn, şimdilerde seksenlerinde ve Cidde'de yaşıyor. 1960'larda Suudi Arabistan vatandaşlığına geçtiği için, ikamet sıkıntısı yok. Ancak herhalde, Doğu Türkistan'da yaşanan geçici özgürlük atmosferinden istifadeyle yaptırdığı mabedin kapısına zincir vurulduğunu işitince, kim bilir ne kadar mahzun oluyordur.

Şeyh Emîn Abdulğafûr

Çin yönetimi, Beytullah Camii'ni sadece ibadete kapatmakla kalmamış: Kubbenin tam önüne kocaman bir Çin bayrağı dikilmiş. Caminin ön cephesindeki -eski fotoğraflarda görülen- Arapça levha ve kitabeler kaldırılmış; ibadete açıkken namaz vakitlerinin takip edildiği tabela indirilmiş. Caminin ismi de "Gulca Şehri Cenubî Azadlık Yolu Mescidi" olarak değiştirilmiş. Beytullah ibaresi "Allah'ın evi" demek olduğundan, herhalde "sakıncalı" ve "tehlikeli" addedildi.

İslam'ın Çin'deki tarihine dair...

Çin Müslümanları (Huiler) arasındaki yaygın anlatıya göre, İslam'ın Çin'deki tarihi serüveni, 651'de Üçüncü Râşid Halife Hz. Osman'ın sahabeden Sa'd bin Ebî Vakkâs başkanlığında bir elçi heyetini İmparator Gaozong'a göndermesiyle başlıyor. Öyle ki, Çin'in Guangdong eyaletinin başkenti Guangzhou'da bugün hâlâ ibadete açık olan tarihi caminin bizzat Sa'd bin Ebî Vakkas tarafından inşa edildiğine ve Sa'd'ın kabrinin de burada olduğuna inanılıyor. Hiçbir ciddi kaynağın teyit etmediği söz konusu rivayetler, Çinli Müslümanların kendilerini İslam'ın merkez coğrafyasına atfetmekteki ısrarını göstermesi bakımından anlamlı.

Çin'in Guangdong eyaletinin başkenti Guangzhou'da sahabeden Sa'd b. Ebî Vakkâs'a atfedilen kabir.

Zaman geçtikçe Arap ve diğer milletlerden Müslüman tüccarlarla Çin'in teması artarken, Orta Asya'da ve Türkistan'da yaşanan siyasi gelişmeler de Çin'in İslam'la ilişkilerini şekillendirmiş. 1700'lerde artık Rusya'nın devreye girmesiyle Türkistan'ın doğusuna odaklanan Çin merkezi yönetiminin İslam politikasında Uygurlar devamlı surette odak noktasında yer almış. Uygurların yüzyıllar boyunca bağımsızlık yönünde gösterdiği istikrarlı ısrar, Çin yönetiminin bugün taşıdığı, onların inandığı İslam'ın "dışarıdan etkilendiği" düşüncesinin de temelini oluşturuyor. Dışarıdan, yani Araplardan.

Müslüman amiral Zheng He, Çin yönetiminin özellikle öne çıkardığı bir figür.

Arap, Fars, Moğol, Kırgız, Kazak gibi farklı kökenlerden geldikleri halde zaman içinde -bilhassa Han Çinlileriyle evlilik yoluyla- Çinlileştiklerine inanılan Hui Müslümanlarının bugün Çin'deki nüfusları on milyonu aşıyor. Huiler, Çin yönetiminin gözünde tümüyle rejime sadık, problemsiz ve uysal vatandaşlar. İmparatorluğa sadakatle hizmet eden ve 1405-1433 arasında Hint Okyanusu'nda çıktığı yedi seferle ünlenen Müslüman amiral Zheng He (1371-1435), Çin resmi tarih yazıcılığının öne çıkarmayı sevdiği bir Hui figür mesela.

Başta Uygurlar olmak üzere "yabancı" Müslümanlara şüpheyle yaklaşan Çin devlet aklı, Huilerle diğerlerini birbirinden dikkatle ve özenle ayırıyor. Bu ayrıma hayatın her aşamasında ve ülkenin her bölgesinde rastlamak mümkün. Doğu Türkistan'da da Huilerin camileri ve mahalleleri Uygurlardan tamamen tecrit edilmiş vaziyette.

Çin, Huileri "hasbelkader Müslüman olmuş Çinliler" olarak görürken, Uygulara bakış bunun tam tersi: "hasbelkader Çin'de yaşayan Müslümanlar." Her iki yorumun odak noktalarındaki fark, Huilerle Uygurların yerleştirildiği skalayı da gösteriyor.

Ancak yakın tarihte, Uygurlarla Huilerin omuz omuza verip ortaklaşa hareket ettiği ilginç bir istisna mevcut:

1989'un martında "Ke Le" ve "Sang Ya" isimli iki Çinlinin -ki muhtemelen isimleri müsteardı- yayımladığı "Cinsel Gelenekler" adlı kitapta Müslümanların inancına ve kültürüne yönelik ağır hakaretlere yer verilince, Çin'in Müslüman kamuoyu ayaklandı. Uygurlarla Huiler, 19 Mayıs günü -tam da Pekin'deki Tiananmen Meydanı'nda kitlesel gösteriler sürerken- Urumçi'de çok kalabalık bir protesto gösterisi düzenleyerek, kitabın toplatılmasını ve yazarlarının cezalandırılmasını talep etti. Kısa zamanda Komünist Parti binalarına kitlesel saldırıya dönüşen protestolar, Doğu Türkistan'ın ve Çin'in bütün şehirlerine yayıldı. Uygurlarla Huilere ülkedeki diğer Müslüman etnik gruplar da (Kazaklar, Tatarlar, Özbekler vb.) katıldı. Çin hükümeti sonunda kitabı yasakladı, piyasadaki on binlerce nüshayı imha etti, yazarlarını da hapse attı.

Bugün Çin'i ve Çin'deki Müslüman grupların silik profilini düşününce, böyle bir hadisenin yaşanabilmiş olduğunu hayal etmek bile güç doğrusu...

Otel odasında pasaport kontrolü

Beytullah Camii'ni kapalı bulunca, otele dönüp eşyalarımızı toparlamayı, abdestlerimizi aldıktan sonra valizlerimizi otelin lobisine bırakarak Gulca'da uzun bir yürüyüşe çıkmayı planladık. İzleyeceğimiz rota, benim zihnimde hazırdı zaten.

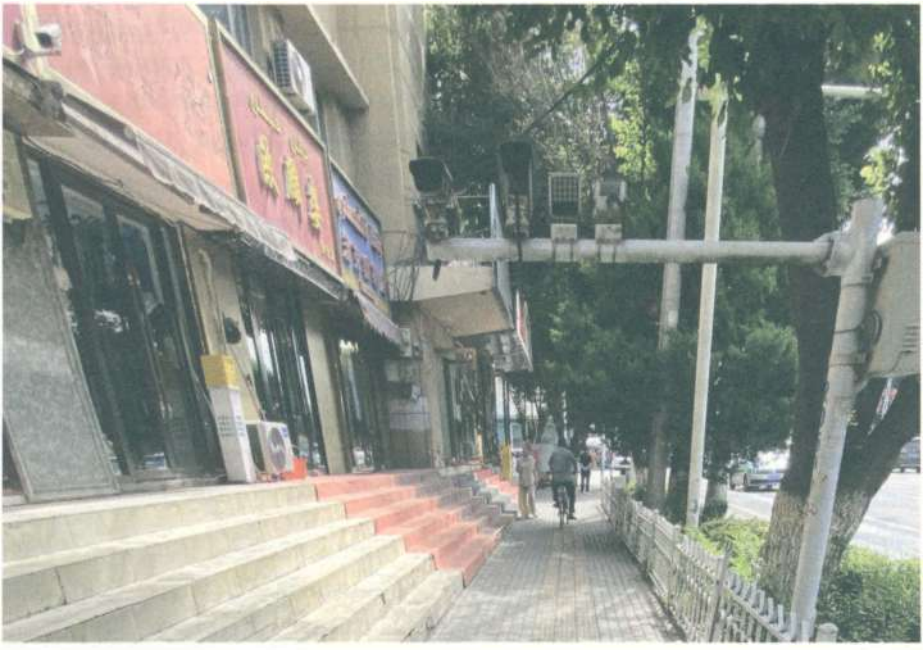
Odada kıyafetlerimi yerleştirirken kapım çalındı. Açtığımda, karşımda iki genç polis buldum. Dış görünüşlerinden ve konuşmalarından Uygur oldukları anlaşılıyordu. Gayet kibar ama net bir üslupla pasaportumu istediler. Uzattım. Kimlik bilgilerimin ve Çin'e giriş damgasının bulunduğu sayfaların fotoğraflarını çektiler, diğer sayfaları dikkatlice kontrol ettiler. Ardından seri bir şekilde bazı sorular sordular:

- Gulca'ya neden geldiniz?
- Seyahat amacınız turizm mi?
- Burada tanıdıklarınız var mı?
- Bundan sonra hangi şehre gideceksiniz?
- Ne iş yapıyorsunuz?

Onlar Uygurca sordu, ben İngilizce cevapladım. Söylediğim bazı şeyleri anlamadıklarından emindim, onlar da çok ısrarcı davranmadılar zaten. Soru-cevap faslı sona erince kibar bir şekilde selam verip ayrıldılar.

Doğu Türkistan'da olduğumuz sürece polis sorgusuyla karşılaşmayı zaten bekliyorduk, dolayısıyla odaya kadar gelip beni sorguya çekmelerine hiç şaşırmadık. Tavırları kaba ve gergin olmadığı için, ben de polislerle konuşurken rahattım. Kaldı ki, fiziksel bir yüzleşme olmasa dahi, elektronik takip ve izleme, yakın biçimde hissedilen -hatta göze sokulan- bir durumdu:

Gulca'nın her tarafı, bütün cadde ve sokaklar kameralarla donatılmıştı. Kaldırımlar boyunca, neredeyse her 15-20 metrede bir her yöne bakan kameralar vardı. Bütün binaların giriş çıkışları kontrol altındaydı. Biz de şehirde bulunan -muhtemelen- tek "Batılı" yabancılar olarak yeterince dikkat çekiyorduk.

Gulca'dan itibaren Doğu Türkistan'ın bütün şehirlerinin kameralarla yoğun biçimde gözetim altında tutulduğuna şahit olduk.

"Türkiya mı? Yahşi yahşi..."

Gulca yürüyüşümüze, otelimizin hemen yakınındaki "Halk Meydanı"ndan başladık. Burası, adından da anlaşılacağı üzere, rejimin vatandaşlarıyla buluşmasını ve kucaklaşmasını sembolize ediyordu.

Doğu Türkistan'daki bütün şehirlerin merkezinde, Çin'in diğer bölgelerinde olduğu gibi, geniş meydanlar var. Ortasında genellikle Mao'nun devasa hey-

kellerinin bulunduğu bu meydanlar, komünist idarenin alametifarikası adeta. İçine adım attığınızda kendinizi ufacık hissettiğiniz, insanı fiziksel açıdan küçülten ve ufaltan alanlar buralar. Aynı zamanda devletin baskınlığını ve gücünü derinlemesine hissettiğiniz yerler.

Gulca Halk Meydanı.

Meydanı geçip otel odamızdan minareleri görünen camiye doğru yürüdük. Ancak camiye bir türlü ulaşamadık. Üç tarafındaki yollar, duvarlarla ve çıkmaz sokaklarla örülmüştü. Dördüncü bir açıyı denedik, orası da inşaat çalışmaları sebebiyle kapatılmıştı. Ezan yoktu, cemaat yoktu, cemaatle namaz yoktu... Şimdi anlıyorduk ki, camiye erişim de yoktu. Üzgün ve çaresiz, yolumuza devam ettik.

İstanbul'da Doğu Türkistan'ı çalışırken işaretlediğim noktalara gitmek üzere ilerlerken, ilginç bir şeyi fark ettim: Telefonumun harita uygulamasındaki yer işaretinin gösterdiği noktayla, bizim bulunduğumuz yerlerin hiçbir alakası yoktu. Haritaya bakınca ulaştığımızı düşündüğüm yerle, etrafıma baktığımda gördüğüm şeyler bambaşkaydı. Bu durumu birkaç defa sınadıktan sonra, konum işareti yerine fiziksel ve şahsi takip yapmaya başladım mecburen. Hareket etmek ve nerede olduğumuzu belirlemek biraz zorlaştı, ama kesinlikle daha öğretici bir yöntem oldu bu.

Gulca sokaklarında ilk dikkatimi çeken şeylerden biri, türlü türlü yiyecek ve meyvenin bolluğuydu: kavun, karpuz, mango, şeftali, üzüm ve diğer

Gulca'da etrafı apartman bloklarıyla çevrilerek erişime kapatılan bir cami.

meyvelerle birlikte kebaplar, samsalar, kurutulmuş tavuk ve balıklar... Ayrıca kıyafet ve takı tezgâhları... Yürürken kulağımıza çalınan aşina kelimeler ve cümleler... Kendimizi tam anlamıyla Müslüman bir şehirde hissetmemiz için her türlü dış dekor mevcuttu Gulca sokaklarında.

Polis takibi varsa hem kendi başımızı hem de onların başını derde sokmamak için yerel halkla doğrudan ve uzun diyaloglara girmemeye çalışıyorduk. Bizden önce buraları ziyaret eden arkadaşlara Çin polisinin sorduğu sorulardan biri şu olmuştu çünkü: "İnsanlarla niçin sohbet ediyorsunuz? Ne konuşuyorsunuz?" Ancak ilginçtir, daha ilk adımda problem olmasın diye biz kendimizi sakındıkça, Gulca'daki Uygurların bizimle temas kurmaya ve sohbet etmeye can attıklarını gördük. "Türkiya mı? Ooo, yahşi yahşi..." cümlesini kaç kere duyduğumu sayamadım bile, o derece. İçlerinde İstanbul'u görenler ve bize anlatanlar da vardı.

Uygurların bize yönelik samimiyetleri öylesine yoğundu ki, tezgâhının yanından geçerken bizi durduran bir abla, sattığı karpuzlardan kestiği iki büyük dilimi bize ikram etti. Kendisine para vermek istediğimizdeyse sıcak bir şekilde gülümsedi ve "Mihmanımıs" (Siz bizim misafirimizsiniz) diyerek parayı geri çevirdi. Israr etmedik, çünkü onun gösterdiği samimiyet karşısında ısrar artık kabalık olacaktı. Normalde karpuzu ağzına sürmeyen ben bile, koca dilimi alıp iştahla yedim.

Müslüman mahallelerinin sükûneti

Gulca'nın Müslüman mahalleleri, Kazançı denilen tarihi semtin çevresinde, şehrin özellikle doğu ve güney yakasında yoğunlaşmıştı. Çin yönetiminin "Yining" adını verdiği Gulca'nın tanıtımı için yerleştirdiği, turistlerin uğrak yerine dönüşen mavi-beyaz takın yanından geçerek doğuya doğru ilerledik. Yürüdükçe, Müslüman mahallelerinin hemen kıyısında, karşımıza devasa bir

Çin'in Doğu Türkistan'ın bütün şehirlerinde uygulamaya koyduğu yayılmacı politikasının tipik bir örneği: Gulca şehir merkezinde bir Müslüman mahallesinin yıllar içinde yok edilerek yerine lüks rezidans ve eğlence merkezlerinin inşası.

inşaat alanı çıktı. Duvarlara iliştirilen tanıtım afişlerinden, burada bir kentsel dönüşümün gerçekleştirilmekte olduğu ve ortaya Gulca merkezinin "köhne" çehresini değiştirecek modern bir manzaranın çıkacağı anlaşılıyordu: oteller, alışveriş merkezleri, rezidanslar...

İnşaat bloklarını solumuza alıp tekrar sola dönünce, Gulca'nın eski Uygur mahallelerinin tam ortasındaydık artık. İlk sapaktan içeri girdik.

Salkım söğütlerin el ele vererek koyu gölgeler oluşturduğu sokaklarda yan yana dizilmiş, kiremitten yapılma, üzerleri koyu mavi ahşap kaplamayla süslenmiş cümle kapıları olağanüstü güzellikteydi. Mahremiyeti ihlal etmeme adına gözlerimizi kaçırmaya çalışsak da, ardına kadar açık kapılardan zaman zaman evlerin iç kısımları da görülüyordu. Çoğunda, ortadaki iç avluya açılan sıra sıra kapılar vardı. Geniş aile düzeninin klasik mimarimizi şekillendirdiği tipik bir örnekti, gördüğümüz.

Gulca'daki Müslüman mahallelerinden sokak manzaraları.

Bazı evlerin kapılarında tüller ve incecik perdeler asılıydı. Öğlen sıcağını hafifleten tatlı bir rüzgârla dalgalanan tüller ve perdeler... Kapılardan girip çıkan, bisiklet süren, oyun oynayan çocuklar... Avlularda oturan, sohbet eden, örgü ören, yemek hazırlayan kadınlar... Ara ara yanımızdan geçen seyyar satıcılar, süpürgeciler, çerçiler... Atmosfer öylesine asude ve öylesine sekînet doluydu ki, kendimizi adeta zamanın ve mekânın içinde kaybettik.

Heyhat ki, hemen arka planda devam etmekte olan inşaat bittiğinde, oraya doğru akın edecek Çinliler, şehrin tam göbeğine yerleşecek "eğlence" hayatı ve modernleşmenin getireceği türlü problemler, bu sakin semtleri de vuracaktı ister istemez.

Tam bu noktada, şehirlerin dev apartman bloklarıyla, dışarıdan gelen yoğun nüfusla, süfli eğlence ve tüketim mekânlarıyla doldurulmasının yerel kültüre indirdiği öldürücü darbe bağlamında, Çin'in politikalarıyla İslam coğrafyasının her yerinde yaşadıklarımız arasında can sıkıcı bir geçişkenlik gördüm. Bizdeki kültürel ve dini yozlaşma da aynı kanaldan akıyordu maalesef. Doğu Türkistan'ın kadim bir şehrinin ara sokaklarında bunu fark etmek, ayrıca sarsıcı ve moral bozucu oldu açıkçası.

Çinli yerleşimciler

Mahallede, Müslüman Uygurlara ait olan evler, mimari biçimlerinden ve renklerinden hemen seçiliyordu. Ayrıca çoğunun kapısında Uygurca yazılar ve plakalar vardı. Ancak iç kısımlara doğru yürüdükçe, beni irkilten bir detayla karşılaştım: Mahalle aralarında ve Müslüman evlerinin yanı başında, kapılarındaki kocaman Çince tabelalardan Çinlilere ait olduğu kolaylıkla anlaşılan evler, dükkânlar ve hosteller vardı. Hatta biz dolaşırken, bu hostellerden bazılarına Çinli turistlerin valizlerle girip çıktığını da gördük.

Tümüyle Müslümanlardan oluşan bir mahallenin iç kısmında Çinlilerin ne işi vardı? Gördüklerimi, şimdiye kadar duyduklarımla ve okuduklarımla birleştirdiğimde, soruyu kendi kendime cevaplamakta zorlanmadım:

Bunlar, Çinli yerleşimcilerdi. Devlet kararıyla, Müslüman mahallelerine yerleştirilen Çinli kolonyalistler. Uygurları yakından izlemek, kontrol etmek ve baskı altında tutmak için, onların göz hizasına iskân edilmişlerdi. Kameraların köşe bucağı zaten taradığı bir şehirde, Uygurlar, yabancı bir nüfusun yayılmacılığıyla da mücadele etmek zorundaydılar. Bu yöntemle Uygurlara verilen mesaj da gayet açıktı: Biz yöneteniz ve hâkim sınıfız.

Üstelik Çinli yerleşimcilerin gizlenmek veya kılık değiştirip kendilerini belli etmemek gibi bir dertleri de yoktu. Kültürleriyle, kıyafetleriyle ve dilleriyle

Müslüman semtlerin içinde, kahir ekseriyetle son derece uyumsuz birer ayrık otu gibiydiler.

Çinli yerleşimcilerle alakalı şu nokta önemli: 1950'lerde ve sonrasında Doğu Türkistan'a yerleştirilen Han Çinlileri, bölgenin insanına ve geleneklerine aşinaydılar. Hatta aralarında Uygurca bilenler bile vardı. Bunlar öldükçe veya bölgeden ayrıldıkça, yerlerini Doğu Türkistan'a ve Uygurlara tamamen yabancı ve eğitimsiz Çinliler aldı. Bu da etnik gerilimin sürekli yükselmesine yol açtı.

Gulca'da gördüğüm bu manzara, bana ister istemez İsrail'in Filistin topraklarında uyguladığı işgal ve iskân politikalarını hatırlattı. Kudüs'te ve diğer şehirlerde, Gulca'daki manzaranın aynısıyla çokça karşılaşmıştım. İsrail, hem dışarıdan getirip yerleştirdiği nüfus yoluyla Müslüman mahallelerinin içine kadar giriyor hem de tarihi şehirlerin sınırlarını sürekli genişletip buralara Yahudi yerleşimcileri yığarak demografik dengeleri altüst ediyordu. Bu anlamda, Çin'in Doğu Türkistan'daki Uygur varlığını ortadan kaldırma yöntemleriyle İsrail'in Filistinli yerli halkı öz vatanlarında öksüz ve köksüz bırakma yöntemleri arasında büyük benzerlikler gördüm. Rakamlar ve istatistikler de bunu teyit ediyor: Han Çinlileri 1949'da Doğu Türkistan'da sadece yüzde altılık bir azınlık iken, şimdi çoğunluğu ele geçirmek üzereler. Sadece 1999-2009 arasında Doğu Türkistan'a Çin yönetimi tarafından yerleştirilen Çinli sayısının iki milyondan fazla olduğu biliniyor. Son yüzyıl içinde Filistin'deki Kudüs ve diğer tarihi Müslüman şehirlerine yerleşen Yahudi nüfusun artışı da buna benzer bir seyre sahip.

Çin'in Doğu Türkistan'daki varlığını derinleştirmek için oluşturduğu Bingtuan, Filistin topraklarını işgal eden Yahudi yerleşimcilerle büyük benzerlik arz eder.

Bir şey daha: Bizzat Mao'nun emriyle 1954'te kurulan ve Doğu Türkistan'a konuşlandırılan "Şincan Üretim ve İnşaat Birlikleri"nin yaptığı çalışmalar (Han Çinlilerinin bölgede iskânı, tarım arazilerinin ıslahı ve ekimi, mesken, hastane ve okulların kurulması vb.), İsrail'in kuruluş sürecinde "Kibbutz"ların oynadığı hayati rolle aynı. Kısaca "Bingtuan" olarak bilinen bu silahlı askeri birlikler ve kontrol ettikleri bölgeler de, tıpkı Kibbutzların zamanla kendi silahlı örgütlerini doğurarak

Filistinli sivillere yönelik terör eylemlerine başlaması gibi, Doğu Türkistan'ın Uygur nüfusu için bir tehdit ve tedhiş odağına dönüşmüş. Doğu Türkistan'da bugün 12 ilçe tamamen Bingtuan'ın kontrolü altında bulunuyor.

Doğu Türkistan'daki mevcut Bingtuan varlığı ve oluşturduğu atmosfer, günümüzde İsrail'in işgalindeki Batı Şeria'nın C bölgesiyle kıyaslanabilir.

"Aile Olmak" programı

Çin'in Uygurları dini ve milli açıdan asimile etmede kullandığı bir diğer yöntem, Müslüman ailelerin evlerinin içine Çinlileri bizzat yerleştirmek. Kâğıt üzerinde okunduğunda "saçma" ve "imkânsız" göründüğünün farkındayım. Ancak maalesef, bu konu reddedilmesi çok güç deliller, şahitlikler ve tecrübelerle sabit:

Resmi adıyla "Aile Olmak" programı, Çin yönetimi tarafından 2016'nın sonunda yürürlüğe kondu. "Şincan bölgesinde etnik birliği teşvik etmek üzere" Uyguların evlerine Han Çinlilerinden oluşan kamu görevlileri ve Komünist Parti yetkilileri yerleştiriliyor, bu kişiler Uygur ailelere sözde "ağabeylik" ve "ablalık" yapıyor. Programın başlatıldığı tarihten günümüze, Doğu Türkistan'daki Uygurların evlerine toplamda en az bir milyon kişinin bu şekilde "misafir" olduğu tahmin ediliyor.

Evin küçük çocuklarına "akraba" şeklinde tanıtılan Çinliler, tüm vakitlerini Uygurlarla geçiriyor. Davetsiz misafirlerin esas görevi, devlete, şu soruların ayrıntılı cevaplarını içeren bir rapor sunmak:

- Çin devletini ve Çinlileri seviyorlar mı?
- Sofralarda içki ve domuz eti var mı?
- Sofrada dua ediliyor mu?
- Yemek, temizlik ve tuvalet alışkanlıkları nasıl?
- Ev halkı ibadetlerini yerine getiriyor mu?
- Evde dini kitap bulunuyor mu?
- Kadınlar tesettürlü mü?
- Erkekler sakal bırakıyor mu?
- Evlerde gizli bölme, dolap veya depo türü yerler var mı?
- Elektrik ve su kullanımı hangi seviyelerde?

Tüm bu soruların cevaplarını kendi gözlemleri çerçevesinde bulup not eden Çinli görevliler, daha detaylı bilgiler için evin küçük çocuklarına yönelerek,

onlara aile büyükleri hakkında sorular soruyor. Çocukların ağızlarından kaçıracağı en ufak detayların bile, büyüklere ciddi cezalar şeklinde dönebildiğini tahmin etmek zor değil elbette.

Evlerdeki bu "misafirliğin" süresi, Uygur ailelerin devlet tarafından hangi kategoride ("güvenilir", "az güvenilir", "güvenilmez") sınıflandırıldığına bağlı olarak değişiyor. Nihayetinde hazırlanan raporlar ise, bazı Uygur aileler için "eğitim kampına" gidişin yolunu açıyor. "Radikal" bulunan büyükler kamplara alınırken, onların çocukları da "yatılı okul" tarzında kamplarda endoktrinasyona tabi tutuluyor. Aile bağlarından, dillerinden ve dinlerinden zorla koparılan Uygur çocuklar, evlerine yalnızca ayda bir kez ve bir günlüğüne gelebiliyor. Böylece aile bağının tesisi ve nesiller arasında sağlıklı iletişim de imkânsız hale getiriliyor.

"Aile Olmak" programına ilaveten, özellikle 2016 ve sonrasında, Ramazan ayı yaklaşırken Müslüman mahallelerine sadece Ramazan için yerleştirilen Çinli görevlilerden bahsediliyor. Onların da görevi sahura kalkanları, "geceleyin" ışığını yakanları veya rutin yemek vakitleri dışında mutfağından çatal bıçak sesi gelenleri devlete rapor etmek. Artık bu tedbirlere gerek duymuyor Çin yönetimi. Zira oruç tutmama alışkanlığı, Uygurlar arasında ciddi biçimde yerleşmeye başlamış.

Çinli "akrabayı" reddetmek mümkün mü?

Çin devleti bu konuda son derece katı davrandığı için, Uygurların geneli böyle bir şeye cesaret edemiyor. Zaten, Çinli "akrabayı" reddetmenin cezası, hapishanede doğrudan ölüm. Tıpkı merhum Abdülehad Mahsum'un başına gelenler gibi:

Mehmet Emin Buğra'nın öz yeğeni -kız kardeşinin oğlu- olan Abdulehad Mahsum, 1931'de Hoten'de dünyaya gelmiş. Son derece bilinçli bir aileye mensup bulunduğundan çok sağlam bir İslami eğitim alan Mahsum, gençlik yıllarından itibaren hapishanelerle tanışmış. Hatta 1958'de, Hoten'in Karakaş ilçesinde sırf dayısının *Şarki Türkistan Tarihi* kitabını okuttuğu için 14 yıl hapse mahkûm edilmiş.

Müslüman Uygurların mahremiyetine ve dini ananelerine doğrudan bir saldırı mahiyetindeki "Aile Olmak" programı uygulamaya konunca, Abdulehad Mahsum, buna yüksek sesle karşı çıkan isimlerden biri oldu. 2017'de 86 yaşındayken tutuklanan Mahsum, hapishanedeki ağır şartlara dayanamadı ve sadece altı ay sonra, 2018'in başında Rabbine kavuştu. Mahsum'un vefatı, ailesine aylar sonra haber verildi.

Tanıyan herkesin kendisini çok sevdiği Abdulehad Mahsum, çok yönlü bir âlim ve edipti. Onun vefatı, Doğu Türkistanlılar için yeri doldurulamaz bir kayıp oldu. Hatırlıyorum, Türkiye'de de vefatı gündeme taşınmış, hatta ardından gıyabi cenaze namazları kılınmıştı.

Abdulehad Mahsum

Aynı dönemde hapiste şehadet haberi alınan bir başka isim de Muhammed Sâlih Hacım'dı. 1936'da Kaşgar yakınlarındaki Artuş'ta doğan Hacım, Kur'ân-ı Kerîm'in Uygurca ve Kazakça tefsirini hazırlamış, meşhur hadis derlemesi *Riyâzu's-Sâlihîn*'i de Uygurcaya tercüme etmişti. İleri yaşına rağmen tutuklanan Muhammed Sâlih Hacım, hapishanede son nefesini verdiğinde tarihler 24 Ocak 2018'i gösteriyordu.

Güvensizlik zehiri

Bir zamanların Suriye'sinde olduğu gibi, baskıcı yönetimlerin sosyal bünyede meydana getirdiği belki de en büyük hasar, insanların birbirine itimadını yok ederek topluma güvensizlik zehirini aşılaması. Nitekim Çin, mahalle aralarına Çinli yerleşimcileri yaymak veya evlerin içine görevli koymak gibi uygulamaların yanı sıra, Uygurları birbirlerinin muhbirleri olmaya da zorluyor.

Çin, muhbirlere düzenli maaş, iş imkânları, daha rahat konut gibi dünyevi ödüller vadediyor. Uygurlar içinde, bu yolla devşirdikleri insanlar bulunuyor. Gulca sokaklarında dolaşırken, uzaktan işaret ederek bizi yanlarına çağırıp, yolculuğumuz ve Türkiye hakkında sohbet etmek isteyen "aşırı meraklı" Uygurlar vardı mesela. Kimsenin günahını almak istemem, ama her köşesi sıkı biçimde denetlenen bir şehirde iki yabancıya böylesine yakınlık göstermeyi de çok "masum" bulamadım ne yazık ki.

Ödül veya tehditle, Uygurlardan, etraflarında yaşayan insanları şu sorulara göre sınıflayarak, "şüpheli" bulunanları Komünist Parti yetkili makamlarına ihbar etmeleri bekleniyor:

- Evinde dini veya siyasi kitap var mı?
- Hiç kitap okurken görülmüş mü?
- Kimyasal madde veya kesici, delici, yırtıcı alete sahip mi?
- Kaç çocuğu var?
- Kaç eşi var?

- Vergilerini düzenli veriyor mu?
- Bayrak törenlerine katılıyor mu?
- Yabancı ülkelerde birileriyle irtibat kuruyor mu?
- Aile fertlerinden yurtdışında yaşayan var mı?
- Hangi sosyal medya platformlarını kullanıyor?
- Hiç yetkilileri şikâyet etmiş mi?

Herkesin birbirini tüm bu sorularla sürekli tarttığı ve kimsenin kimseye güvenemediği bir cinnet toplumu... Çin'in Doğu Türkistan için hayata geçirmek istediği sosyal model bu.

Zincire vurulan cami

Evlerin arasından, haritada önceden işaretlediğim bir camiye doğru yürüdük. Merkezi bir noktada, cadde üstünde, büyücek, bahçeli ve koyu yeşil bir kubbeyle örtülü, şirin bir mahalle camisiydi burası. Kameralarla çevrelenen demir kapısı zincirliydi. Binanın camlarında kırıklar vardı, dış yüzeyi kirli ve bakımsızdı. Bu haliyle, epeydir kullanılmadığı anlaşılıyordu. Müslüman mahallesinde, esir düşmüş bir mabetti karşımıza dikilen.

Şehrin kalabalık merkezleri neyse de, böyle sakin ve uzak semtlerdeki mahalle camilerinin kapatılması, bilinçli bir politikanın ürünüydü hiç şüphesiz.

Hiç ezan duymadan, camiye gitmeden ve cemaatle namaz kılmadan büyüyen Müslüman çocuklar dini ve milli kimliklerini nasıl muhafaza edecek peki? Bu can yakıcı soru, Çin devletinin baktığı yerden, cevabını şöyle buluyordu: "İyi ya, radikalliğe ve aşırılığa kaymamış olurlar!"

Caminin ve namazın Müslümanların birliği ve dirliği üzerinde oynadığı kritik rolü çok iyi kavradığı anlaşılan Çin yönetimi, Uygurların kimliklerinin altını oymak için camileri onların hayatından çıkarmakla işe başlamış. Bu hakikat, Gulca'da bir tokat gibi suratımıza çarptı.

Çin'in katı bir şekilde tatbik ettiği uygulamaya göre: Bir yandan camiler kapatılıp cemaatle namaz yasaklanırken, diğer yandan Uygurlar komünist esaslar ve Çin milliyetçiliği temelinde "yeniden eğitime" tabi tutuluyor. Böylece camiye ve namaza devam şuurundan yoksun nesiller yetiştikçe, bu defa "halktan talep olmadığı" gerekçesiyle camilerin fiziksel olarak ortadan kaldırılması veya başka amaçlarla kullanılmak üzere dönüştürülmesi aşamasına geçiliyor.

"Yeniden eğitim" meselesine bilahare detaylı bir şekilde değineceğim. Ama ondan önce, Çin yönetiminin, Müslüman bir toplumun atardamarı mesabesinde bulunan cami ve mescitlerle alakalı tatbikatına yakından bakalım:

Çin'in cami siyaseti

1949'dan itibaren, kısa dönemli kısmi rahatlamaların ardından özellikle son on yıldır İslami yaşantı üzerindeki baskılarını yoğunlaştıran Çin'in, cami ve mescitlere yaklaşımda üç ayrı usulü benimsediği görülüyor:

1. Doğrudan yıkım

Uydu görüntülerinin karşılaştırılması, basına yansıyan bazı kritik detaylar ve görgü tanıklarının şahitlikleriyle, -kahir ekseriyeti Doğu Türkistan'da olmak üzere- 2017'den günümüze devlet tarafından yıkılan cami sayısının sekiz bini bulduğu biliniyor. Cami yıkımına gerekçe olarak "depreme karşı güçlendirme", "bakım ve restorasyon", "terörist faaliyetlere yataklık edilmesini önlemek", "kentsel dönüşüm", "yol genişletme çalışmaları", "artık ihtiyaç bulunmaması" gibi çok sayıda sözde neden gösteriliyor. Ancak Çinli yöneticilerin, herhangi bir gerekçe göstermeden cami yıkımına karar verdiği çok sayıda vaka da mevcut.

Tarihi Kağılık Cuma Camii, Çin yönetimi tarafından yok edilerek yerine konut inşa edildi. 2017 tarihli ilk karede caminin kubbeli ve minareli taç kapısı net olarak görülmektedir.

Aksu şehrinde bulunan Reste Camii, yok edilen Müslüman mabetleri arasında. Caminin yerinde bugün apartman blokları yükseliyor.

Hoten'in doğusundaki Keriya şehrinde bulunan tarihi Cuma Camii (yapım yılı 1200'ler), Yarkent'le Hoten arasındaki tarihi Kağılık Cuma Camii (yapım yılı 1543), Aksu şehrindeki Reste Camii (yapım yılı 1750'ler), yine Aksu'daki Egarçi/Eğerci Camii, Aksu'nun Dolan kasabasında bulunan Yenibağ Beytullah Camii ile Hoten'in merkezindeki At Pazarı ve Nurbulak camileri son birkaç yıl içinde tamamen ortadan kaldırılan Müslüman mabetlerinden sadece birkaçı...

Keriya Cuma Camii'nin son on yıldaki dönüşümü. Caminin taç kapıları, kubbe ve minareleri tümüyle ortadan kaldırılarak, bina mabet hüviyetinden çıkarılmış.

2. İhmal ve yok oluşa terk

Gulca'da yukarıda bahsettiğim kapısı zincirli caminin ardından, yine uydu görüntülerinden yerini tespit ettiğim bir başka camiye gittik. Bu defa, karşımıza yarım kalmış bir inşaat çıktı. Eski ve küçük caminin yanı başına kocaman, oldukça yüksek ve dört minareli bir caminin yapımına başlanmış, ancak inşaat durdurulmuş. Binanın pencere camları ve kapıları takılmıştı, ancak minare ve kubbelerin yapımına müsaade edilmediği anlaşılıyordu. Camlar sağlamdı, minarelerin kökündeki demir filizleri de yeni yeni paslanmaya başlamıştı. Demek ki inşaat çok yeniydi.

Gulca'da rastladığımız, yarım bırakılmış bir cami inşaatı. Sağ taraftaki eski caminin minareleri tıraşlanmış ve kapısı da sımsıkı kapatılmış.

Aksu şehrindeki Yeni Pazar Camii'nin kubbe ve minareleri yok edilerek ibadete kapatılmış, bina kamusal mekana dönüştürülmüş.

Bu binaya ne olacak? Cami böyle bir süre kapalı tutulduktan sonra ya -mesela "kentsel dönüşüm" bahanesiyle- tümüyle yıkılacak, ya da restoran, düğün salonu, kamu binası vb. şeklinde kullanılmak üzere istimlak edilecek. Gulca'da Müslüman mahallesinin sokak aralarında bir camiye daha denk geldik, orası düğün salonuna dönüştürülmüştü mesela.

Camilerin beş vakit namaza kapatılması, ihmal ve yok oluşa terk için başlangıç aşaması elbette. Sonrası kendiliğinden geliyor.

3. Sinisizasyon (Çinlileştirme) ve mutlak kontrol

Turizmi bir gelir kaynağı ve dünyaya yönelik bir vitrin olarak önemseyen Çin yönetimi, Doğu Türkistan'da özellikle tarihi şehirlerin çok ziyaret edilen merkez noktalarındaki kadim cami ve mescitlere fiziksel açıdan dokunmamayı tercih ediyor. Göstermelik cuma namazı seremonileri ve dışarıdan gelecek eleştirilere cevap yetiştirmek için, Çin devleti bu camilere ihtiyaç da duyuyor zaten. Ancak içinde beş vakit namaz kılınması engellenen, dolayısıyla fiilen asli fonksiyonlarından uzaklaştırılan ve çoğu "müze" haline getirilen bu camiler sıkı bir denetim altında tutuluyor.

Din İşleri İdaresi'nin 2017'de aldığı bir kararla hayata geçirilen "Camilerin Çinlileştirilmesi" projesi, iki biçimde gerçekleşiyor:

- Tarihi eser olarak bina korunacaksa, dış cephedeki bütün Arapça ibareler, kitabeler, tablolar ve yazılar kaldırılıyor. Caminin kitaplığı tümüyle boşaltılıyor, ulaşılabilir noktada herhangi bir dini kitap, Kur'ân veya dua mecmuası bırakılmıyor. Ayrıca mekânın her noktasına kameralar yerleştiriliyor.
- Binalar nispeten yeniyse ve kullanılıyorsa, tamamen yıkılarak Çin mimarisi usulüyle yeniden inşa ediliyor. Caminin yeni halinde kubbe ve minare gibi "Arap kültürünü hatırlatan" unsurlar yer almıyor. Aynı amaçla, ibadete kapatılan cami ve mescitlerin kubbe ve minarelerinin tıraşlanması uygulaması da çok yaygın.

Çin resmi kaynaklarında, camilerin Çinlileştirilmesini izah sadedinde "Cami mimarisi, ulusal karakterimizle uyum içinde olmalı. Gerçekleştirilen değişimlerin amacı, İslami kültürün sağlıklı biçimde gelişmesi" şeklinde cümlelere rastlamak mümkün. Buradaki püf noktası "sağlıklı" kelimesine Çin Komünist Partisi aklının yüklediği anlam. Ve elbette "sağlıklı" derken kastedilen şey, muhtemelen herhangi bir Müslümanın aklına gelen tanımların tam tersi.

Cami mimarisinde teknikten, dönemin üslubundan veya kullanılan malzemeden kaynaklanan bölgesel farklılıklar elbette olabilir. Hatta dünyanın dört

Çin'in başkenti Pekin'de bulunan Doudian Camii "Sinisizasyon" projesinin uygulandığı en tipik örneklerden birini oluşturuyor.

bir yanında, böyle farklılıkların meydana getirdiği rengârenk bir çeşitlilikten ve zenginlikten de söz edilebilir. Ancak dikkatle bakılırsa, Çin yönetiminin camileri kubbesiz ve minaresiz şekilde yeniden inşa kararının arka planında, böylesi bir zenginliğe katkıda bulunma çabasından çok, Çinli Müslümanları ümmetin geri kalanından zihnen ve manen koparmak hedefinin yer aldığı rahatlıkla görülür. Çin, kendi Müslüman tebaasını "merkezden" ve "ana bünyeden" böylece uzaklaştırırken, onların aidiyet hislerini de kendi siyasi emellerine kanalize etmeyi amaçlıyor. Kubbe ve minareler vesilesiyle dünyanın her yerindeki Müslümanların ortak hafızası ve coğrafi şuuru birbirine bağlanırken, sıra Çin'e geldiğinde devreye "tapınak" benzeri yapılar giriyor ve bu bağlantı devlet eliyle zorla koparılıyor.

Çin yönetiminin kubbe düşmanlığı öylesine çılgın boyutlara ulaşmış durumda ki, alışveriş merkezi ya da apartman gibi sivil yapılarda kubbe veya kubbeye benzer yuvarlak kısımlar varsa onları da yok ediyorlar. Kaşgar ve Hoten'de bu uygulamanın gülünç örnekleriyle karşılaşmak mümkün. Tepeleri yontulmuş binalar, adeta "bizim ne suçumuz vardı" dercesine bakıyor etraflarına.

Şunu da ilave etmek lazım:

Eski ya da yeni olsun, ibadete açık veya kapalı tutulsun, camilerin tamamında, avluların ortasında ve her açıdan görünecek bir yerde yüksek bir bayrak direği ve ucunda kızıl bayrak var. Avluya adımınızı attığınız anda manevi ve ruhani bir mekân yerine resmi bir alana girmişsiniz hissine kapılıyorsunuz. Böylece, Allah'a kayıtsız şartsız teslimiyeti hatırlatması gereken bir mabet, kalbinizi ve aklınızı başka istikametlere sevk ediyor.

Gulca Müslüman mezarlığını ziyaret

Yeniden şehrin kalabalık merkezine doğru yürümeden önce, yine daha önceden harita üzerinde tespit ettiğim bir Müslüman mezarlığına girdik. Etrafta bizden başka kimsecikler yoktu. Hatta daracık sokaklardan geçip ilk mezarların kenarına vardığımızda, içimizi serin bir ürperti kapladı.

Birkaç tepe üzerine yayılmış, ucu bucağı görünmeyen, çok büyük bir kabristandı burası. Müslüman mahallelerinin tam ortasında bulunduğuna göre, uzun yıllardır kullanılıyor olmalıydı. Bazı kabirler öylesine eski ve bakımsızdı ki, buradan hareketle mezarlığın ömrüne dair tahminler yapmak mümkündü. Ancak yeni tarihli başka mezar taşları, buraya hâlâ defin yapıldığını gösteriyordu.

Mezarlığı adımlarken, türbe tarzında inşa edilmiş, kubbeli ve köşelerinde minik minareciklerin yükseldiği ilginç bir kabir formuna rastladık. Uygurca kitabelerden, bunların aile kabristanı olduğu ve aktif şekilde kullanıldığı anlaşılıyordu.

Neredeyse her mezar taşının ve kabrin fotoğrafını çektik. Kaybolup gitmekte olan bir mirasa sahip çıkma ve gelecek nesillere aktarma kaygısıyla yaptık bunu. "Belki de" diye konuştuk kendi aramızda, "Bizden sonra buralara yolu düşen başka Müslümanlar, bu mezarları artık yerinde bulamayacak."

Aksu şehrindeki tarihi Müslüman mezarlığı, yıllar içinde tümüyle ortadan kaldırılarak toplu konut alanı ve parka dönüştürüldü. İlk karede mezarlığın eski hali görülmektedir.

Doğu Türkistan'ın tarihi şehirlerindeki Müslüman mezarlıkları, Çin yönetiminin özellikle hedefinde. Uydu haritalarında yüzeysel bir taramanın bile ortaya koyabileceği üzere, yıllar geçtikçe şehirlerin meskûn alanları genişlerken -ve elbette buralara Çinliler yerleştirilirken- Uygur kabristanlarının kapladığı alan küçülüp daralıyor. Gulca'da ziyaret ettiğimiz mezarlık mesela, hemen karşısında Müslüman mahallelerine doğru bir ejderha gibi uzanmakta olan "modern" yapılaşmanın tehdidi altındaydı.

Çin'in yakın zamanda tamamen ortadan kaldırdığı Müslüman mezarlıklarından biri, Doğu Türkistan'ın Aksu şehrindeydi. 2019'da, buldozerler kabirleri dümdüz ederken, hadise uluslararası çapta yankı buldu, çünkü Uygur hafızasının en önemli şairlerinden Lütfullah Muttalib (1922-1945) burada medfundu. Çin işgaline direndiği için henüz 23 yaşındayken idam edilen Muttalib'in kemiklerinin akıbeti hâlâ belirsiz. Üzücü ve ironik olansa, kabristanın yerine inşa edilen sayfiye alanına "Mutluluk Parkı" adının verilmesi.

Uygur edebiyatının yakın tarihteki önemli isimlerinden Lütfullah Muttalib'in kabrinin, Çin yönetimi tarafından yok edilmeden önceki görüntüsü.

Aksu'daki kabristanın başına gelenler, İsrail'in bugün Batı Kudüs sınırları içinde kalan tarihi Müslüman mezarlığı Mâmilla'da yaptıklarıyla aynı. Geçtiğimiz on yıllar içinde mezarlığı dört bir yanından kemiren ve küçülten İsrail, vaktiyle Müslümanların medfun bulunduğu kuzeydoğu köşesini istimlak ederek burada bir müze inşa etti. Adı da -aklımızla alay edercesine- Tolerans Müzesi.

Mezarlıklar maşeri hafızamızın ayrılmaz bir parçası olduğundan, sadece Gulca'da değil, Doğu Türkistan seyahatimizin sonraki duraklarında da mezarlıkları mümkün mertebe ziyaret edecek, mevcut durumlarını kayıt altına alacaktık.

Yerel kültürü turizmle aşındırmak

Gulca'nın güney Müslüman mahallelerini adımlarken, Çin yönetiminin Doğu Türkistan'ın kadim şehirlerinde uygulamaya koyduğu ilginç bir aşındırma ve asimilasyon yöntemine şahit olduk: Eski semtler "turistik açıdan" yeniden şekillendiriliyor, sokaklara şık parkeler döşeniyor, her yere turistlere hizmet amacına odaklanan mekânlar açılıyor, Müslümanların yaşadığı mahallelerin içi ve çevresi Çin kültürünü doğrudan yansıtan unsurlarla dolduruluyordu. Burada "turist" derken kastettiklerim, elbette öncelikle ülkenin dört bir yanından buraya akın eden yerli Çinliler. Gulca'da kaldığımız iki gün boyunca zaten tek bir Batılı ya da bizim dışımızda Müslüman bir ülkeden gelen ziyaretçiye rastlamadık. Her yer yerli Uygurlarla ve Çinlilerle doluydu.

Sokaklardaki hummalı çalışmalar sırasında, bölgede var olan cami ve medreselerin etrafı paravanlarla çevriliyor, böylece dışarıdan bakışlara kapatılıyor,

Gulca'nın tarihi merkezine Çinli bir görünüm kazandırmak için inşa edilen giriş kapısı.

bir müddet sonra da -yukarıda detaylandırdığım mantık çerçevesinde- bu mekânlar tamamen yıkılıyor veya müze, otel, sergi salonu, restoran gibi yerlere dönüştürülüyordu. Ta İstanbul'dayken haritada işaretlediğim büyükçe bir kubbeli yapıya bu sebeple ulaşamadık mesela. Etrafını dört bir yanından dolaştık, ancak bahçesine dahi girmek mümkün olmadı.

Kadim semtler bu şekilde kabuk değiştirirken, Uygurların önünde iki seçenek kalıyordu: ya bütün hayatlarını tamamen turizmin gerekliliklerine göre şekillendirerek ekonomik kazançlarına odaklanmak, ya da etraflarını saran bu yeni kültürden ve bu arada kabaran yaşam masraflarından kaçarak daha dış semtlere göç ederek konforsuz ve daha zor hayatlara razı olmak. Her iki seçenek de Çin'in işine geliyor. Zira otantik Uygur kültürünün asimilasyonu ve Çin'in hücumu karşısında eriyip gitmesi, her iki yolun çıktığı tek istikamet.

Burada da yine kendimize açılan bir pencere gördüm:

Turizmle tanışan/tanıştırılan veya turist akınlarının ortasında kalakalan kadim İslam beldelerinin kaçı, gerçek hüviyetini koruyabiliyordu? Mesela Türkiye'de vaktiyle İslam medeniyetinin çeşitli dönemlerine şahitlik etmiş nice eski şehrimiz, bugün sadece turistlerin tepindiği, ruhsuz ve maneviyatsız tatil beldelerine dönüşmemiş miydi? Buralarda da yerel halkın önüne ya kendi hayatlarını ve önceliklerini turizmin beklentilerine göre şekillendirmek ya da yaşadığı yerleri terk ederek odak noktaları yabancılara bırakmak şeklinde iki seçenek konulmuyor muydu? Ve bu yolun sonu da kültürel ve dini yozlaşmaya, asimilasyona ve kimliksizleşmeye çıkmıyor muydu?

Tüm bu sorular, Müslümanca bir bakışla ele alınıp dikkatle cevaplanmaya muhtaç doğrusu. Velev ki cevaplardan bazıları canımızı sıksın.

İslam harfleriyle Uygurca

Gulca sokaklarında, daha Horgos'tan Doğu Türkistan'a girer girmez dikkatimi çeken bir noktaya ilgimi yoğunlaştırdım: Tabelalar, yol işaretleri ve mekân isimleri Çince ve Uygurcaydı. Bu sayede Uygurların yaşadığı semtler veya onlara ait dükkânlar da kolayca fark ediliyordu. Çinlilerin yoğunlukta olduğu yerlerde ise Çincenin baskınlığı görülüyordu. Şehir, dil üzerinden iki parçaya ayrılmıştı adeta.

Yüzyıllardan beri Arap -aslında İslam- harfleriyle okuyup yazmaları, Uygurların İslamiyeti ne kadar içten ve samimi şekilde kabullendiklerinin en önemli göstergelerinden biri.

Çağatay yazısının mahalli bir versiyonu olan Uygurca, 1900'lerin başına kadar İslam coğrafyasının diğer parçalarıyla Doğu Türkistan'ın ana bağlantı noktalarından birini oluşturmuş. 1930'larda Latin alfabesine geçiş teşebbüsü yaşanmış, hatta seküler Uygur şair ve yazarları da dönemin Çin idaresinin bu niyetini desteklemişler. Ancak halk kitleleri arasında yerleşik haldeki Uygurca tutunarak kendisini korumuş ve Latin harflerine geçiş planı başarılı olamamış. Yine aynı dönemde, 1937-1959 yılları arasında Uygurcanın Kiril alfabesiyle okunup yazılması da denenmiş. Ancak 1960'lardan itibaren Sovyetler Birliği ile Çin ilişkilerinin bozulması yüzünden, bu uygulama rafa kaldırılmış.

1950'den itibaren, önce Uygurlara ana dillerinde eğitim alma, okuyup yazma ve eser yayımlama hakları tanınmış, Kültür Devrimi'yle (1966-1976) birlikte ise tepeden inmeci bir yöntemle Latin harflerine geçilmiş. Gerçek bir kültür şokunun yaşandığı bu dönemde Uygurlar, tarihlerini ve benliklerini unutmama adına büyük bir mücadele vermişler.

Mao Zedong'un ölümünden sonra Çin yönetimi Uygur alfabesinin pratik hayatta kullanımını tekrar serbest bırakmış. Bugün gördüğümüz tabelalar, yol işaretleri ve mekân isimleri, 1980'lerde yaşanan kısmi özgürlük atmosferinin hatırası. Aynı dönemde, Uygurca kaleme alınan eserlerde de ciddi bir artış yaşanmış.

Çin yönetimi 2017'de Doğu Türkistan'daki okullarda Uygur diliyle eğitim öğretimi yasaklayarak bütün müfredatı Çinceye dönüştürdü. Haliyle, bugün alttan yetişmekte olan Uygur nesiller, yıllar süren resmi eğitim hayatları boyunca Uygurcayla hiç karşılaşmayacak. Evde ve aile ortamında ne kadar konuşuluyorsa, Uygurcayı ancak o kadar muhafaza edebilecek. Çin, eş zamanlı olarak Uygurca eser veren şair, yazar ve akademisyenlere de ağır bir baskı uyguladığı için, Uygurcanın Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurların hayatından kademe kademe çekilmesi söz konusu.

Gulca'da şu soruyu sürekli sorduk: "Bundan mesela on yıl sonra yolumuz tekrar buralara düşse, tabelalarda Uygurcayı hâlâ görür müyüz?" Sorumuzun cevabı, maalesef gönül ferahlatacak cinsten değildi.

Dilin taşıdığı kimlik, kültür ve tarih

Gulca sokaklarındaki en büyük keyiflerimizden biri, yürürken sık sık durup tabela ve yazıları okumaktı. Keyif alıyorduk, çünkü pek çok kelimeyi rahatlıkla çözüp anlayabiliyorduk. Bunda en büyük etken ise, Uygurcadaki Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerin yoğunluğuydu.

"Garbî Azadlık Yolu" diyordu mesela bir tabela. Diğer yönler "şarki", "cenubi" ve "şimali" idi. Tuvaletler "hacethane" şeklinde belirtilmişti. Bahçeler "bağçe"ydi. Otomobile tıpkı Azerbaycan'daki gibi "maşın" deniyordu. Ekmek, Özbeklerin dilindeki "nan"dı. Kıyafet "kiyim", halı "kilim", yayalar "piyâde", yolcu "yolçi"ydi...

Arapça kelimelerin çokluğu, her Özbekistan seyahatimde sürekli dikkatimi çeken bir konudur. Şimdi Türkistan'ın doğusunda aynı şeyle karşılaşıyordum. Demek ki kocaman bir coğrafyada milyonlarca insanın dili ve kelimeleri birbirine benzerdi. Aynı anneden süt emen kardeşler gibi, Türkistan coğrafyasının Müslüman halkları aynı kaynaktan besleniyordu. Kimlikleri, kültürleri ve ta-

rihleri aynıydı. Çin de zaten tam olarak bunu fark ettiği için, aradaki irtibatları kesmek, kadim bağlantıları koparıp atmak ve Uygurları köksüzleştirmek hedefini güdüyordu. Dile düzenlenen saldırıların amacı buydu.

İbranicenin sokakta konuşulan ve günlük hayatta kullanılan bir dil haline getirilmesi sürecini ve bu sürecin Filistin'in siyonist Yahudiler tarafından karış karış işgaline olan çok boyutlu etkisini anlattığım *Dil ve İşgal* adlı kitabımı yazarken fark etmiştim: Dil, bir toplum için kimlik, kültür ve tarihin taşındığı en kritik köprüydü. Dil ve o dilin aleti konumundaki alfabe değiştiği zaman kimlik, kültür ve tarihe dair bağlamlar ortadan kalkıyor, köksüz ve derinliksiz, dünle yarın arasında kaybolup gitmiş bir toplum meydana geliyordu.

Gulca'da -adeta fiziksel bir acı çekerek- fark ettiğim bir başka hakikat daha oldu: Harf devrimiyle Türkiye'de yaşanan tarihi kırılma, bizim Müslüman coğrafyanın çeşitli halklarıyla iletişim ve irtibat imkânlarımızı da yok etmiş. Ortak alfabe olmayınca, zaman içinde ortak kelimeler ve o kelimelere yüklenen deruni manalar da ortadan kalkmış. Telafisi olmayan, yürek yırtıcı bir kayıp...

Namaz kılacak yer bulamamak

Yaklaşık üç saat süren Gulca keşiflerimizden sonra, öğle namazının vakti artık girmişti. Kaşgar uçağımız akşamüzeri kalkacaktı. Dolayısıyla öğle ve ikindi namazlarımızı cem-i takdim ile kılıp havaalanına geçmemiz gerekiyordu.

Gulca'da adımladığımız semtlerdeki bütün camiler ibadete kapalıydı. Öğleden önceki yürüyüşümüze başlarken önünden geçtiğimiz mavi-beyaz takın yanında, 1781'de inşa edilmiş tarihi bir Çin camisi görmüştük. Burası namaz vakitlerinde sadece yaşlı Huilerin kullandığı, Uygurlara yasaklı, sair vakitlerde de biletle ziyaret edilen bir müze-camiydi. Çin devleti, özellikle akıcı İngilizce konuşan Batılı blogger ve seyyahları buraya yönlendirerek, "Çin'de İslam özgürce yaşanıyor!" propagandası yapmalarının önünü açıyordu. Hiçbir Batılı gezgin, Müslüman mahallesinin ara sokaklarındaki kapısı zincirli camilerin peşine düşmüyordu elbette.

Sabah abdest alıp otelden çıkarken -nasıl bir saflıksa artık- "açık cami bulamazsak bir kenarda namazımızı kılıveririz, ne olacak" diye düşünmüştüm. Ancak şehrin sokaklarına öylesine ağır bir denetim atmosferi hâkimdi ki, yolda-izde namaz kılmanın imkânsızlığını yaşayarak gördük.

Nihayet, son çare olarak Beytullah Camii'ni tekrar yoklayalım diye düşündük. Camiye yaklaşırken, dış avlu kapısının açık olduğunu gördüm. Hemen koştuk, çocuksu bir sevinçle içeri daldık. Tam avlunun ortasındaki bayrak direğinin önüne kadar ilerlemiştik ki, içeriden bir adam hışımla çıktı ve yüzümüze bile bakmadan, eliyle "defolun!" işareti yaparak bizi dışarı çıkardı. Kovdu yani, Türkçesi. Görünüşünden Uygur olduğu anlaşılıyordu. Bu sert tavrında, kapının tam önünde tepe lambası yanık halde duran polis arabasının etkisi vardı muhtemelen.

Namaz kılabilme umudunu taşıdığımız son mekândan da böylece geri çevrilince, mecburen otele döndük. Valizlerimizi lobinin arka tarafında kuytu bir yere bırakmıştık. Nerede namaz kılabileceğimizi araştırırken, gelen geçenin hemen fark etmeyeceği bir noktada, temizlik malzemelerinin ve artık eşyaların konduğu, ardiye tarzında bir merdiven altı bulduk. Hulusi ile, etrafı gözetleyerek ve nöbetleşe namazlarımızı orada eda ettik.

Namaz: Bir radikallik alameti

Gulca'da bizi kabul edebilecek iki otelden biriydi kaldığımız yer. Diğeri -Tumaris Hotel- onun tam karşısında, çok daha lüks ve gösterişliydi. Alma Ata'daki Uygur dostumuzun tavsiyesine rağmen, Tumaris gözümüze daha rahat görünmüştü; hatta sonradan, acaba orada mı kalsaydık diye düşünmüştük. Ancak yaşadığımız namaz tecrübesi "İyi ki mütevazı Kızıl Bayrak'ta konakladık" dedirtti. Tumaris'te namaz kılacak izbe bir merdiven altı bulamazdık muhtemelen.

Lobinin arkasında namaz yeri ararken, resepsiyondaki görevli kızcağıza sormayı aklımızdan bile geçirmedik. Çin devleti namaz kılmayı bir "radikallik alameti" olarak gördüğünden, böyle bir talep Uygur muhataplarımızı zor durumda bırakabilirdi.

Uygurların maruz bırakıldığı sistematik baskıların sebepleri arasında, düzenli biçimde beş vakit namaz kılmak, üst sıralarda yer alan bir "suç." Çin polisi tarafından gözaltına alınan, tutuklanan veya "eğitim kamplarında" tutulan çok sayıda Uygur'un tanıklığı, namazın bir "suç" şeklinde algılandığını ortaya koyuyor. Konuyla alakalı yaptığım okumalarda, karşıma çok absürt, inanılması güç ama aynı derecede hazin ve trajik örnekler çıktı. Mesela onlardan birinde, suç işlemediği halde gözaltına alınan bir Uygur, ifadesi sırasında polisin ken-

disine şu teklifi yaptığını anlatıyordu: "Bize yakın çevrenden, bizzat tanıdığın, günde beş vakit düzenli namaz kılan birkaç kişinin ismini ver, seni serbest bırakalım!"

Doğu Türkistan'a bizzat gelmeseydim, camileri kapalı görmeseydim, ezanların susturulduğunu yaşayarak öğrenmeseydim, bu türden şahitliklere en azından "münferit örnekler" diye bakabilirdim. Oysa Gulca'da geçirdiğim zaman, bana, Çin'in Doğu Türkistan'da İslam'ın bütün sosyal ve zahiri tezahürlerine sistematik bir savaş açtığını bütün çıplaklığıyla gösterdi.

Kıyafetler, yüzler, ifadeler...

Doğu Türkistan seyahatine hazırlanırken, cevabını aramak ve bulmak üzere not ettiğim sorular arasında şunlar özellikle vardı: Müslüman kadınlar nasıl giyiniyor? Sokaklarda İslami anlamda tesettür serbest mi? Yetişkin erkekler uzun sakal bırakabiliyor mu? Sarıklı ve cübbeli Uygurlar görebilecek miyiz? Kılık kıyafete müdahale edildiğine dair işaretler var mı?

Farklı köşelerine doğru saatlerce yürüdüğümüz, kalabalık ve tenha mahallelerini adımladığımız, çarşı pazarlarında gezindiğimiz ve dükkânlarına girip çıktığımız Gulca'da, İslami ölçüler çerçevesinde örtünmüş tek bir mütesettir kadına tesadüf etmedik. Sokaklarda gördüğümüz Uygur kadınların çoğunun başı açıktı. Saçlarını kısmen kapatanlar ise, kulak, küpe ve boyunlarını açıkta bırakacak şekilde, Anadolu'da bizim "kundak bağlamak" dediğimiz tarzda örtünmüştü.

Resmi rakamlara göre en az 200 bin Müslüman Uygur'un yaşadığı bir beldenin sokaklarında tek bir tesettürlü kadın dahi görmemek normal miydi? Elbette değildi. Kadınların kılık kıyafetlerine yönelik katı bir yasağın yürürlükte olduğu net biçimde anlaşılıyordu. Gördüğümüz manzara bir tercihi değil, baskıyı ve mecburiyeti yansıtıyordu.

Erkeklerin de başlarında namaz takkesi veya sarık türünden bir İslami kisve görmedik. Uygurların geleneksel başlığı "doppa" takan erkek ancak birkaç taneydi. Buna karşın, kasket veya fötr benzeri şapkalar epey yaygındı. Gençler ve orta yaşlılar içinde sakallı insan yoktu. Parmakla sayılabilecek kadar az ihtiyar sakallıydı, onlar da kısacık. Böyle bir atmosferde cübbeli veya uzun entarili Uygur'a rastlamak zaten hayaldi. Erkekler için "modern görünüme" doğru bir yönlendirme yapıldığı anlaşılıyordu. Hatta başlardaki koyu renk kasketler, Mao'ya açık bir öykünme olarak bile görülebilirdi.

Gulca'da sokaklar kalabalık, gürültülü ve canlıydı. Ama insanların yüzlerinde bariz bir yılgınlık ve gözlerinde derin bir hüzün okunuyordu. Bunu yalnızca

"his" düzeyinde mi algıladım diye kendimi çok yokladım. Hayır, hissedilen bir şey değildi bu, apaçık görülüyordu.

Halkının onca misafirperverliğine ve sıcaklığına rağmen, Gulca'dan kalbimiz buruk biçimde ayrıldık. Ezansız, namazsız, tesettürsüz ve sakalsız bırakılmış Gulca'dan…

Doğu Türkistan seyahatimiz sırasında takip ettiğimiz rota.

KAŞGAR

Sınır kapısından girip giremeyeceğimiz meçhul olduğundan, Doğu Türkistan'da konaklama ve ulaşıma dair detayları kesinleştirmeden, bilet vb. almadan yola koyulmuştuk. İlk durağımız Gulca'ya taksiyle gidişimizin ardından, vakti iktisatlı kullanmak açısından Kaşgar'a uçakla devam etmek çok mantıklı olacaktı. Uçak biletlerimizi online bir uygulama üzerinden kolayca satın aldık. Ödeme ve bilet onay mesajı birkaç dakika içinde geldi. Gulca'dan itibaren, seyahatimizin son durağına kadar uçak ve tren biletleriyle otel rezervasyonlarımızı aynı yöntemle hallettik.

Gulca-Kaşgar uçağımız, 10 Haziran Salı günü saat 18.40'taydı. İki saat kadar önce, Gulca şehir merkezinden taksiyle havaalanına geçtik, check-in ve bagaj işlemlerimizi tamamladık.

Çince, Uygurca ve İngilizce güvenlik anonslarının ardından, Chengdu Havayolları'na ait uçağımız saat tam 18.52'de havalandı. Uçak yerel Çin üretimiydi ve içindeki koltuk düzeni 2+3 şeklindeydi. Uçakta Çinli veya Uygur olmayan iki kişi, ben ve Hulusi'ydik. Gulca'da kaldığımız süre boyunca da Çinliler ve Uygurlar dışında herhangi bir turist ya da yabancı görmemiştik.

Yerden yükseldikçe, Gulca'nın dışındaki düzenli tarım alanları, öbek öbek yayılan köyler ve kasabalar, etraftaki Müslüman yerleşimleri -merkezlerindeki camilerden anlaşılıyordu- ve fabrikalar net biçimde görülüyordu. Uçağın kalkış yönündeki çok düzenli, etrafı çevrili ve yüksek binalardan oluşan müstakil bir kompleks özellikle dikkatimi çekti. Fiziksel yapı, "eğitim kamplarının" yerleşim planlarıyla bire bir örtüşüyordu. Harita üzerinde kontrol etmek için burayı işaretledim.

Uçağımız gökyüzünde seyir halindeyken, günlük Kur'ân cüzümü okudum. Özellikle bir Müslüman olarak azınlığa düştüğüm yabancı memleketlerde veya çevrem tamamen "ladini" unsurlarla sarıldığında, Hz. Peygamber'in [sav] Mu'te seferine gönderirken Abdullah bin Revâha'ya ettiği şu tavsiye hep aklıma gelir: "Sen yarın Allah'a çok az secde edilen bir beldeye varacaksın. Orada secdeleri çoğalt!" Allah'ın az hatırlandığı yerlerde zikre, namaza, Kur'ân'a yoğunlaşmak nebevi bir emirdir bizim için. Bereketi mayalamak ve gittiğimiz her yere yaymak adına...

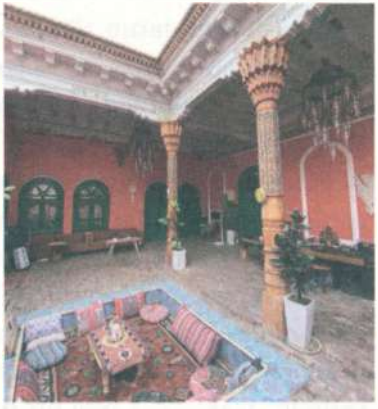
Gulca'dan kalktıktan sonra güneybatıya yönelen uçağımız, Tanrı Dağları'nı aşarak Aksu ve Kızılsu'yu geçti, yaklaşık 1 saat 15 dakika sonra Kaşgar'a indi.

Bir rüyanın tam ortasında...

Havaalanından bindiğimiz taksi bizi Kaşgar'ın batı kapısında bıraktığında, adeta bir rüyanın tam ortasında gibiydim. Kendimi bildim bileli adını hep duyduğum, okuduğum metinlerde sıklıkla bana tebessüm eden, ama uzakta ve tarihin derinliklerinde kalmış bir şehirdi benim için Kaşgar. Ulaşılması, gidilmesi, görülmesi imkânsız bir şehir... Şimdi ise karşımdaydı, kucağını açmış, beni bekliyordu.

Kaşgar'ı keşfetmeye başlamadan evvel, konaklayacak bir yer bulmamız gerekiyordu. İlk olarak, yolu daha önce Kaşgar'dan geçmiş bir tanıdığımızın tavsiye ettiği otele yöneldik. Harita uygulamasındaki sapmalar ve kendilerine sorduğumuz insanların birbirini tutmayan çelişkili tarifleri sebebiyle epey bir gecikmenin ardından otele ulaşabildik. Ara sokaklardan birinde, tarihi, otantik bir binaydı burası. İçeri girdik, ancak "resepsiyon" benzeri bir şey göremedik, herhangi bir sorumlu da yoktu.

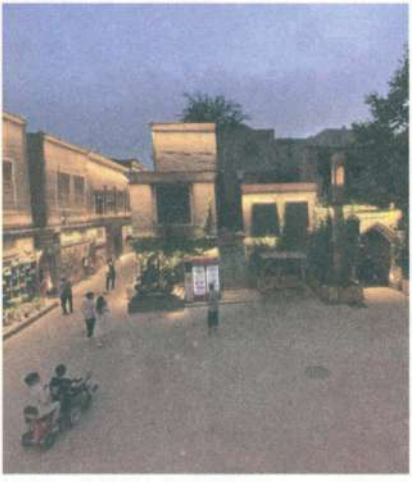
Etrafı meraklı gözlerle incelemeye koyulduk. Derken, tepeleri işlemeli yüksek ahşap sütunlar, geniş iç avlu ve odalar şeklinde bölünmüş büyük bir salon, bize o sarsıcı hakikati fark ettirdi: Otele dönüştürülmüş bir camiydi burası. Kim bilir kaç seneler Müslümanların kıyama durduğu, rükuya eğildiği, secdeye kapandığı ve ellerini duaya açtığı yerde, şimdi Çinli "turistler" cirit atıyordu. Kalbimiz acıdı. Müslüman kimliğimizle, burada Çinlilerle yan yana konaklamak içimize sinmedi. Mekânın ayrıntılı fotoğraflarını çektik, sonra hızlıca ayrıldık.

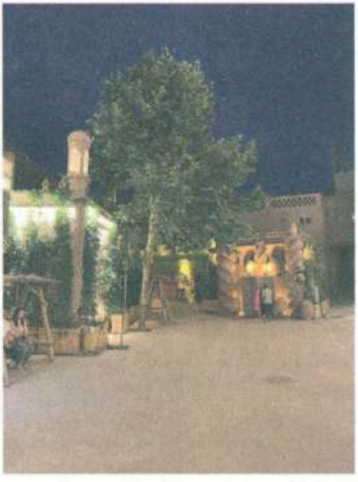

Kaşgar'da bugün otel olarak kullanılan bu kadim yapı, cami mimarisiyle büyük benzerlikler gösteriyor.

Kaşgar'ın bir dairenin çeyreği biçimindeki doğu yakasına yürüdük. Ortadaki ana meydana bakan büyük Cihan Mihmanhanesi, sadece Çin kimlik kartı taşıyanları aldığı için bizi kabul etmedi. Aslında resepsiyonda duran genç Uygur çocuk kayıtlarımızı yapmak üzereydi, ama sonradan yanına gelen orta yaşlı güvenlik görevlisi -o da Uygur'du- bizi otele alamayacaklarını söyledi. Tavrı kibar ve sempatikti, ancak onca dil dökmemize rağmen geri adım atmadı.

Civarda yokladığımız birkaç otelde daha aynı durumla karşılaşınca, mecburen Kaşgar'ın ara sokaklarına daldık. İnternet üzerinden araştırma yaparken bulduğumuz bir hostele gittik. Epey içerilerde, konaklama tesisine çevrilmiş eski bir Kaşgar eviydi burası. Resepsiyondaki görevliler ilgili ve sıcak davrandılar, kaydımızı hızlıca yaptılar. İki gece kalacağımız otelimize böylece yerleştik.

Kaşgar'ın tarihi merkezinde artık kapalı olan bu mahalle mescidi ve önündeki meydan, turistler için bugün sosyal medya malzemesi işlevi görüyor.

Bana düşen odanın penceresinden dışarı baktığımda, tam karşımda, önündeki ağacın arkasında kaldığı için ancak dikkatle bakanların fark edebileceği tarihi bir cami gördüm. Bir meydanın kıyısındaydı. Yanı başında bir çeşme, çeşmenin sağında ve solunda da içeri doğru kıvrılarak kaybolan iki küçük sokak vardı. Vaktiyle bir Müslüman semtinin kalbiydi burası belli ki, yaşayan bütün klasik unsurlarıyla. Gözlerimi kapattım ve o eski günlere dalıp gittim. Eski günlere, eski Kaşgar'a...

İpek Yolu'nun kavşak şehri

Hiç bilmeyenlere Kaşgar'ı (en doğru yazılış biçimiyle: Kâşğar) anlatmak istesem, herhalde şu benzetmeyi yapardım: "Orta Asya'nın Şam'ı." Kaşgar'ın Doğu Türkistan coğrafyasında temsil ettiği derinlik ve ufuk, Şam'ın Ortadoğu'nun

tarihi, kültürel ve fikri haritasında kapladığı yerle aynıdır. Kaşgar ve Şam, aralarındaki 3 bin 500 kilometrelik mesafeye rağmen, kardeş gibidirler.

Kaşgar, İpek Yolu'nun Taklamakan Çölü'nü kuzeyden ve güneyden kateden iki ana güzergâhının kavuştuğu noktada kurulmuştur. İsminin çok sayıda manası arasında bilhassa iki tanesi öne çıkar: nakışlı şehir ve ordu-şehir. Coğrafi konumu sebebiyle tarih boyunca hep önemli bir ticaret ve kültür merkezi olarak kalan Kaşgar, ilk kez Emevîler döneminde (715) Müslüman hâkimiyetiyle tanıştı. Kaşgar'ın İslam kültür ve medeniyetinin yıldız şehrine dönüşmesi ise, Karahanlıların meşhur sultanı Satuk Buğra Han'ın İslam'la şereflenmesinden sonradır.

1900'lerin başında İydgâh Camii ve Kaşgar pazarı.

Medreseleriyle İslam dünyasının her yerinden ilim taliplerini cezbeden, bağrından Yûsuf Has Hâcib ve Kaşgarlı Mahmud gibi meşhur âlimler çıkaran, Sa'dî-i Şîrâzî'den Marco Polo'ya yolu düşen herkesi kendisine hayran bırakan Kaşgar, tarihin ve talihin farklı cilvelerine şahitlik etti:

Moğol Karahıtaylar (1130-1211) yönetimi ele aldığında Kaşgar Müslümanları ağır zulüm ve baskılarla karşılaştı; ancak yine bir başka Moğol, Cengiz Han'ın emriyle 1218'de bölgeye el koyan Cebe Noyan, dini yasakları kaldırarak Müslümanlara serbestlik tanıdı. Kuzeyde Almalığ Çağatay Hanlığı'nın başkentine dönüştüğünde, Kaşgar da güneyde zengin bir ticaret merkeziydi. Sonrasında Emir Timur ve torunu Uluğ Bey'in hâkimiyetinden Budist Kalmuklar'ın tasal-

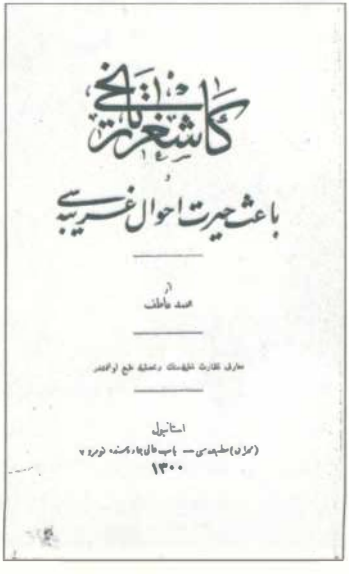
lutuna, Hocalar iktidarından 1759'daki Çin işgaline, Kaşgar, Doğu Türkistan coğrafyasında esen bütün siyasi fırtınalardan nasibini aldı.

Kaşgar'ın son 150 yıllık tarihiyse, mazisinin önceki dönemlerini aratmayacak karmaşa ve çalkantılarla doludur:

Muhammed Yakub Bey'in 1865'te kurduğu emirliğe başkentlik yapan Kaşgar, 1878'den itibaren Çin istilasına maruz kaldı. Doğu Türkistan'ı "Şincan" (Yeni Eyalet/Yeni Sınırlar) ilan eden Çinliler, Ruslarla yaşanan çetin rekabet sebebiyle uzunca bir süre bölgede istedikleri biçimde egemenlik kuramadılar. Kaşgar, 1933'te ilan edilen kısa süreli Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'ne başkent seçildi.

Kaşgar, geçirdiği bütün sancılı dönüşümlere rağmen, Çin'in 1949'da bölgeyi resmen işgal ve ilhakına kadar hâlâ çok önemli bir ilim ve kültür şehriydi. Tarihi kaynaklar, 1900'lerin başında Kaşgar'da -en büyüğü İydgâh Camii olmak üzere- yüzden fazla cami ve en az 17 medresenin varlığını haber veriyor. Hanlık Medresesi, Ahund Hacı Medresesi, Beylik Medresesi, Bahâeddîn-i Muhterem Medresesi, Tokam Medresesi, Saç Medresesi, Sâkiye Medresesi, Hamidiye Medresesi, Mahmûdiye Medresesi... Liste uzayıp gidiyor. Sadece Kaşgar'dan değil, Hoten ve Turfan gibi uzak beldelerden bile öğrenci kabul eden bu ocaklar, coğrafya krizlerden krizlere sürüklenirken, ilim çerağını tutuşturmayı sürdürüyordu.

Kaşgar'da medreselerin yanı sıra, modern ilimlerin öğretildiği yeni okullar da yaygındı. 1910'lardan itibaren aktif şekilde sahneye çıkan bu okullarda yetişen nice isim, sonraki senelerde Doğu Türkistan'ın siyasi hayatında başrollerde yer almıştı. Ulaşım ve iletişimde yaşanan zorluklar düşünüldüğünde, bu dönemin en akılalmaz ve şaşırtıcı özelliklerinden biri, Kaşgar'la İstanbul arasındaki sıkı ve sürekli irtibattı. Birinci Dünya Savaşı'nın arefesinde Kaşgar'da kurulan modern okulların öğretmen ve idarecilerinden bazıları bizatihi Osmanlı başkentinden gönderilmişti.

Ayrıca İstanbul'da Kaşgar ve Doğu Türkistan hakkında çok sayıda kitap basılıyor ve bunlar ilgiyle okunuyordu. Onlardan biri, 1883'te (hicri 1300) Mehmed Âtıf tarafından kaleme alınan hacimli *Kaşgar Tarihi: Bâis-i Hayret Ahvâl-i Ğarîbesi* adlı eserdi. 368 sayfalık kitapta, Kaşgar'ın bütün tarihi serencamının yanı sıra, Muhammed Yakub Bey'in kurduğu devlete dair çok önemli bilgilerin

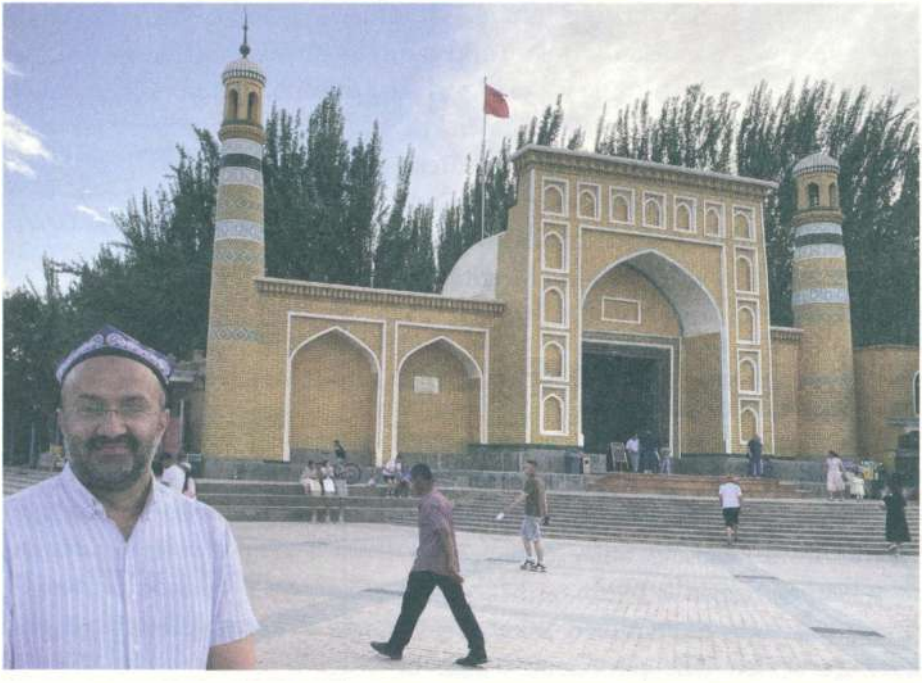
verilmesi, İstanbul'dan Doğu Türkistan'ın ne kadar büyük bir dikkatle izlendiğini göstermesi bakımından şayanıhayrettir.

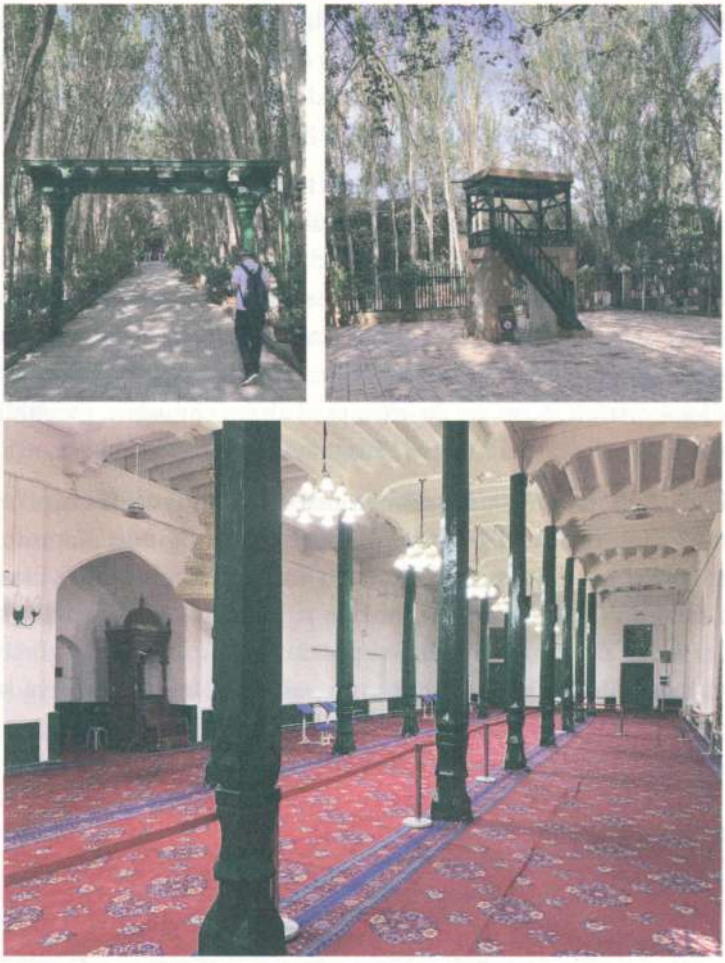
1949'dan itibaren Kaşgar'daki bütün ilim ve irfan merkezlerinin kapısına kilit vuruldu. Kültür Devrimi (1966-1976) sırasında gerçekleştirilen kıyımda şehrin çok sayıda cami, mescit ve medresesi yok edildi. Geriye kalan son kıymetli parçalar ise, 2009'dan itibaren ortadan kaldırıldı. Bu dönemin hazin hikâyesini aşağıda müstakil olarak anlatacağım.

Bağlı bulunan 11 ilçesiyle (Köhneşehir/Konaşeher, Yenişehir, Yenihisar, Poskam, Yarkent, Karğalık, Mekit, Yopurga, Feyzivat, Maralbeşi ve Taşkurgan) birlikte Kaşgar'ın toplam nüfusu beş milyona yaklaşıyor. Şehir merkezinin nüfusu ise 700 bin civarında. Uygurlar, Kaşgar'da yüzde 80'lik baskın bir çoğunluğu teşkil ediyor. Ancak -Doğu Türkistan'ın bütün şehirlerinde olduğu gibi- Çin yönetimi Kaşgar ve çevresine düzenli biçimde Çinli nüfus iskân ettiğinden, bu rakamların tam anlamıyla güvenilir olduğu da iddia edilemez.

Kaşgar'ın kalbi: İydgâh Camii

Kaşgar'ın doğu ve batı yakalarının tam ortasında, şehri bütünleştiren ve Kaşgar denildiğinde ilk akla gelen yer, hiç şüphesiz ki İydgâh Camii'dir. 1442'de, Sansız Mirza adlı yerel bir emirin oğulları tarafından babalarının hatırasına yaptırılan, sonraki zamanlarda da sürekli restore edilen, süslenen ve genişletilen

Kaşgar'ın kalbini teşkil eden İydgâh Camii, hem mimari güzelliği hem de huzurlu atmosferiyle insanı büyülüyor.

caminin adı, -Arapça *iyd* ve Farsça *-gâh* kelimelerinin birleşimiyle- "bayram yeri" anlamına geliyor. Uygurlar, caminin ismini "Heytgâh" şeklinde telaffuz ediyor. Bulunduğu merkezi konum kadar, şehrin uzun mazisinin çok önemli dönüm noktalarına şahitlik etmesiyle İydgâh, Kaşgar'da dini hayatın adeta tek başına simgesi. Bugün bile, Kaşgar'a İslami bir görünüm kazandıran en önemli mekân burası.

Camiye "bayram yeri" adının verilmesi boşuna değil: Yüzyıllar boyunca cuma ve bayram namazları hep burada kılınmış, insanlar burada bayramlaşmış, kutlamalar burada icra edilmiş, fermanlar burada okunmuş ve -evet- infazlar burada gerçekleştirilip kesik başlar burada sergilenmiş. Kadim İslam şehirlerinin hepsinde olduğu gibi, Kaşgar'da da şehrin ulu camisi, sadece dini ve manevi bir merkezden ibaret kalmamış.

İydgâh'ın o meşhur, sarı pastel kiremit kaplı ana giriş cephesini ilk kez gördüğümde, ağzımdan gayriihtiyari şu cümleler döküldü: "Bir gün buraya ayak basabileceğim, aklımın ucundan bile geçmezdi. Gücü her şeye yeten ve lütfunda sınır bulunmayan Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun!"

Harimi ve önündeki meydanla birlikte 20 bin Müslümanın aynı anda ibadet edebileceği bir büyüklüğe sahip olan İydgâh Camii'nin en etkileyici bölümü, 16 bin 800 metrekarelik (120x140 metre) iç mekânı. Burası, yazlık ve kışlık iki ayrı mescit, medrese odaları, ek binalar, müezzin mahfilleri, havuzlar, su arkları ve kavak ağaçlarıyla, sıra dışı bir görünüme sahip. İçeri adımınızı atar atmaz, koyu gölgeler, kuş cıvıltıları ve su sesleri sizi bambaşka bir dünyaya götürüyor. Halılarla kaplı mescit kısımları da koyu yeşil ahşap sütunları, incelikli işlemeleri, tavan süslemeleri ve sükûnetiyle insanı yüreğinden yakalıyor.

Doğu Türkistan'ın en büyük Müslüman mabedi olan İydgâh Camii'nin cümle kapısı 4,7 metre yüksekliğinde ve 4,3 metre genişliğinde. Kapının etrafını saran ve 15 küçük kapı motifiyle süslenen ana giriş cephesinin yüksekliği 17 metre. Cephenin iki yanında 18'er metre yüksekliğinde asimetrik iki minare var. Normalde mimarideki asimetri ve teknik uyumsuzluklar gözü rahatsız eder, ancak İydgâh'ın büyülü bir tasarımı var. Biraz sağından veya solundan fotoğraf çektiğinizde, inanılmaz bir perspektif derinlik ortaya çıkıyor.

Namaza "icazet" yok

Kaşgar'daki ilk günümüzde, otele yerleşir yerleşmez İydgâh'a yatsı namazına gidelim diye planlamıştık. Şehrin batı yakasından doğusuna geçerken, İydgâh'ın kapısı geceleyin açık görünüyordu. Bu detay, Doğu Türkistan seyahatimize hazırlanırken okuduğum "İydgâh Camii'nde beş vakit namaz kılınıyor" şeklindeki bilgi notunu da doğruluyor gibiydi. Gulca'da bütün camileri kapalı bulduktan sonra, şimdi tarihi bir camide namaz kılabilme ihtimali bizi sevindirmişti doğrusu.

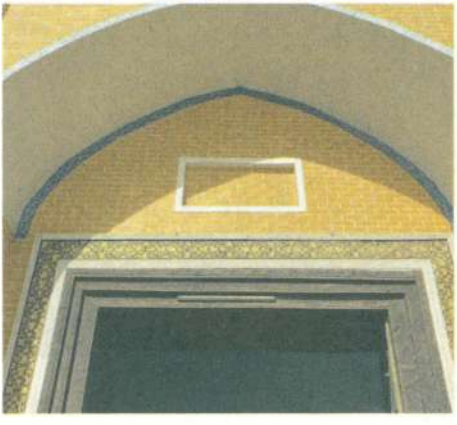
Odalarımıza valizleri bırakıp abdest aldık, doğruca İydgâh Camii'ne koştuk. Biz yaklaşırken caminin kapısı hâlâ açıktı, ancak merdivenleri çıkıp içeri girmeye davrandığımızda, kapıda duran görevliler sert bir şekilde "Giriş yasak!" dediler. "Namaza geldik" demeye çalıştık, ama dinlemediler bile. İçeriden bir iki ihtiyar Uygur çıktı. Sonra kapıyı hızlıca, neredeyse yüzümüze kapattılar. Dışarıda kalakaldık.

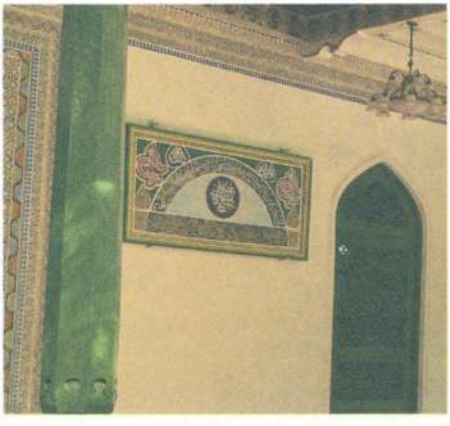
Namaz saatlerini kontrol ettiğimiz online imsakiyeye göre, yatsı ezanı henüz okunmamıştı. Peki, o zaman cami neden kapanmıştı? İçeriden çıkan o ihtiyarlar kimdi? İydgâh'ın beş vakit namazda açık olduğuna dair bilgiler, propaganda amaçlı mıydı? Tüm bu sorularımızın cevabını ertesi gün net bir şekilde aldık:

İydgâh Camii'nin kapısı, normal herhangi bir müze gibi, sabah saat 10.00'da açıldı. Kapıdaki bankodan kişi başı 30 yuan ödeyerek bilet aldık, camiye ancak o şekilde "turist olarak" girebildik. İç avlu muhteşem güzellikteydi. Fakat her yer kameralarla donatılmıştı. Attığımız her adım yakından izleniyordu.

Caminin içinde, "olması beklenenden fazla" kamera vardı. Sonradan okuduğum bir rapor, Çin'in özellikle dini mekânlar ve çevresine, sırf insanları strese sokmak ve baskı altına almak için fazladan kamera yerleştirdiğinin altını çiziyordu. Kameralar altında namaz ve dua... İnsanın kendini vermesi ve huşuunu muhafaza etmesi imkânsız elbette. Kameralar dört bir açıdan sizi izlerken, ağlayarak dua edebilir misiniz mesela? Farzımuhal ağlasanız, Çin gibi bir ülkede muhtemelen "şüpheli" durumuna düşer ve gözyaşlarınızın sebebini izah etmek zorunda kalırsınız. Ve o kameraları koyanlar da bunun gayet farkında.

Caminin yazlık ve kışlık mescit kısımlarına doğru yürüdük. Açık havadaki yazlık bölümün etrafı şeritlerle çevrilmişti, içeri girilemiyordu. Duvarda tanıdık bir levha gözüme çarptı: bütün eski fotoğraflarda dış cephe kapısının tam ortasındaki kitabelikte asılı olduğu görülen, köşeleri tuğralarla süslü o harika Arapça tablo. Çin yönetiminin "Arapça ibareleri yok etme" kararının ardından, asıldığı yerden 2018'de kaldırılan tablo, olay kısa süre içinde uluslararası medyanın radarına girince -mecburen- caminin iç kısmına yerleştirilmişti. Resmi açıklama "Yağmurdan ve toz topraktan korumak için, tablonun yerini değiştirdik" şeklindeydi.

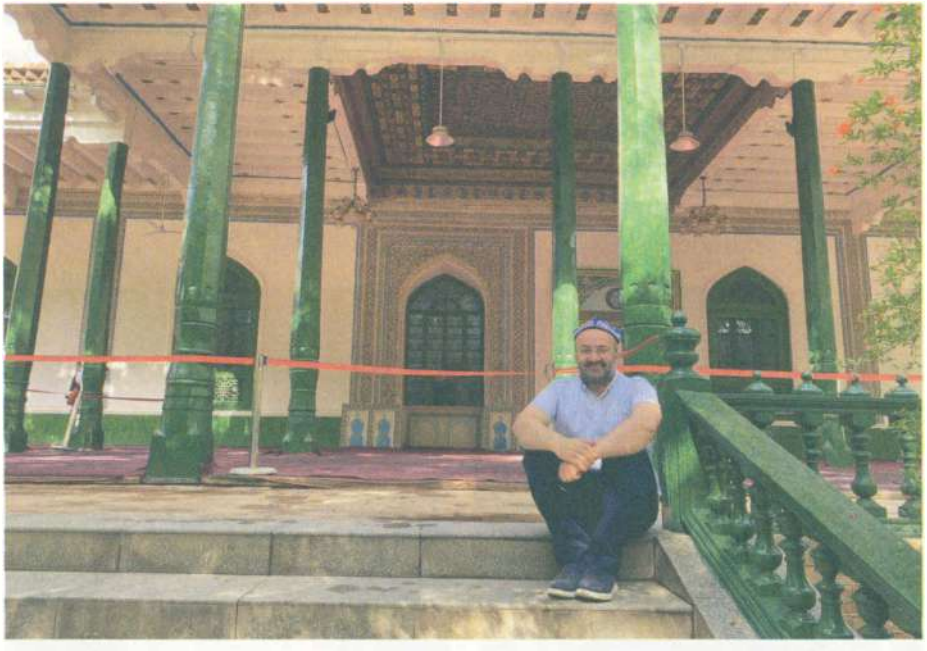
Daha önceki yıllarda çekilen fotoğraf ve videolarda görünen, caminin farklı noktalarındaki diğer birçok Arapça levha ve yazının yerindeyse yeller esiyordu. Duvarlar ve sütunlar çıplak, kitap rafları bomboştu.

Kapalı mekân halindeki kışlık mescidin çok küçük bir bölümü ziyarete açıktı. Ayakkabılarımızı çıkarıp içeri girdik. Çinli turist gruplarının da rutin şekilde girip çıktığı bu bölüm o kadar dardı ki, arka planında insan görünmeyen bir

fotoğraf çekebilmek için beklemek gerekiyordu. İçeride, ortalığı kolaçan eden Uygur bir görevli vardı. Turist olduğumuzun altını kalın şekilde çizmek için İngilizce sordum: "Can we pray?" Adamcağız gayet belirgin bir panikle "No, no, no!" diye cevap verdi. Sorumun cevabını ben zaten biliyordum, sadece teyit etmek istemiştim.

Biz dışarı doğru yürürken, gürültülü megafonlar eşliğinde kalabalık Çinli gruplar içeri giriyordu. Herhangi bir müzeyi ziyaret eder gibi.

Akşamleyin, İydgâh Camii'nde namaz kılmayı tekrar denedik. Akşam ezanının vaktine az bir süre kala, kapıdaki görevlilere içeri girip namaz kılmak istediğimizi söyledik. Biri kadın üç Uygur görevli ve yanlarındaki bir Çinli, bizi epey oyaladılar, pasaportlarımızı kontrol ettiler, sayfaların fotoğraflarını çektiler, bir yerleri telefonla aradılar... Sonunda, hepsinin âmiri olduğu anlaşılan orta yaşlı bir Uygur görevli "İcazet yok!" dedi, elinin sert bir hareketiyle bize dışarı çıkmamızı işaret etti.

Üç ayrı vakitte denediğimiz halde içinde namaz kılmamıza müsaade edilmeyen İydgâh Camii'nde buruk bir hatıra fotoğrafı.

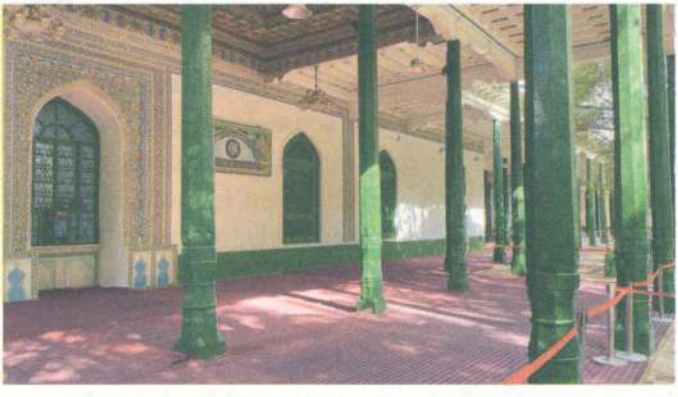
Hiç direnmeden camiden çıktık. Etrafta "turist kılığında" birkaç kare fotoğraf çektikten sonra, şehrin kalabalığına karışıp gözden kaybolduk. Çünkü kapıdaki görevlilerin arkamızdan dışarı çıkıp bizi izlemeye başladığını fark etmiştik. Doğrusu, özellikle Çin polisiyle burun buruna geleceğimiz bir tatsızlığın çıkmasını hiç istemiyorduk.

Böylece, bizzat yaşayarak ve üç ayrı vakitte deneyerek, "İydgâh Camii'nde beş vakit namaz kılındığı" şeklindeki Çin propagandasının koca bir yalandan ibaret olduğunu tecrübe ettik.

İydgâh Camii'ndeki başarısız namaz kılma teşebbüslerimiz, içeri alınan birkaç ihtiyarın sadece mizansen olarak kullanıldığını da gösteriyordu. Gerektiğinde, "Cami açık, bakın işte cemaat!" diyebilmek ve medyaya bu söylemi pazarlayabilmek için. O birkaç ihtiyar da dünyadan göç ettiğinde, İydgâh'dan geriye sadece "otantik bir mekân" kalacaktı. Makine gibi para basan, turistler için bol görsel malzemeli, tarihi bir müze...

Çok değil, bundan on yıl kadar önce, 2015'te İydgâh Camii'nin içi ve dışı binlerce Müslümanın katıldığı muhteşem namazlara sahne oluyordu. Sarıklı, takkeli, doppalı cemaat bütün meydanı dolduruyor, ezan ve Kur'ân sesi Kaşgar sokaklarında yankılanıyordu. Ben o zamanlara bizzat şahit olmasam da, seyahate hazırlanırken çok sayıda namaz videosu izlemiştim. Şimdi Kaşgar'a gelip İydgâh'ı böyle ıpıssız ve zincirlenmiş halde görünce, yüreğim parçalandı desem yeridir.

Bir zamanlar her yaştan Müslümanın özgürce namaz kıldığı İydgâh Camii, bugün sadece müze.

Bir İslam şehrinin kalbini teşkil eden bir kadim mabedin, zaman içinde kolunun kanadının nasıl kırıldığını, hayatın dışına nasıl itildiğini ve esas hüviyetinden nasıl koparıldığını görmek isteyenler, İydgâh'ın serencamına baksın.

İki fotoğraf arasında sadece on yıl var. İydgâh Camii vaktiyle binlerce Müslümanı ağırlarken bugün Kaşgar'da cemaatle namaz ve tesettür yasak.

"İnsanlar artık tercih etmiyor"

Mamat Cuma

Çin devletine bağlı İngilizce televizyon kanalları, İydgâh Camii'nin "ibadete açık" ve "huzur dolu" olduğunun altını çizmek için sık sık caminin imamı Mamat [Mehmet] Cuma'ya mikrofon uzatıyor. Mamat Cuma sembolik bir figür, çünkü 30 Temmuz 2014 sabahı, namaz çıkışı üç kişi tarafından bıçaklanarak öldürülen eski imam Cuma Tayier'in [Tâhir] oğlu.

Cuma Tayier

76 yaşında katledilen Cuma Tayier, Çin Komünist Partisi'nin aktif üyelerinden biri olarak, hutbe ve vaazlarında sürekli Çin hükümetinin politikalarını övmesiyle tanınıyordu. Tayier, 1990'da Uygur Müslümanların kendi imamlarını seçme özgürlüğü kaldırıldıktan sonra resmi olarak atanmış, akabinde komünist ideolojinin en ateşli avukatlarından biri haline gelmişti. Şincan Din İşleri İdaresi'nin başkan yardımcılığını da yürüten Tayier, devlet medya organlarına yaptığı açıklamalarda "Uygur ayrılıkçıları" kınayan cümleler kurmaya bilhassa özen gösteriyordu.

Babasına düzenlenen suikasta bizzat şahitlik eden ve sonrasında da onun görevini devralan Mamat Cuma'nın, aynı devletçi söylemleri daha vurgulu biçimde sürdürmesi elbette şaşırtıcı değil. Örneğin şu türden cümleleri, hemen her

röportajında tekrarlıyor: "Devletimiz dini özgürlüklerimizi garanti altına aldı. Camilerimiz tertemiz ve bakımlı. Bütün ihtiyaçlarımız karşılanıyor. Çin'de 56 etnik grup var. Hepimiz eşit haklara sahibiz ve eşit şartlarda yaşıyoruz. Hiçbir etnik grup geleneklerini yaşamaktan ya da kendi dilini konuşmaktan alıkonulmuyor."

Mamat Cuma'nın açıkça resmi ideolojinin papağanı gibi tekrarladığı bu basmakalıp cümleler, elbette Doğu Türkistan'da yaşanan kısıtlamaları yakından bilenler için hiç de ikna edici değil. Dahası, -nadiren de olsa- Cuma'ya bazı "tehlikeli" soruları sorabilen gazeteciler de çıkıyor. İşte o zaman, verilen cevapların satır aralarında, zahiren gülünç ama aslında düşündürücü bazı noktalar göze çarpıyor. Birkaç yıl önce BBC muhabirinin "Camide neden hiç genç yok? Daha önceki yıllarda gençlerin de camiye geldiği görülüyordu" sorusuna Cuma'nın verdiği şu cevaptaki gibi: "Eskiden gençler vardı, doğru. Çünkü o zamanlar ekonomimiz iyi değildi. İşsiz gençler de bol vakitleri olduğu için camiye geliyordu. Ama şimdi iş imkânları arttı, insanlar çalışıyorlar ve bu sebeple namaza gelemiyorlar. Bir de şu var: Nesiller değişiyor. Bazı insanlar artık namaza gelmeyi tercih etmiyor."

Tercih etmemek... Çin'in, insanların o aşamaya gelmesi için uyguladığı çok boyutlu ve sürekli baskıyı hiç konuşmadan, süreci sadece bununla açıklamak, hakikatin canına okumaktan başka bir anlama gelmiyor.

Kasıtlı olarak, yaparken yıkmak

Bugünkü Kaşgar, herhangi bir İslam şehrine dikkatli nazarlarla bakan herkesin de kolayca fark edebileceği üzere, doğallıktan tamamen uzak, yeni ve şık ama ruhsuz, sadece turistlere hizmet için tasarlanmış bir açık hava karnavalı görünümünde. Eskilerin "Kaşgar'ı görmediysen, Türkistan'ı da görmemişsin demektir" diye anlattığı, görenlerin öve öve bitiremediği, tarihçi ve uzmanların da "Orta Asya'nın en tipik ve klasik İslam şehri" olarak tanımladığı o meşhur ve kadim Kaşgar'dan geriye hiçbir şey kalmamış.

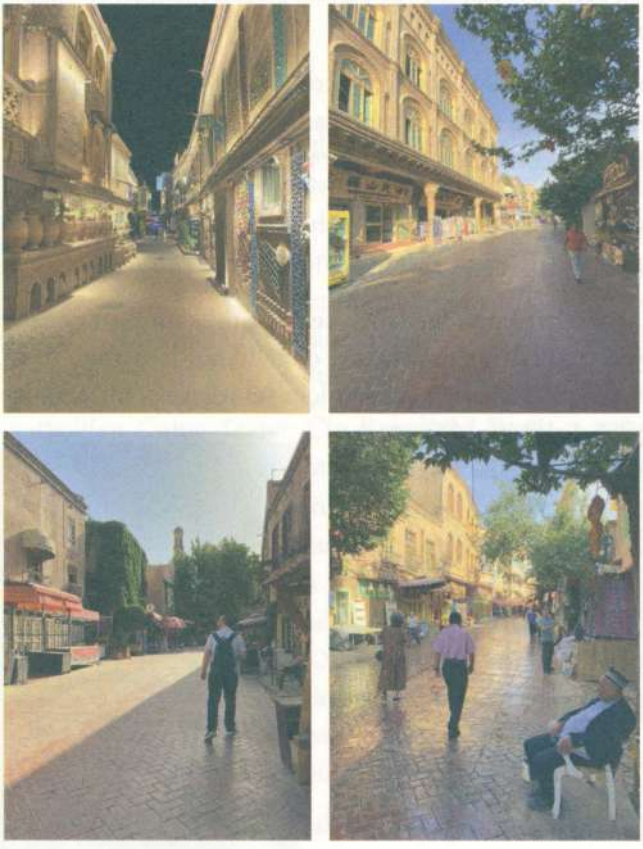

Eski Kaşgar evleri.

Kaşgar'ın yeniden inşası, Çin devletinin Doğu Türkistan'ın tarihi ve dini kimliğini tümüyle yok etme stratejisindeki en kritik hamlelerden

biriydi. 1999'da kapsamlı bir "bayındırlık" programı açıklayan Çin merkezi hükümeti, çalışmaları çok hızlı biçimde başlatarak sonraki iki yıl içinde İydgâh Camii'nin yakın çevresinde bulunan eski çarşı, pazar, dükkân, atölye, mesken ve dini mekânların hepsini ortadan kaldırdı. Görünürdeki resmi amaç, Kaşgar'a "modern bir meydan" kazandırmaktı. Ancak, bütün İslam şehirleri merkezdeki bir caminin etrafından dışarıya doğru öbek öbek genişleyen doğal bir plana göre inşa edildiği için, Çin'in bu tepeden inme kaba müdahalesi, Kaşgar'ın yüzyıllar içinde oluşan otantik görüntüsünü yitirmesine yol açtı. Ayrıca, İydgâh Camii de etrafındaki tabii dokudan, halktan ve günlük hayattan koparak, bir kenarda tek başına ve yapayalnız kaldı.

Şehrin tam ortasında kocaman bir karadelik gibi beliren "modern meydanın" Kaşgar halkının şuuraltında yarattığı tesir büyüktü: Tarih ve coğrafya karşısında, kendilerini çırılçıplak bırakılmış hissettiler. İydgâh Camii'nin çevresinde daha önce yaşayan insanların şehrin dışında kurulan yeni semtlere zorla iskânı ise, Kaşgarlılarda nice sosyal ve psikolojik yaralar açtı.

Çin yönetimi tarafından tamamen yıkılarak yeniden inşa edilen Kaşgar, tarihi ve otantik dokusunu yitirerek yapay bir şehre dönüşmüş.

12 Mayıs 2008 günü Çin'in Sichuan eyaletinde meydana gelen ve en az 70 bin kişinin ölümüne yol açan sekiz şiddetindeki deprem, Çin hükümeti tarafından Kaşgar'ı tamamen yıkmak için bulunmaz bir fırsata dönüştürüldü. Birkaç ay sonra kamuoyuna ilan edilen "Kaşgar Tehlikeli Evler Reformu" adlı plana göre, şehrin yüzde 85'lik bir kısmı tamamen yıkılacak ve yeniden inşa edilecekti. Çin yönetimi, uluslararası çağrılara ve eleştirilere hiç kulak asmadan, kısa süre içinde tarihi Kaşgar'ı yıkmaya girişti. Eş zamanlı olarak, evleri yıkılan Kaşgarlılar şehrin dışındaki yeni ve çok katlı apartman bloklarından müteşekkil sitelere yerleştiriliyordu. Sonraki üç yıl içinde Kaşgar'ın mimari dokusunun yüzde 90'dan fazlası tamamen yok edilecek, 200 bin civarında insan da şehrin merkezinden uzaklaştırılacaktı.

Kaşgarlılar, neye uğradıklarını şaşırmıştı. Hayatları birdenbire tepetaklak olmuş, nice hatıralarla dolu evleri ellerinden alınmış, en önemlisi de İslam'la yoğrulmuş geleneksel mahalle kültürü tarihe karışmıştı. Kalabalık sitelerde üst üste apartmanlarda yaşamak, Kaşgarlıların düğün, nişan, sünnet, cenaze, kutlama, anma gibi toplu merasimlerini de zamanla baştan aşağı dönüşüme uğratacaktı.

Kaşgar'ın ve Kaşgarlıların hafızasında derin bir yeri olan Hanlık Medresesi, şehrin en merkezi noktalarından birindeydi (kırmızı daire içindeki alan).

15 Haziran 2009 sabahına, Kaşgarlılar yeni bir şokla uyandılar: Çin buldozerleri, yüzlerce yıllık tarihiyle Kaşgar'ın İslam dünyasına armağan ettiği en önemli ilim yuvalarından Hanlık Medresesi'ni yıkıyordu. Kaşgarlı Mahmud'un bile eğitim gördüğü bu köklü yapı, herhangi bir direniş görmeden mazinin derinliklerine gömüldü. Kaşgar'ın hafızasından çok önemli bir parçayı da beraberinde götürerek...

Çin'in hedefleri

Kaşgar'da yıkım sürerken, Çin medyası da şehirdeki evlerin depreme dayanıksızlığına dair "bilimsel" raporlara yer veriyordu. Mesela onlardan birinde, Kaşgar'da insanların yaşadığı konutların en az yüzde 60'ının çamur ve kerpiçten yapıldığı, bunların tamamının 1950'lerde son derece acemi biçimde inşa edildiği ve ilk depremde yıkılacağı ileri sürülüyordu. Oysa 2007 tarihli turizm odaklı resmi bir rapor, Kaşgar'daki binaların çoğunun 80 ila 150 yıllık olduğunu, hatta bazılarının yaşının 400'e kadar çıkabileceğini belirtiyordu.

Bu çelişkili beyanlarının yanı sıra, Çin hükümeti, şehrin doğal yapısının tamamen ortadan kaldırılması yerine riskli binaların restore edilmesi şeklindeki tekliflere de kulağını tıkıyordu. Çünkü Kaşgar'ın yenilenmesi, doğrudan doğruya şu hedeflerin tahakkukuna odaklanan siyasi bir projeydi:

- ***Kaşgar'ın İslami, tarihi ve manevi kimliğini yok etmek***
  Yıkım sırasında, "gereğinden fazla sayıda" olduğu gerekçesiyle, şehirdeki cami ve mescitlerin yüzde 70'inin ortadan kaldırıldığı biliniyor. Diğer tarihi İslam şehirleri gibi Kaşgar da neredeyse adım başı cami ve mescitle doluydu. Bu durum İslam'ı son derece canlı biçimde görünür kılarken, ezan sesi Kaşgar'ın hâkim sadasıydı.

- ***Geleneksel Uygur aile ve mahalle yaşantısını bitirmek***
  Çin'in Uygur azınlıkla ilgili en fazla şikâyetçi olduğu nokta, İslam'la iç içe geçmiş milli kültür ve gelenekleriydi. İslam'dan beslenen aile ve mahalle yaşantısını bitirmek, bu yüzden vazgeçilmez bir siyasi hedefti. Kaşgar halkının şehir dışındaki "modern" konutlara taşınması, esas olarak bu hedefe yönelik bir hamleydi.

- ***Kaşgar'ın doğal sakinlerini dışarı taşıyarak şehrin ruhunu öldürmek***
  Bir şehrin ruhu, orada tabii biçimde yaşayan halkın günlük hareketliliğinden beslenir. Kaşgar'ın yerli halkı dışarı taşınınca, yüzyıllardır devam eden alışılmış bir düzen de bozulmuş oldu. Bugün karşımızda yepyeni, tabiri caizse "gıcır gıcır" ama ruhunu yitirmiş bir Kaşgar var.

- ***Kaşgar'ı tümüyle turistik bir şehre dönüştürmek***
  Müslüman ahaliyi tehcir ettikten, doğal dengeleri bozduktan ve çehreyi değiştirdikten sonra, artık Kaşgar tümüyle turizmin kurallarına tabi hale getirilmiş, turistlerin pratik ihtiyaçlarına göre kurgulanmıştı. Artık Kaşgar yaşanacak ve ilham alınacak kadim bir İslam beldesi değil, fotoğrafları çekilecek bir sosyal medya malzemesiydi.

- ***Kaşgar'ı "kontrol edilebilir" bir yer haline getirmek***
  Daha yıkım başlamadan şehrin ana arterlerini ve sokak aralarını kameralarla dolduran Çin yönetimi, Kaşgar'ın eski mahallelerinin "teröristler

için güvenli bir sığınak" olduğunu savunuyordu. Şehir yıkılıp tekrar yapılırken yeraltı tünelleri, depolar, mahzenler ve kuyular gibi "gözlerden ırak" mimari unsurlar da tamamen ortadan kaldırıldı. Kaşgar şimdi her karışıyla Çin hükümetinin avucunun içinde ve her yeri son teknoloji ürünü kameralarla izleniyor.

Çin'in hayalindeki Uygur kültürü

Kaşgar sokaklarında oraya buraya asılan afiş ve tabelalarda öne çıkarılan vurgular, Çin yönetiminin Uygur kültürünü özellikle üç şeye indirgemeye çalıştığını gösteriyordu: 1) yerel kıyafet, 2) ekmek ve yemek, 3) müzik ve dans. Elbette bu, Uygur varlığının sadece "dünyevi" boyutunun altını çizerek, Doğu Türkistan'ın derununda saklı ilmi, siyasi ve fikri cevherleri gözden kaçırmaya ve unutturmaya yönelik bir stratejiydi.

"Uygur tarzı kadın giyimi", şehre akın eden Çinli turistler arasında moda misali yayılıyor. Kaşgar'da sırf bu yerel giysilerle fotoğraf çekme ve çektirme konseptini uygulayan çok sayıda stüdyo tarzı dükkân gördük. Şehrin her tarafı, gündüz ve gece, podyumda yürüyen mankenler gibi mintan, cepken ve şaldan oluşan rengârenk kıyafetler giymiş Çinli kadınlarla doluydu.

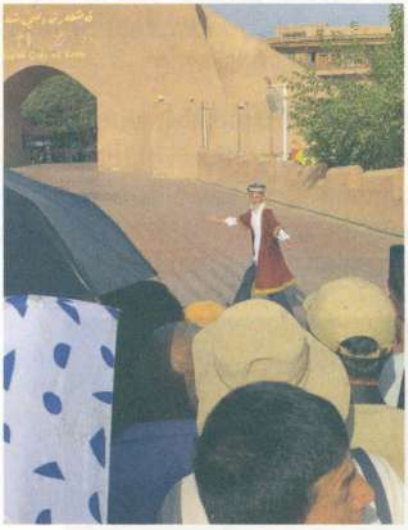
Bazı sokaklarda, Uygur erkeklerin geleneksel başlığı doppayı tanıtan duvar yazıları ve tabelalar vardı. Çin, tek başına doppadan çekinmiyordu, ama elbette "çok fazla" doppalı Uygur bir araya geldiğinde alarm zilleri çalmaya başlıyordu. Çinli kadın turistlerin Uygur kıyafetlerine özenmesi gibi, erkek turistlerden de doppayla dolaşanlara rastlanabiliyordu.

Kaşgar'ın tarihi merkezi, Çin'in bilinçli siyaseti çerçevesinde, turistler için bir açık hava panayırına dönüştürülmüş.

Ekmek ve yemek, *street food* adı altında zaten Batılı seyyahların da en çok öne çıkardıkları nokta. Kaşgar sokaklarında gece yarılarına kadar tam bir yemek cümbüşü var. İydgâh Camii'nin tam karşısındaki Ham Bazarı (Kumaş Pazarı) adını taşıyan geniş cadde, yiyecek içecek tezgâhlarına ve dükkânlara tahsis edilmiş. Kaşgar'da bulunduğumuz süre boyunca Uygur mutfağından farklı yemeklerin tadına baktık, hepsi de dillere destan güzellikteydi. Fakat detaylara odaklanınca bir şey dikkatimizi çekti: Sokakta, Çinlilerin damak tadına hitap eden ürünler de yoğunlaşıyordu giderek. Kaşgar'ın Müslüman halkının, sırf Çinlilere satmak üzere hazırladıkları bazı yiyecek ve içecekleri ağızlarına bile sürmeyeceklerinden eminim. En azından şimdilik...

Müzik ve dans ise, hem şehirde sık sık karşınıza çıkan duvar süslemelerindeki betimlemelerle hem de pratik uygulamalarla sanki Kaşgar'ın "hâkim atmosferiymiş" gibi takdim ediliyor. Şehrin doğu kapısı, her sabah saat 10.30'da, "geleneksel" kıyafetler içindeki Uygur kız ve erkeklerin, ellerinde fotoğraf makinesi ve kameralarla bekleşen Çinli turistlere sunduğu yarım saatlik bir müzik ve dans gösterisinin ardından açılıyor.

Seramoni sırasında, seksenine merdiven dayamış sakallı bir Uygur amcayı kırmızı kıyafetler içinde Çinlilerin önünde dans ederken gördük. Aslında yaşı gereği şu anda İydgâh Camii'nin avlusunda tesbih çekiyor olması gerekirken... Bu, çok acıklı bir manzaraydı doğrusu. Ben arşivime video çekmek için katlandım, Hulusi ise izlemeye dayanamayıp arkasını döndü.

Kaşgar'ın farklı köşelerinde, Çinli turist gruplarının önünde bu şekilde dans eden Uygur kızlarını gördük. Kadim bir İslam beldesinin Müslüman halkının düşürüldüğü durum, yürek parçalayıcıydı hakikaten.

Kaşgar'ın Müslüman halkı, her gün sabahtan akşama kadar, bütün cadde ve sokakları hıncahınç dolduran turistlere hizmet etmekle meşgul: Kebapçı, tatlıcı, pilavcı, samsacı, şarkıcı, dansçı olarak... Gulca'yı anlatırken dikkat çektiğim "turizm ve asimilasyon" bağlantısı, Kaşgar için de fazlasıyla geçerli ne yazık ki.

Çin yönetimi, Doğu Türkistan'ın tarihi şehirlerindeki kamusal alanlarda Uygurların müzik ve dans görüntüsü vermesini teşvik ediyor. Hatta üyeleri Uygurlardan oluşan profesyonel dans grupları ve korolar bile var. Kadın ve erkekleri topluca oynarken gösteren fotoğraf ve videolar, daha sonra Çin medyası tarafından "Uygurlar çok mutlu ve kendi kültürlerini de koruyorlar!" türünde propagandaların delili olarak kullanılıyor. Hasbelkader Kaşgar'ı ziyaret eden Batılı gezgin ve gazetecilerden, bu tuzağa hızlıca düşüveren pek çok kişi var.

Uygur kültürünü oyun, eğlence ve gastronomiye indirgemeye odaklanan Çin yönetimi, Kaşgar'ın dört bir yanını bu doğrultuda afişlerle donatmış.

Kaşgar'ı "Kaşi" olarak isimlendiren Çin yönetimi, Çinli turistlerin yoğun biçimde şehri ziyaret etmesini bir devlet politikası halinde benimsemiş. Bunun için sürekli kampanya ve tanıtımlar yapılıyor, teşvikler veriliyor, ulaşımda ve konaklamada kolaylıklar sağlanıyor. Çin basınında Kaşgar "moderniteyle tarihi ustalıkla harmanlamış, sıra dışı bir turist destinasyonu" şeklinde tanımlanıyor. Resmi rakamlara göre, 2024'ün ilk sekiz ayında Kaşgar tam 19,5 milyon yerli (Çinli) turisti ağırlamış. Bir önceki yıla oranla yüzde 30 artış gösteren turist akını, şehre 15 milyar yuan (yaklaşık 2,5 milyar dolar) kazandırmış. Devlet, aynı zamanda ünlü uluslararası otel zincirlerinin Kaşgar'da şubeler açmasını da teşvik etmeye başlamış.

Şehirler ve isimleri

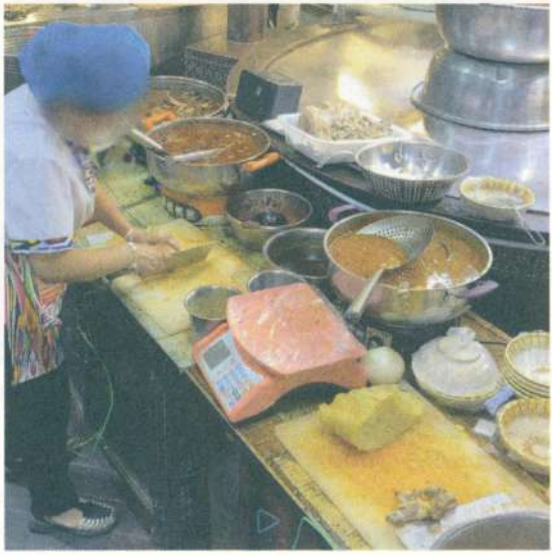
Kaşgar'ın Kaşi yapılması örneğinde olduğu gibi, Doğu Türkistan'daki bütün kadim şehir, kasaba ve köy isimleri Çin tarafından değiştirilip Çinlileştiriliyor. İsimlerin Çince telaffuzundan söz etmiyorum, doğrudan doğruya yeni bir kimlik giydirme ameliyesi bu.

Kaşgar'dan evvel, Gulca'ya "Yining" adının verildiğinden söz etmiştim. Aynı şekilde Yarkent "Sache", Hoten "Hotien", Urumçi "Wulumuqi" ve Turfan "Tulufanbei" yapılmış mesela. Turistik tanıtım metinlerinden resmi belgelere kadar her yerde artık hepsi böyle anılıyor. Bir noktadan sonra bu kullanım biçimleri, oralarda yaşayan Uygurların da zihinlerine bu şekilde yerleşiyor.

İsrail'in Filistin topraklarında gerçekleştirdiği işgalin en önemli ayaklarından biri, coğrafyaya yeni bir tarih ve karakter dayatma politikası olageldi on yıllardır. Aynı şeyi, Çin de Doğu Türkistan'da Uygurlara karşı tatbik ediyor. Yeni isimler, eskiyle irtibatı tamamen koparark, düşünce dünyalarını yeniden şekillendiriyor. Yeni isimlendirmeler, yepyeni algıları ve imajları beraberinde getiriyor.

Çin'in kadim yerleşim birimlerinin isimlerini Çinlileştirme siyaseti, bölgeyle alakalı okuma ve araştırma yapanların karşısına bir engel ve bariyer olarak da çıkıyor. Atıf yapılan yer ve bölge adlarının güncel karşılıklarını bulmak ve doğru bir bağlamda yerlerine koymak, yoğun ve yorucu bir çaba gerektiriyor. Seyahate hazırlanırken, haritalar üzerinde çalışırken şahsen benim en zorlandığım nokta da burası olmuştu.

Pilavcıdaki o detay

Ham Bazarı'nda etli pilavını çok sevdiğimiz bir dükkâna girmiştik. Siparişimiz hazırlanırken ben de dükkânın önüne çıkıp video çekmeye başladım. Bir Uygur kadın, tezgâhın önünde eline bir satır almış et doğruyordu. Etrafındaki kalabalıkla beraber, güzel bir sahne oluşturmuştu. Videosunu çekip arşivime kaydettim. İstanbul'a döndükten sonra Kaşgar'da çektiğim fotoğraf ve videolara tekrar bakarken, o karede şok edici bir detayla karşılaştım: Kadıncağızın et doğradığı satır, zincire benzer kalın bir halatla tezgâha bağlıydı (sonradan izlediğim çok sayıda blogger ve seyyah videosunda da, bütün bıçak ve satırlar aynı şekilde zincirliydi).

Okumalarımı biraz derinleştirince, kısa süreliğine ziyarete gelmiş bir yabancının asla fark edemeyeceği biçimde, Kaşgarlıların (ve Doğu Türkistan'daki bütün Uygurların) her hareketinin kontrol altında tutulduğunu ve hayatlarını insanın hafsalasını zorlayacak birtakım yasaklarla sürdürmeye çalıştıklarını gördüm.

Köşe bucak her yerin (caddeler, sokaklar, dükkânlar, marketler, oteller vb.) kameralarla izlendiğini zaten biz de görebiliyorduk. Kameraların aynı zamanda yüz ve retina taraması yaptığını, ayrıca yakın çevresindeki bütün sesleri kaydettiğini öğrendim sonra. Günlük sohbetlerden telefon konuşmalarına... Bu, ziyaret ettiğimiz şehirlerde insanların neden sessiz sessiz oturduğunu, sokaklarda niçin hararetli sohbet ve muhabbet meclislerine rastlamadığımızı da açıklıyordu.

Uygurlar "potansiyel birer terörist" olarak görüldüğü için, günlük kullanımdaki bütün bıçak, kama, satır, keser vb. aletler QR kodlarla herkesin kimlik kartına tanımlanmıştı. Toplu taşıma araçlarında bıçak ve çakmak taşımak kesin şekilde yasaktı. Pilavcıdaki manzara, Uygurlarca kullanımına hasbelkader müsaade edilen kesici aletlerle ilgili "güvenlik" tedbirlerinin zorunlu olduğunu gösteriyordu. Sanki her bir Uygur, eline geçirdiği satırla sokakta Çinlilere saldırmaya hazırlanıyormuş gibi...

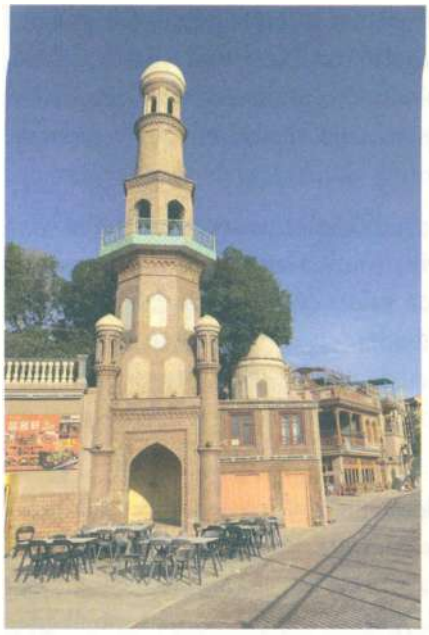
Bunlara ilaveten, Uygurların evlerinde "normalden fazla" yiyecek depolaması yasaklanmıştı. Normal veya anormalin ölçüsünü doğrudan Çin hükümetinin belirlediğini söylemeye gerek yok sanıyorum.

Ayrıca hiçbir Uygur, "mantıklı bir gerekçe olmaksızın" dambıl ve ağırlık setleri, harita, pusula, teleskop, uzun halat ve çadır satın alma hakkına sahip değildi. Tüm bunların alınması, satılması veya kullanılması, bir dizi resmi prosedüre bağlanmıştı. Yasak listesine konulan malzemelerin edinilmesi, Çin devleti tarafından "ayaklanma hazırlığı" şeklinde değerlendiriliyordu.

Eskinin camileri şimdi otel, restoran, çayevi, bar...

Doğu Türkistan seyahatimize hazırlanırken, -derinliği itibarıyla- bütün diğer şehirlerden daha fazla Kaşgar'ı çalışmıştım. Özellikle camileri teker teker tespit edip işaretlemiş, gözümden kaçan bir yer olmasın diye çok sayıda kaynağı taramıştım. Ama Kaşgar sokaklarında dolaşırken fark ettiğim yerler de oldu.

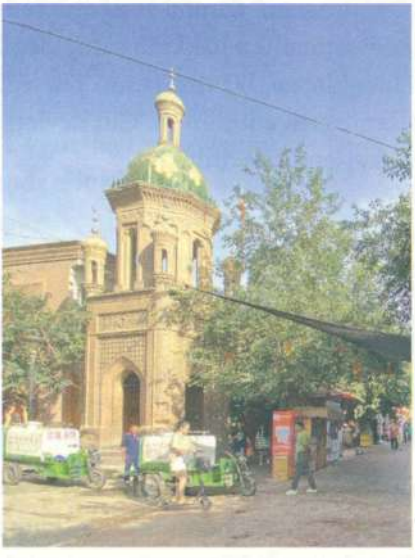
Kaşgar'ın yeniden inşası sırasında çok sayıda cami, mescit ve medreseyi ortadan kaldıran Çin yönetimi, garnitür kabilinden ayakta kalmasına göz yumduğu birkaç dini yapıyı da -şehre ilk girişimizde gördüğümüze benzer şekilde- otel, restoran, bar veya çayhaneye dönüştürmüş.

Kaşgar surlarının doğusunda ibadete kapatılan ve avlusu bara çevrilen bir cami.

Bunlardan bir tanesi, mimari açıdan *her detayında apayrı güzellikler bul*duğumuz, muhteşem bir çarşı camisiydi. Namaz kılınan harim kısmına minaresinin altındaki geçitten merdivenle çıkılıyordu. Avlusu, işlemeli ahşap sütunlarla donatılmıştı. Vaktiyle Müslüman cemaate dar gelmiş olmalı ki, hemen yandaki daha yüksek bina da camiye ilave edilmiş, iki yapı bir balkonla birleştirilmişti. Böylece sıra dışı bir görünüme kavuşturulan bu mahzun cami, şimdi Çinli kadınlar tarafından işletilen bir çayevi-restorandı. Menüde alkolün de bulunduğunu söylememe gerek bile yok. İçeride epey kaldık, farklı köşelerden çok sayıda fotoğrafını çektik, sonra içimiz sızlayarak ayrıldık.

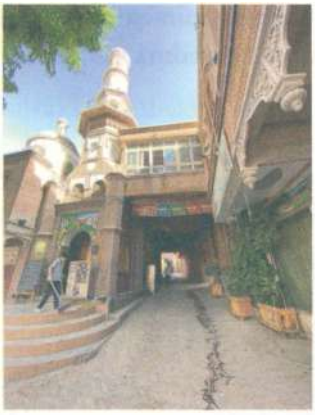
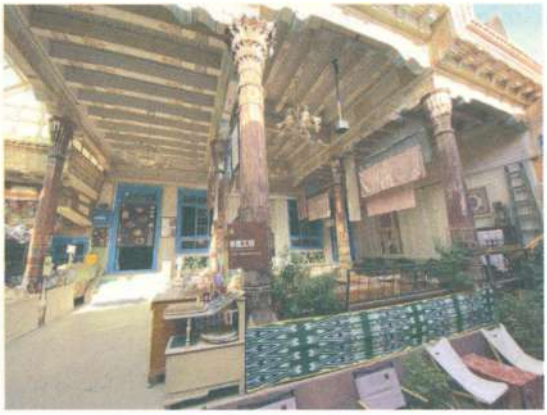
Kaşgar'ın doğu tarafında, kaldığımız hostele yakın bir minarenin önünden geçtik. Mescit kısmı daha yukarıdaydı ve kapısı sımsıkı kapalıydı, ancak binanın önünde masa ve sandalyeler vardı. Uygurca kitabesi çoktan kaldırılıp yerine Çince bir tabela asılmıştı: "Buluşma barı."

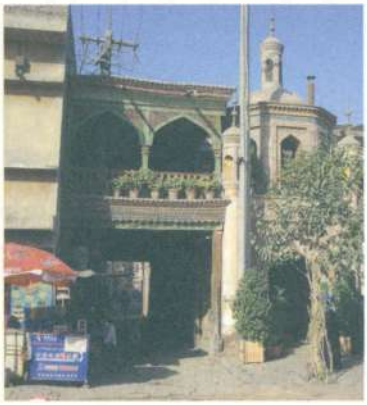

Kaşgar'ın merkezinde ibadete kapalı durumdaki Yağ Pazarı Camii. Bir zamanlar burası Kaşgar'ın en canlı mabetlerindendi.

Kaşgar'ın merkezindeki bu cami alkollü restorana çevrilmiş.

Yine haritadan Kaşgar'a bakarken fark ettiğim bir başka kapalı caminin kapısında bu defa kitabe mevcuttu. Uygurca "Yağ Bazarı Mescidi" yazısını okudum. Burası ana cadde üzerinde, gayet muhkem bir külliyeye benziyordu. Gözlerimi kapadım ve Kaşgar'ın Müslüman esnafının cömert infaklarıyla Yağ Bazarı Mescidi'nin inşa edildiği o eski ve mesut günleri düşündüm. Bu güzel yapı, muhtemelen otel veya restoran olmayı bekliyordu şimdi.

Kaşgar'da giriş kapısı (sağda) tümüyle iptal edilerek erişime kapatılan ve ön cephesi dükkanlara dönüştürülen tarihi bir cami.

Şehrin başka bir köşesinde, haritadan baktığımda epey yer kapladığını gördüğüm diğer bir camiye gittik. Eski fotoğraflar, buranın büyük bir mahalle mescidi olduğuna işaret ediyordu. Maalesef cami kapatılmış, meşrutası da turistik eşya dükkânlarına dönüştürülmüştü. Dükkânlar henüz açık değildi, çalışmaların yeni bittiği anlaşılıyordu.

Kaşgar'ın her yerini böylece adım adım dolaştıktan sonra, manzara hiçbir şüpheye yer bırakmayacak biçimde netleşti: Camilerin tamamı kapalıydı. Müze

biçiminde açık tutulan İydgâh'ta da namaz kılmaya izin verilmiyordu. Bu durumu gözlerimle bizzat gördüm ve bütün duygularımla yaşadım.

O dervişler şimdi nerede?

Eski Kaşgar'ı bilen ve yaşayanların şimdiki Kaşgar'ı anlatırken özellikle dikkat çektiği şu detay, şehrin manevi tabiatına dair epey ipucu veriyor:

> Kaşgar eskiden tarikatların ve dervişlerin şehriydi. Çok sayıda dergâh ve tekke, yüzyıllardır burada faaliyetteydi. Kaşgar'da yetişip İslam dünyasının farklı beldelerine yerleşen ve böylece Doğu Türkistan'ın kültürünü oralara yayan sayısız mutasavvıf vardı. Önce dini hayata getirilen katı yasaklar, ardından da şehrin tamamen yıkılarak yeniden inşa edilmesiyle, tasavvuf kültürü Kaşgar'ın hayatından silinip gitti.

Yıllar önce şehre gelen ve sonrasında Kaşgar'la irtibatını hiç kesmeyen bir tanıdığımın parmak bastığı şu nokta da üzerinde düşünmeye değer:

> Dervişlerle ve dergâhlarla beraber, dilenciler ve fukara da Kaşgar sokaklarından çekildi. Her İslam şehrinde olduğu gibi, dini mekânların yakın çevresinde dilenciler çoktu. Şimdi ise Kaşgar tamamen "steril" hale getirildi. Bunun doğrudan bir devlet politikası olduğu anlaşılıyor. O fakir fukaranın ve dilencilerin başına ne geldiğini hep merak etmişimdir.

Tasavvuf, Doğu Türkistan'da oldukça eski bir maziye sahip. 1600'lerin ortalarından itibaren, bugünkü Özbekistan topraklarında yerleşik hale gelen ve sistemleşen Nakşibendîlik'in kolları buraya da uzanmış. Nakşibendîlik ve Kâdirîlik zaman içinde birleşerek, Doğu Türkistan'a has yerel formlar oluşturmuş. Uygurların yanı sıra Kazak, Kırgız, Moğol ve Özbeklerle birlikte Huiler de tasavvufa ilgi göstermişler. Böylece tarikatlar, Doğu Türkistan'ı aşarak Çin'in diğer bölgelerinde de görünür hale gelmiş.

İstanbul Eyüpsultan'daki meşhur Kaşgarî Dergâhı, payitahtla Doğu Türkistan ve Kaşgar arasındaki sürekli irtibatın tasavvufi bir boyutunu oluşturur:

1745'te Murtazâ Efendi adlı bir zat tarafından Nakşibendî tekkesi olarak tesis edilen dergâh, kurucusunun iki sene sonra vefat etmesiyle, Türkistan'dan İstanbul'a yerleşen Şeyh Abdullah Kaşgarî'nin yönetimine geçmiş. Semerkand'da medfun Hâce Ubeydullah Ahrâr'ın silsilesini takip eden Şeyh Kaşgarî, 1760'taki vefatına kadar on üç yıl boyunca postnişinlik yapmış, dergâh da kendisine nispetle anılmaya başlamış. Abdullah Kaşgarî'den sonra oğlu Ubeydullah Efendi, ondan sonra İsâ Geylânî Efendi, Çelebi Mehmed Efendi, Hâce İsmail Efendi derken, nihayet 1919 yılında Kaşgarî Dergâhı'nın postuna son dönemin meşhur mutasavvıflarından Seyyid Abdulhakîm Arvâsî oturmuş. 1915'te Van'dan

İstanbul'a hicret eden Abdulhakîm Arvâsî'yi dergâha tayin eden bizzat Sultan Vahîduddîn Han imiş.

Sonraki yirmi dört yıl boyunca, 1943'teki vefatına dek Kaşgarî Dergâhı'nın şeyhliğini deruhte eden Seyyid Abdulhakîm Arvâsî, meşhur şair Necip Fâzıl Kısakürek'in hidayetine vesile olması nedeniyle, Türkiye'de tasavvuf çevrelerinin dışında da tanınan ve bilinen bir zat.

İstanbul Eyüpsultan'da bulunan Kaşgarî Dergâhı'nın 1912 tarihli bir fotoğrafı.

Kaşgarî Dergâhı, İslam beldelerinin bir zincirin halkaları gibi birbirine sımsıkı bağlı olduğu hakikatinin İstanbul'daki örneklerinden biri. Eyüpsultan semtine ismini veren sahabî Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin Medîne-i Münevvere'den kalkıp geldiğini düşündüğümüzde, dergâh için Hicaz'la Doğu Türkistan'ın İstanbul'daki kesişme noktası da diyebiliriz. Ve elbette küçücük bir dergâhın bahçesindeki bu manevi buluşmaya Muhammed Bahâuddîn Nakşibend'le Buhara ve Ubeydullâh Ahrâr'la Semerkand eklenir. Hatta Abdulhakîm Arvâsî ile Van'ın, Necip Fâzıl'la Maraş'ın kapıları da aynı avluya açılır. Derken biz kendimizi ufukları ve sınırları aşan heyecan verici bir yolculuğun tam ortasında buluveririz.

İsmi Kaşgar'la özdeşleşen bir başka mutasavvıf, 1872'de Yedişehir Emiri Muhammed Yakub Bey tarafından İstanbul'a elçi olarak gönderilen Seyyid Yakub Han Töre'dir (1818-1899). Buharalı bir babanın oğlu olarak Taşkent'te dünyaya gelen Seyyid Yakub, aynı zamanda Muhammed Yakub Han'ın da öz

yeğeniydi. İstanbul'a ilk ziyaretini, Hokand Hanı Seyyid Sultan Han'ın elçisi sıfatıyla 1865'te yapan Seyyid Yakub, buradaki beş yıllık ikameti sırasında Mehmed Tevfik Bosnevî adlı bir Halvetî-Şabânî şeyhine intisap ederek halifelik almıştı. 1870'te Doğu Türkistan'a dönerek Muhammed Yakub Bey'in hizmetine giren Seyyid Yakub Han'ın sonraki hayatı oldukça çalkantılıdır:

1876'da Muhammed Yakub Bey tarafından bir kez daha İstanbul'a gönderilmiş, ardından St. Petersburg ve Londra'ya giderek Çinlilere karşı Rusların ve İngilizlerin desteğini kazanmaya çalışmıştı. 1878'de Çin'in Doğu Türkistan'ı istila ettiği haberini alınca bir kez daha İstanbul'a gitmiş, Sultan Abdulhamid'le bizzat görüşerek, resmen "Osmanlı toprağı" sayılan Yedişehir'in Çin istilasına karşı korunmasını talep etmişti. Kendisi bu sırada Halvetî-Şabânî şeyhliğini de yürütüyordu.

Sultan II. Abdulhamid gibi şüpheci bir padişah, elbette Seyyid Yakub Han'ın İstanbul'daki dini ve siyasi faaliyetlerini tümüyle serbest bırakamazdı. Nitekim 1879'da İzmir'e sürgün edilen Seyyid Yakub Han, daha sonra Hindistan'a gönderildi. Ömrünün son yirmi yılını Delhi'de Şabâniyye tarikatının mürşidi olarak geçirdi, 1899'daki vefatının ardından da oraya defnedildi.

Gunnar Valfrid Jarring

İlginçtir, Kaşgar halkının geçtiğimiz yüzyılın başlarında nasıl bir İslami anlayışa sahip olduğuna dair en dikkat çekici ayrıntıları ise, 1929'da -henüz 22 yaşındayken- bölgeye gelen ve kapsamlı araştırmalar yapan İsveçli Gunnar Valfrid Jarring'e borçluyuz. Bilahare Türkoloji sahasının en önemli uzmanlarından biri olarak ünlenecek olan Jarring, Kaşgar'ın içindeki ve çevresindeki türbe, dergâh, tekke ve ziyaretgâhlar hakkında önemli makaleler kaleme almış, ayrıca çok sayıda fotoğraf çekerek arşive kazandırmıştı. Akademik kariyerinin yanı sıra aktif bir diplomat olan Jarring, aralarında Ankara'nın da yer aldığı birçok başkentte büyükelçi sıfatıyla bulunmuş, 1967-1991 arasında ise Birleşmiş Milletler Ortadoğu Barışı Özel Temsilcisi olarak görev yapmıştı.

Mao ve barlar sokağı

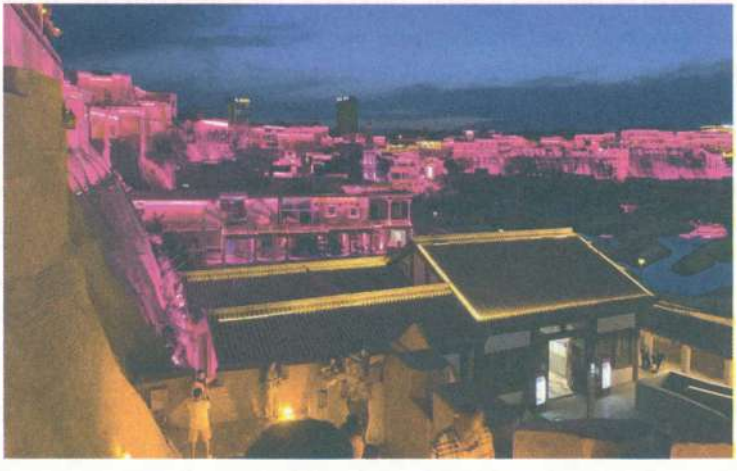
Tıpkı Gulca'da olduğu gibi, Kaşgar'da da, Müslüman mahallelerinin hemen dışından itibaren Han Çinlilerinin taşınıp iskân edildiği devasa apartman bloklarının yoğunlaştığı görülüyordu. Ayrıca Kaşgar'ın yıkılıp yeniden yapılması süreci sadece tarihi kısımlarla sınırlı tutulmamış, şehrin tamamı "bir Çin şehri" biçiminde tasarlanmıştı.

Bir akşam, tarihi Kaşgar'ı kuzey-güney istikametinde tam ortasından ikiye bölen bulvarı boydan boya yürüdük. İlerledikçe karşımıza yüksek binalar, lüks mağazalar, adı "çayevi" bile olsa aslında daha modern eğlenceler vadeden mekânlar ve kalabalık caddeler çıktı. Ara ara, kaldırımda yaşlı Uygurlarla karşılaşıyorduk. Şimdi yaşı 70-80 olan bir Kaşgarlı Uygur için, şehirdeki bu olağanüstü dönüşüm sadece hazin değil, aynı zamanda ardından koşulup yetişilemeyecek kadar hızlı olmalıydı.

Güneye doğru yürürken, yolumuz daha geniş bir bulvarla kesişti. Tam sola baktığımızdaysa, odak noktasında Mao Zedong'un heykelinin bulunduğu devasa bir meydan gördük. Havadan bakıldığında, bu meydan ve etrafındaki geniş yeşillik alan, artık Kaşgar'ın odak noktası gibi görünüyordu. 1999'da İydgâh'ın önüne "modern" bir meydan açan ve Kaşgar'ın tarihi odağını böylece dağıtan Çin, 2009'dan itibaren yaptığı yeni düzenlemelerle tam merkeze bu defa Mao'yu oturtmuştu. Heykelin önünden geçerken, İydgâh'ın mahzun ve sessiz yalnızlığını daha derinden kavradım.

Önümüzdeki meydan, Çin devletinin propagandası için de kullanılıyordu. Hâkim bir noktaya kurulan dev bir ekranda sürekli sloganlar, reklamlar ve kısa filmler dönüyordu. Çince ibareleri anlamasak da, görüntülerden içeriğe dair tahminlerde bulunmak mümkündü.

Kaşgar'ın gece aydınlatmasında kullanılan renkler
Çin yönetiminin turistik tercihlerini yansıtıyor.

Kaşgar'a turist akını bizzat devlet tarafından organize edildiği için, şehrin bir bölümü, Çinlilerin serbestçe "gece hayatı" yaşayabilmeleri için ayrılmış. Sabahları Uygur gençlerin müzik ve danslarıyla açılan kapıdan yukarı doğru yürüyünce, sur içinde ve şehrin doğu yakasında, yolumuz "barlar sokağı" konseptiyle düzenlenmiş uzun bir caddeye çıktı. İçki ve canlı müzik eşliğinde, Çinliler burada "Kaşgar gecelerini" tadıyordu. Sonuna kadar yürüdüğümüz cadde epey kalabalıktı, ara ara Uygur ziyaretçilere de rastladık. Ancak "Batılı" olarak bizden başka kimse yoktu. Zaten Kaşgar'da bulunduğumuz süre boyunca sadece dört tane Batılı turist gördük. Ortalıkta yalnızca Uygurlar ve Çinliler vardı.

Çok değil, bundan sadece on sene önce Kaşgar'daki bütün camilerin kapatılacağını, cemaatle namazın yasaklanacağını, ezanların susturulacağını, bir vakitler Müslüman halkın ve ilim ehlinin adımladığı caddelerden birinin içkiye ve Çince müziğe tahsis edileceğini hiç kimse aklına bile getiremezdi.

Bir Kuşak-Bir Yol Projesi ve Kaşgar

Çin yönetiminin bilhassa Kaşgar'a bu kadar odaklanmasının ve İslam'ın her türlü tezahürünü katı biçimde yasaklayarak Uygurları pasifize etmeye çalışmasının arka planında, 2013 yılında Devlet Başkanı Xi Jinping tarafından ilan edilen "Kuşak ve Yol İnisiyatifi" (BRI) var. Toplam maliyeti 8 trilyon dolar olarak hesaplanan proje, Çin'i hem kara hem de deniz rotaları üzerinden Avrupa'nın kuzey limanlarına bağlayacak. Söz konusu rotalar üzerindeki ülkelerde yaşayan yüz milyonlarca Müslüman sebebiyle, proje -çok boyutlu ve uzun vadeli etkileri bağlamında- İslam dünyasını da yakından ilgilendiriyor.

Doğu Türkistan ve bilhassa Kaşgar, Türkçede "Bir Kuşak-Bir Yol" projesi adıyla tanınan girişimin tam merkezinde yer alıyor. Sekiz ülkeyle (Moğolistan, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan) komşu olan Doğu Türkistan, Çin'in Orta Asya'ya açılan kapısı ve batı istikametiyle ile ana kara bağlantısını oluşturuyor. Çin'in tüm petrol rezervlerinin yüzde 30'unun, doğalgaz rezervlerinin yüzde 34'ünün ve kömür rezervlerinin yüzde 40'ının bölgede bulunması da Doğu Türkistan'ı "vazgeçilmez" kılıyor.

Tarihte İpek Yolu'nun iki ana rotasının kesişim noktasında uluslararası bir ticaret merkezi olarak şöhret bulan Kaşgar, Çin yönetiminin inşa ettiği "Kaşgar Ekonomik Gelişim Bölgesi" ile aynı misyonunu bugün de devam ettiriyor.

Ekonomik refahın arttırılması, işsizliğin ortadan kaldırılması, iç entegrasyon ve uyum vb. sloganlarla dünyaya reklam edilen Bir Kuşak-Bir Yol" projesinden Doğu Türkistan'daki yerli Uygurların kazancı nedir? Bu sorunun cevabı, sanırım tahmin edilebilir. Çin, bütün ekonomik teşebbüslerde ve bunların

uygulanmasında Han Çinlilerine öncelik tanıyor. İnşaat başta olmak üzere Kaşgar ve Doğu Türkistan'ın diğer şehirlerinde başlatılan bütün projelerde, Uygurların fiili rolü çok kısıtlı düzeyde. Hizmet sektöründeki sınırlı istihdam dışında, Uygurlar ekonomik açıdan da yok sayılıyor.

Kaşgar yıkılıp yeniden yapılırken bile Çinli firmalar, Çinli ustalar ve Çinli işçiler başroldeydi. Kaşgarlılar, kendi şehirlerini ilgilendiren kritik bir sürecin her aşamasında, tamamen dışarıda tutuldular.

Sokaklardan insan manzaraları

Gulca'da yaptığımı Kaşgar'da da yaptım: Sokaklardaki insanları -bilhassa Uygurları- teker teker inceledim. Maalesef Gulca'da olduğu gibi Kaşgar'da da İslami ölçüler çerçevesinde örtünen, mütesettir tek bir Müslüman kadın bile görmedik. Genç kızların tamamı açıktı. Orta ve ileri yaştaki kadınlardan bazılarının başında "kundak" tarzı bağlanmış renkli örtüler ya da içini gösteren gri tüller vardı.

Çinli turistler Kaşgar sokaklarında açık saçık kılıklarla dolaşırken, Uygur kadınlar dizlerinin altında veya topuklarına kadar uzanan, yakaları toplu, kolları bileklerinde, renkli geleneksel kıyafetler giyiyordu.

Başlarına işlemeli ve boncuklu doppa takan, onu da kulaklarına kadar indiren yaşlı Uygur kadınların gözlerinde "Ben aslında tesettürlüydüm, şimdi bu kadarına gücüm yetiyor" şeklinde sessiz bir çığlık sezdim desem, bilmem çok fazla niyet okuması yapmış olur muyum? O kadıncağızlarda -ki bazıları "nine" diyeceğim yaştaydı- Türkiye'deki okullarda başörtüsü yasakken sadece başını ve saçlarını açıp, vücudunun diğer kısımlarını sımsıkı kapatan kızlarımızın mahcup halini gördüm. Bu, çok sarsıcı bir kıyaslama oldu benim için.

Gulca için vardığım neticeyi Kaşgar'da da tekrarlayacağım: Bir İslam şehrinde sokakta bir tane bile örtülü kadın yoksa, burada başörtüsüne ve tesettüre yönelik *ağır bir siyasi baskı ve kovuşturma var demektir.*

Erkeklerde de durum kadınlarınkinden farklı değildi. Kaşgar'da beyaz takke veya sarık takan ya da cübbe tarzında uzun ve geniş dış elbise giyen tek bir Uygur bile görmedik. Gençlerin tamamı sakalsız ve matruştu. Yaşlıların geneli sakalsızdı, nadiren kirli sakal bırakan veya top sakalı tercih edenlere rastladık. Erkeklerin dış görünüşüyle alakalı katı ve kesin bir yasağın olduğu anlaşılıyordu.

Kaşgar'a adım atar atmaz, İydgâh Camii'nin yanı başındaki tezgâhları dolaşıp zevkime uyan bir doppa almış, hemen takmıştım. Ancak Uygur erkekler arasında doppa kullanımı o kadar azdı ki, birkaç yerde çocukların birbirini dürterek bana güldüklerine bile şahit oldum.

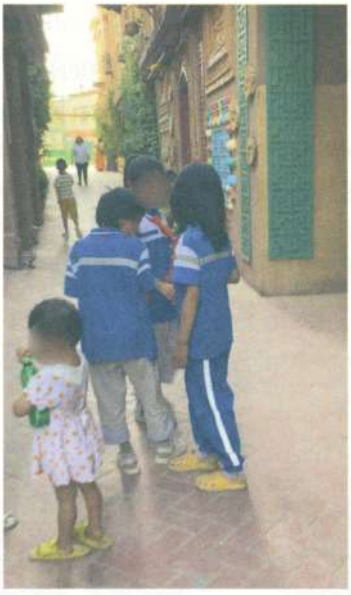
Yaşlı Uygurlarda önü siperli, arkası da başı kuşatan koyu renk kasketler çok yaygındı. Düpedüz Mao'yu hatırlatan bu şapka, Çin'in Müslüman Uygur toplumu üzerinde uyguladığı kültürel baskının en somut göstergelerinden biriydi. Fötr şapka takan epey Uygur erkek de gördük. İydgâh Camii'nin karşısındaki banklarda ve gölgeliklerde oturan yaşlılardan kaçı, acaba bu başlıkları kendi kendine ve gönüllü biçimde takardı? Zihnim, 1930'ların Türkiyesi'ne ve o dönem Müslüman halkın karşılaştığı zorla ve tepeden inme Batılılaştırma hamlelerine gitti. Aynı şey, şimdi Doğu Türkistan'da yaşanıyordu.

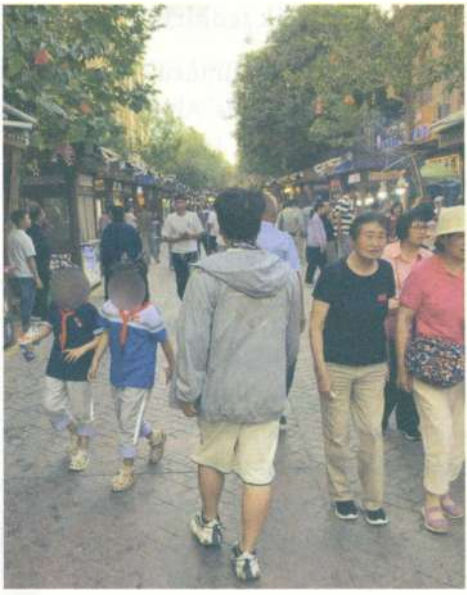
Kaşgar'dan ayrılmadan hemen önce, iki tane uzun sakallı ve doppalı ihtiyara rastladık. Onların bu kılığına şehrin "otantik" görüntüsünü tamamlamak üzere müsaade edildiği anlaşılıyordu. Çünkü biri davulcu, diğeri de müzeye çevrilen bir Uygur evinin kapısında durup turistlere içeriyi gezdiren bir rehberdi. Sabahları Çinli turistlerin önünde "geleneksel" danslar sergileyen diğer Uygur ihtiyarı da kattığımızda, Kaşgar'da İslami ölçüleri hatırlatacak şekilde sakal bırakmış sadece üç yaşlı insana rastladığımızı net biçimde söyleyebilirim. Onlar da, kendi tabii atmosfer ve bağlamlarının tamamen dışında, şehrin hayatına Çin tarafından monte edilmişti.

Bu çocuklar kimin?

Kaşgar'da kaldığımız süre boyunca, sabah erkenden şehrin sokaklarından geçen çeşitli yaşlardaki kızlı erkekli Uygur çocuklarını üniformalı ve boyunlarına kızıl bayraklı flamalar bağlanmış şekilde okula giderken görmek iç parçalayıcı bir tecrübeydi.

Bu çocuklar kimdi, kimindi? Nereye aittiler? Nereye ait olduklarının veya olmaları gerektiğinin farkında mıydılar? İslam coğrafyasının başka yerlerinden

haberleri var mıydı? Oralara dair ne hissediyorlardı? Namazsız, duasız, inançsız, tamamen materyalist bir eğitim sisteminin çarkının içinden geçtikten sonra, yolları nereye çıkacaktı? Aileler, çaresizliklerini neyle telafi ediyordu? Evlerin içinde dinden geriye ne kalmıştı? Uygurların geleceğini kimler şekillendirecekti? Uygurlar ne zamana kadar ve kaç nesil boyunca "Müslüman" olarak kalacaktı?

Sokakta Uygur çocukların ardından gözlerimiz dalıp giderken, bazılarının cevabı bizi bile ürküten böylesi sorular kaplıyordu içimizi.

Çin devleti, resmi anlamda ateist bir yönetim olarak, "çocukların dine maruz bırakılmaması gerektiği" noktasında çok net bir politikaya sahip. Uygurların nispi özgürlüğü tattığı 1980'ler ve sonrasındaki kısa süre boyunca bile, 18 yaş altındaki Müslüman çocukların camilere girişine müsaade edilmediği biliniyor. Şu anda camilere ibadet maksadıyla giriş yaşı -Doğu Türkistan'daki farklı şehirlerde bizzat kendi tecrübemle de yakinen gözlemlediğim üzere- 60 ve üzeri. Çeşitli araştırmalar, son yıllarda camiye giden insan sayısının eskiye göre yüzde 70 oranında azaldığını gösteriyor. Şahsi tahminim, gerçek rakamların bunun çok üzerinde olduğu yönünde doğrusu.

Çin'in mantığına göre: "Çocuklar fiziksel ve zihinsel gelişimlerinin kritik bir aşamasındadır. Bağımsız düşünme yeteneğine sahip değillerdir. Tüm ebeveynler ve arkadaşlar aktif olarak işbirliği yapmalı ve çocukları dinden uzak tutmalıdır." Çin devletinin resmi belgelerinden alıntıladığım bu cümleleri, çocukların İslam'la tanışması söz konusu olduğunda, Türkiye'de de bazı kesimlerin dilinden aynı şekilde duymak oldukça ilginç.

Garip bir "güvenlik tedbiri"

Kaşgar'dayken, bir günümüzü çevredeki ziyaretlere ayırdık: Hedeflerimiz Kızılsu'nun Artuş ilçesinde Abdulkerim Satuk Buğra Han'ın türbesi, Kaşgar'ın güneybatısındaki Opal köyünde Kaşgarlı Mahmûd'un mezarı ve Kaşgar'ın merkezinde Yûsuf Has Hâcib'in kabriydi. İydgâh Camii'nin karşısında bir taksi çevirip Uygur şoförümüze gidilecek yerleri söyledik, fiyatta anlaştık. Böylece akşama kadar adam bizimle beraber oldu, dilediğimiz şekilde bizi gezdirdi, akşam tekrar İydgâh'a bıraktı.

Saat 11.00'de, ilk durağımıza, Kaşgar'ın kuzeydoğusundaki Kızılsu Kırgız Otonom Bölgesi'ne doğru hareket ettik. Yola çıktıktan hemen sonra, şoförümüz yakıt almak için yol kenarındaki bir benzinliğin girişine yanaştı. Aramızda ortak bir iletişim dili olmadığından -konuştuğu Uygurca aksanını ne yazık ki anlamıyorduk-, el işaretleri ve mimiklerle arabadan inmemizi, kendisini benzinliğin diğer taraftaki çıkış kapısında beklememizi söyledi. Sebebini anlamasak da, denileni yaptık. Benzinliğin girişindeki dikenli tellerle kaplı bariyer, ancak biz arabadan indikten sonra yukarı kalktı. Şoförümüz, tek başına pompalardan birine ilerlerken, arabanın arka kaputunu sonuna kadar açtı. Demek ki bu da bir mecburiyetti.

Biraz sonra arabaya tekrar bindiğimizde, şoföre herhangi bir şey sormadık. Hem dil engelimiz vardı hem de iletişim kursak bile anlatamayacaktı muhtemelen. Gün boyunca önümüze çıkan bütün benzin istasyonlarında sistem aynıydı.

Bilahare yaptığım araştırmalar, meseleyi aydınlattı:

Tam da tahmin ettiğimiz gibi, benzin istasyonlarına Uygur şoförlerin tek başına giriş yapması Doğu Türkistan'a özel bir "güvenlik tedbiriydi." Uygurları "her an saldırmaya hazır, tehlikeli ve potansiyel terörist" şeklinde gören resmi bakışın bir yansıması olan bu durumun, insanlar üzerinde meydana getirdiği psikolojik baskıyı düşünemiyorum.

Şoförlerin tek başına içeri girmesi ise Çin açısından bir problem teşkil etmiyordu, çünkü plakasıyla birlikte her araç ve onu kullanan şoför sistemde zaten kayıtlıydı. İstasyonların kapısında araç-şoför eşleşmesini kontrol eden elektro-

nik bir düzenek vardı. Hiçbir Uygur şoför zaten risk alacak durumda değildi. Ayrıca "haddinden fazla" akaryakıt satın alan veya benzin istasyonlarına "şüphe çekecek kadar sık" giden bütün şoförler, otomatikman devletin radarına giriyordu.

Akaryakıt istasyonlarında uygulanan prosedür, kesici ve delici aletlerle alakalı kuralların aynısıydı. Aynı aşağılayıcı ve onur kırıcı muamele...

Bu detaylar, akşama kadar bize elinden gelen bütün yardımı yapmaya çabaladığı için zaten muhabbet duyduğumuz şoförümüze olan sempatimizi arttırdı sonradan. Kendisini muhtemelen bir daha hiç göremeyecek olsak da, arkasından hayır dualar ettik.

Karakola bağlanan otoban

Şehirlerarası yolda elli dakikalık rahat bir seyahatin ardından, Kızılsu sınırları içindeki Artuş'a ulaştık. Ancak otobanın bittiği noktada yolumuz şehir merkezine doğru kıvrılırken, birdenbire kendimizi bir polis karakolunun kapısında buluverdik. Meğer Artuş'a girebilmek için, gişe biçiminde inşa edilen büyük bir karakolun içinden ve polis kontrolünden geçmek gerekiyormuş. Böyle bir şeyle ilk kez karşılaşıyordum.

Otobanda "Kaşgar Şimâlî" yazısı.

Polis bizi hemen durdurdu, arabadan indirdi ve binanın içine çağırdı. Karakolda Çinli polis amirine Uygur bir kadın polis yardımcı oluyordu. Çin'in, devşirdiği Uygurları böyle kendi güvenlik hizmetlerinde istihdam ediyor oluşu üzücü ve düşündürücüydü.

Çinli polis, bize her zamanki soruları sordu:

- Niçin geldiniz?
- Bundan önce neredeydiniz?
- Burada bulunma amacınız turizm mi?
- Nereyi ziyaret edeceksiniz?
- Şehirde tanıdığınız kimse var mı?
- Ne iş yapıyorsunuz?

Her ikisi de İngilizce bilmediği için, bizimle iletişim kurarken online çeviri programlarından yararlanıyorlardı. Program zaman zaman Çince ifadeleri anlayamıyor, İngilizceye gülünç çeviriler yapıyordu. Yine pasaportlarımızın her sayfasının fotoğrafı çekildi, formlar dolduruldu, bir yerlere telefonlar edildi, içerilere gidildi gelindi...

Artuş'ta nereyi ziyaret edeceğimiz sorusunun cevabını, Çinli polise defalarca tekrarlamam gerekti. "Satuk Buğra Han" ismi ona tamamen yabancı geldi çünkü, bir türlü anlayamadı. Derken yanındaki Uygur kadın polis devreye girdi, o da Çince tanıtımlar eşliğinde anlattı, ama yine olmadı. Sonunda anlamış gibi kafasını salladı, ama ben doğru söylediğinden çok da emin değildim doğrusu. Orta halli bir kasaba büyüklüğündeki Artuş'un en önemli dini yapısını hiç bilmemesi garibime gitti. Fakat belki de garipsememek gerekiyordu, Çinlilerin normali buydu.

Nihayet şehre giriş iznimiz çıktı. Bunu, doğrudan taksiciye dönerek gidebileceğimizi söyleyen Uygur kadın polisin kullandığı "icazet" kelimesinden çıkardım. İydgâh Camii'nin kapısından bizi sokmayan görevli de aynı kelimeyi telaffuz etmişti. İngilizce *permission* kelimesinin Uygurcadaki direkt karşılığı "icazet" idi.

Karakoldan çıkıp Artuş'un merkezine doğru ilerledikçe kendimizi adeta bir distopyanın içinde bulduk. Artuş, kocaman bir askeri kışlayı andırıyordu: İnsanların ve araçların hareketini izleyen kameralar aşırı yoğunluktaydı. Her köşede polis kontrol noktaları vardı. Çinlilerin yerleştirildiği yüksek ve modern apartman blokları, Müslüman mahallelerinin içine doğru sokuluyordu.

2018 rakamları, köyleriyle birlikte 280 bini bulan Artuş'taki toplam nüfusun yüzde 80'inin Uygurlardan oluştuğunu gösteriyor. Bugün, 2025 yılı itibarıyla, aradan geçen yedi sene içinde Uygur nüfusunun kitlesel biçimde azaltıldığı rahatlıkla tahmin edilebilir.

Haritada işaretlediğim caminin yanından geçtik. Kapıları ve bahçe duvarı sımsıkı kapalıydı. Yekpâre, çok büyük bir yapıydı. Binanın hacmi, vaktiyle buradaki Müslümanların kalabalıklığına işaretti. Caminin minaresi yoktu, ama giriş kapısının üzerindeki beyaz kubbe yerinde duruyordu. Binanın metruk görüntüsü, epey zamandır kullanılmadığını gösteriyordu. Camiye bağlanan geniş bulvarın iki yakasında, apartman boşluklarının arkasında çok geniş bir Müslüman mezarlığı vardı. Sonradan haritadan baktığımda, mezarlığın içindeki türbe cinsinden bütün yapıların yıkıldığını, bazı yerlerde inşaatların başladığını fark ettim.

Artuş'taki gerilimli hava, girişte polisin niçin bizi uzun uzun sorguladığını anlamamızı sağladı. Burası, "turistik bir destinasyon" değildi. Kaşgar'ı göğsünü

Artuş şehir merkezinde taç kapısı, kubbesi ve minareleri yıkılarak ibadete kapatılan tarihi camilerden biri. İlk karede caminin eski hali net biçimde görülüyor.

gere gere dünyaya pazarlayan ve "dans eden mutlu Uygurlar" imajının altını doldurmaya çabalayan Çin yönetimi, Artuş gibi tamamen kuşatma altında tuttuğu ve fiziksel yıkımı sürdürdüğü yerlerde yabancı turistleri istemiyordu.

Bilahare bazı tanıklıkları da okudum: Yol üzerindeki kontrol noktalarından dolayı Kaşgar'dan Artuş'a üç saatte ancak ulaşabilenler vardı. Hatta bazıları, güçlükle geldikleri Artuş'tan içeriye bile sokulmamıştı. Biz çok nasipli ve şanslı sayılırdık, sorguya da çekilsek, kapıdan geri çevrilmemiştik.

Abdulkerim Satuk Buğra Han'ı ziyaret

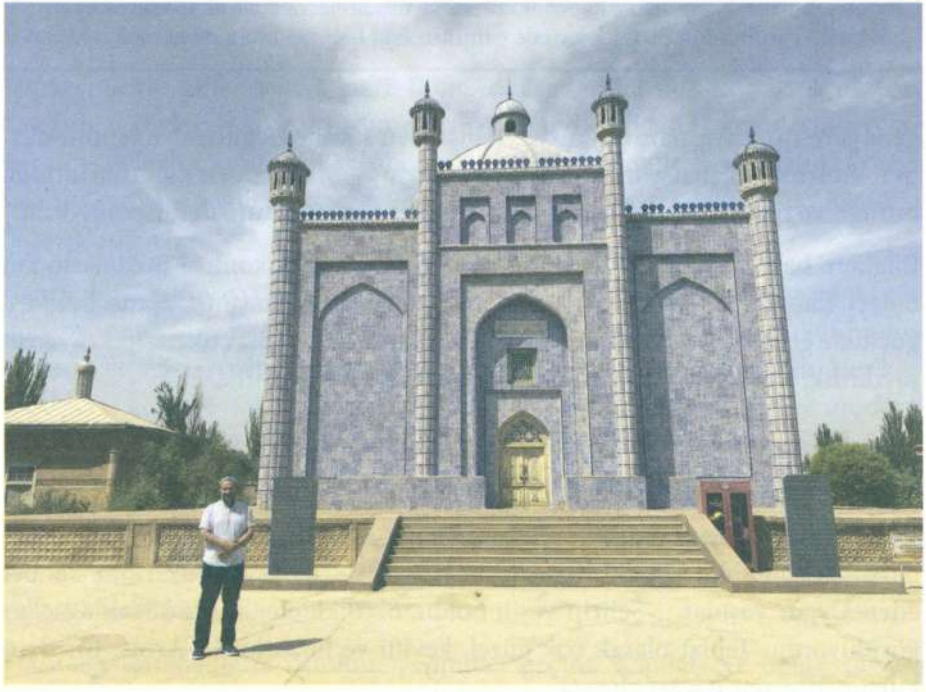
Daha güneye doğru indikçe, artık tamamen Müslüman mahallelerinin içindeydik. Sağlı sollu evler, sokaklarda oynayan çocuklar, yol üzerinde sohbet eden Uygur yaşlılar... Şehrin yeşili boldu, özellikle her yerde kavak ağaçları görülüyordu. Tabiat olarak çok güzel, keyifli ve huzurluydu Artuş. Bir de o kurşun gibi ağır havası olmasa...

Güzergâhımız boyunca inşaat ve yol çalışmaları vardı. Tıpkı Gulca'da olduğu gibi, burası da "turistik rota" haline getiriliyordu. Çin yönetiminin, Artuş'un İslami kimliğini tamamen yok ettikten sonra, buraya da turist akını başlatacağı anlaşılıyordu. Biz, biraz "erken" ve "vakitsiz" gelmiştik.

Satuk Buğra Han'ın türbesi, çok geniş bir külliyenin içindeydi. Dört minareli yüksek bir taç kapı, arkasında büyük bir cami, gayet bakımlı bahçeler, türbe, hazire ve mezarlıktan oluşan bir yerdi burası. Caminin bulunduğu bölüm, tümüyle erişime kapatılmıştı. Türbeye giden ağaçlıklı yolun demir kapısının dışında bir zincir asılıydı, ama elimle yoklayınca açık olduğunu gördüm. Fırsat

bu fırsat deyip hemen içeri süzüldük. Az sonra, bu aziz Türk-İslam hükümdarının ayak ucundaydık. Türbenin kapısı kilitliydi, ama turkuaz çinilerle süslü heybetli binanın önüne kadar gidebilmiştik.

Satuk Buğra Han'ın, gencecik bir Karahanlı şehzadesiyken İslamiyet'i kabulü, Türk tarihinin dönüm noktalarından biriydi kuşkusuz. Kendisini İslam inancıyla tanıştıran kişinin, Artuş'ta kurduğu mescitle burada insanları hakka davet eden Ebû'n-Nasr b. Mansûr Sâmânî adlı bir zat olduğu rivayet edilir. Müslüman olduktan sonra "Abdulkerim" adını alan Satuk Buğra Han, 955'teki vefatına kadar Doğu Türkistan mıntıkasında İslam'ın yayılıp kökleşmesine çalışmıştı. Satuk Buğra Han, Türklerin muhayyilesinde öylesine sembolik bir öneme sahipti ki, hayatı ve yaşadıkları çeşitli menkıbelere konu edilmişti.

Birkaç kare fotoğraf çektikten sonra, içeride sultanımızın hikâyesini tefekkür edecek kadar kalamadık ne yazık ki. Arka taraflardan çıkıp gelen bir Uygur kadın, türbenin ziyarete açık olmadığını belirtti ve fotoğraf çekmememizi istedi. Aynı anda yanımızda bir de adam peydah oldu. İkisi birlikte -mekânın bekçileriydi muhtemelen- bizi türbenin bulunduğu bahçeden dışarı çıkardılar. Tavırları kaba değildi, ama kesindi ve itiraza kapalıydı.

Abdulkerim Satuk Buğra Han'ın yüzyıllardır bilinen ve ziyaret edilen türbesiyle hemen yan tarafında bulunan hocası Ebû'n-Nasr'ın mütevazı kabri, 1980'lerin sonunda, diğer birçok tarihi eser gibi Çin devleti tarafından kapsamlı bir

Abdulkerim Satuk Buğra Han'ın medfun bulunduğu tarihi kabristan, türbe ve cami ziyarete ve ibadete kapalı tutuluyor.

restorasyondan geçirilerek bugünkü görünümünü kazanmış. Müteakip yıllarda yoğun biçimde Doğu Türkistan'ın Müslüman ahalisinin teveccühüne mazhar olan mekân, şimdi yine Çin devleti tarafından hafızalardan silinmeye çalışılıyor. Çin'in bugünkü mevcut yönetimi, Türklerin İslamiyet'le birlikte kazandığı manevi ve siyasi ivmenin farkında olduğu için, Satuk Buğra Han gibi sembol bir şahsiyetin Uygurların düşünce dünyasında yer etmesini istemiyor.

Artuşlu bir şehit âlim: Abdulkâdir Dâmolla

Artuş'ta kelimelerle tarif ve tasvir etmekte zorlandığım bir atmosfer vardı: Kenarından köşesinden Çin buldozerleri tarafından kemirilen geniş Müslüman mezarlığı, kapatılmış camiler, kuşatılmış bir İslam beldesi, askeri kışlaya döndürülmüş kocaman bir şehir... Ve bütün bunların yanında şehrin havasında çok yoğun, neredeyse elle tutulur derecede somut bir maneviyat... Şimdi bu satırları yazarken bile, yüreğimin titremesine mani olamıyorum. Herhalde ne demek istediğimi ancak Artuşlu Müslüman bir Uygur anlayabilir.

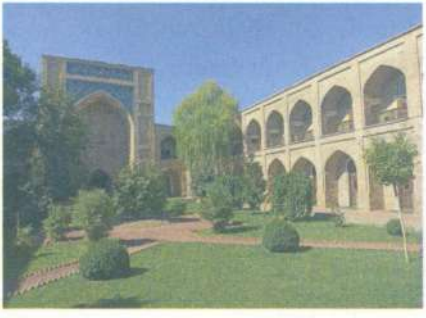
Bilahare Artuş'la ilgili okumalarımı yoğunlaştırdığımda, burada doğmuş ve yetişmiş nice kıymetli insanla karşılaştım. Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'ni (1933) anlatırken kendisini andığım Sâbit Dâmolla, onlardan biriydi mesela. Keza Artuşlu âlim, edip, şair, eğitimci ve mücadele adamı Abdulkâdir Dâmolla'nın (1862-1924) hikâyesi de beni son derece tesiri altında bıraktı:

Tam da Abdulkerim Satuk Buğra Han'ın medfun bulunduğu Meşhed semtinde dünyaya gelen Abdulkâdir Dâmolla, Kaşgar'daki Hanlık Medresesi'nde

başladığı İslami ilimler eğitimini Taşkent ve Buhara'da sürdürmüş. Taşkent'te Kökeldaş ve Buhara'da Abdülaziz Han medreselerinde okuyan Abdulkâdir Dâmolla, 1880'lerin sonunda yetkin bir âlim olarak Kaşgar'a dönmüş. Cedîdcilik akımından derin bir şekilde etkilenen Dâmolla, eğitim öğretim usulünü yenilemeye ve özellikle İydgâh Camii'nde ikindi namazlarından sonra halka açık biçimde başlattığı sohbetleriyle ilmini Uygurların geneline yaymaya girişmiş.

Kaşgar'ın yanı sıra memleketi Artuş ve diğer şehirlerde çok sayıda okulun tesisine öncülük eden Abdulkâdir Dâmolla, 1910'da Kaşgar'da bir matbaa kurmuş. 1914'te Çin yönetimi bütün İslami ve dini okulları kapatınca, ilim adamları sükût veya sürgün arasında kalmışlar. Abdulkâdir Dâmolla da 1918'de -Birinci Dünya Savaşı'nın bitişinden istifadeyle- hacca gitmek üzere Kaşgar'dan ayrılmış. Taşkent-Kazan tarikiyle önce İstanbul'a, ardından da Mısır'a geçmiş. Tüm bu beldelerde İslam âlimleriyle istişareler gerçekleştiren Dâmolla, hac sırasında da çok sayıda önemli isimle görüşmüş.

Kökeldaş Medresesi, Taşkent.

Abdülaziz Han Medresesi, Buhara.

Baskı atmosferinin biraz dağılmasının ardından 1920'de Kaşgar'a dönen Abdulkâdir Dâmolla, çalışmalarına kaldığı yerden devam etmiş. Aynı zamanda Kaşgar müftülüğü vazifesini de üstlenen Dâmolla, 14 Ağustos 1924 günü evine gelen bir ziyaretçi tarafından bıçaklanarak şehit edilmiş. Ailesinin katilin bulunması için gösterdiği çabalar da herhangi bir sonuç vermemiş.

Gözlerimi kapattım, bugün içinde namaz kılınmasına bile müsaade edilmeyen İydgâh'ı, Abdulkâdir Dâmolla'yı dinlemek üzere ikindi namazlarından sonra Uygurların akın akın doldurduğu dev bir ilim meclisi olarak tahayyül ettim. Hayali cihan değer...

Artuş dendiğinde akla gelenler sadece mümtaz âlimler ve mücadele adamları değil. 1955-1967 ve 1972-1978 arasında iki kez "Şincan" genel valisi olarak görev yapan, -Doğu Türkistan'da Çin tarafından uygulanan dini ve kültürel

kıyıma herhangi bir şekilde engel olmak şöyle dursun- Çin adına nezaret eden Uygur Türkü Seyfeddin Azizi de Artuşlu bir ailenin oğlu. Şairin dediği gibi: Oluklar çift, birinden nur akar, birinden kir...

Kavak ağaçlarında kameralar

Ziyaretimizi tamamladıktan sonra Artuş'tan ayrılarak yeniden Kaşgar'a yöneldik, ancak şehir merkezine uğramadan güneybatıya döndük. Sıradaki hedefimiz, Opal kasabasında Kaşgarlı Mahmud'un kabriydi. 38 dereceye kadar çıkan gayet sıcak bir havada, taksiyle yaklaşık iki saat yol katettik.

Opal'a doğru ilerlerken, Kaşgar'ın dışındaki doğal Uygur yerleşimlerini görme imkânımız oldu. Çiftçiler, köylüler, çeşit çeşit ürünler, hayvanlar, traktörler... Etraf yemyeşildi. Bilhassa Kuna ilçesinden geçerken, verimli tarlalar insanın gözünü ve gönlünü okşuyordu.

Yolumuzun uğradığı köy ve kasabalarda -geleneksel usulle de olsa- başlarında örtü taşıyan kadın oranı daha fazlaydı. Doppalı erkek yok denecek kadar azdı, erkeklerin başında daha çok koyu renk Mao kasketleri görülüyordu.

Nihayet Opal kasabasına vardığımızda, girişi kaçıran şoförümüz birkaç kişiye "Mahmud Kaşgarî makbarasının" tam yerini sordu. Herkes gayet net biçimde kabri tarif etti. Kaşgarlı Mahmud'un halk arasında yaygın şekilde biliniyor olması, iyiye işaretti.

Kaşgarlı Mahmud'un medfun bulunduğu kabristana giderken, yolumuz sağlı sollu kavak ağaçlarıyla kaplıydı. Kenarda da bize ince bir su arkı eşlik ediyordu. Yeşilin her tonunun etrafa cömertçe saçıldığı, olağanüstü güzel bir tablonun içindeydik. Fakat tadımızı kaçıran bir şey vardı: Neredeyse ağaç dallarına tırmanacak biçimde her yere monte edilen güvenlik kameraları ve kulakları sağır edercesine sürekli tekrarlanan anonslar... Propaganda yayınları, megafon ilanları ve kameralarla gözetim...

Doğu Türkistan'da şehir merkezlerini sıkı şekilde kontrol altında tutan Çin yönetimi, köy ve kasabalar için de "eğitim seferberliği" başlatmış. 2016'dan itibaren uygulamaya konulan "köylü ve çobanlara akşam okulu" projesiyle Uygurlara Çince öğretmek, hükümetin politikalarını anlatmak ve mesleki beceriler kazandırmak gibi hedefler belirlenmiş. Konuyla alakalı yayımlanan resmi belgelerde, projenin amacı "sosyal istikrarı ve barışı korumak" şeklinde açıklanıyor. Köy ve kasabalarda 45 yaş altındaki bütün kadınların, ev hanımlarının ve çiftçilikle uğraşan her yaştan erkeğin bu okullara katılımı zorunlu. Yetkililer buralarda sıklıkla denetime çıkıyor ve böylece Çin'in kontrol mekanizması en ücra yerleşim birimlerine kadar uzanıyor.

Herkesin birbirini tanıdığı, ekonomik imkânları sınırlı ve halkın da birçok açıdan devlete muhtaç olduğu küçük yerleşim birimlerinde, Çin'in mutlak baskı kurması elbette daha kolay.

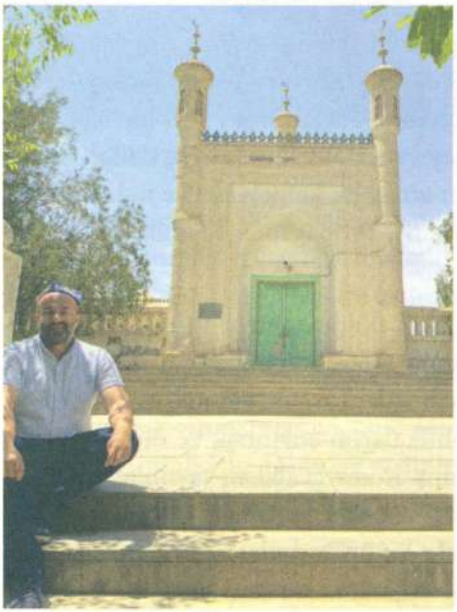
Opal Bağçesi'nde Mahmud Kaşgarî

Kaşgarlı Mahmud'un -ya da buradaki meşhur adıyla Mahmud Kaşgarî'nin- kabri, açılmış kitap biçimindeki kocaman bir taç kapıdan girilen büyükçe bir parkın en tepe noktasındaydı. Kapıda pasaportumuzun fotoğrafları çekildi, ismimiz ve geldiğimiz ülke bir deftere kaydedildi, fazla beklemeden içeri girdik.

"Opal Bağçesi" olarak isimlendirilen park, taraçalar şeklinde düzenlenmiş, merdivenlerle çıkılan bölümlerden oluşuyordu. İçeride kuş cıvıltıları su seslerine karışıyor, banklarda sohbet eden kızlı erkekli Uygur gençler görülüyordu. Mesire alanı olarak da kullanıldığı anlaşılan parkın içinde iki de çayhane vardı.

Parkın ana girişinin hemen önünde yakın zamana kadar Kaşgarlı Mahmud'un büyük bir heykeli de dikiliymiş. Ziyaretimiz sırasında, heykelin çoktan ortadan kaldırıldığını müşahede ettik.

Kaşgarlı Mahmud'un, ziyarete kapalı türbesinin girişinde.

Ağaçların arasından yukarı doğru kıvrılan merdivenleri çıktık, nihayet yolumuzun düzleştiği noktada Kaşgarlı Mahmud'un kabrinin bulunduğu altı kubbeli şirin türbenin önüne geldik. Giriş kapısı maalesef kapalı, etraf da son derece bakımsızdı. Kapısındaki tanıtım levhasından 2006'da bizzat Çin devleti tarafından yaptırıldığını anladığımız türbenin şimdi kapatılması, elbette bugünkü mevcut siyasetin yansımasıydı.

1074'te Bağdat'ta tamamladığı ve Abbâsî halifesi Muktedî-Biemrillâh'ın oğlu Ebu'l-Kâsım Abdullah'a takdim ettiği meşhur eseri *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile belki de ilkokul

yıllarımızdan beri aşinası olduğumuz Kaşgarlı Mahmud'un kabri başında bulunmak heyecan vericiydi. Kaşgarlı Mahmud ve eseri, hoş bir tevafukla, şahsi yazı hayatımın da bir parçasıydı benim:

Millet Kütüphanesi müdürü merhum Mehmet Serhan Tayşi, 2003'te Bâyezid Devlet Kütüphanesi'ndeki ilk tanışmamız sırasında, kucağında tuttuğu kalın bir el yazması eseri bana göstermiş ve "Gel dokun, buna dokunmak herkese nasip olmaz evladım" demişti. Haklıydı, çünkü elimi üzerinde gezdirdiğim kitap, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün dünyadaki tek nüshasıydı. Eser, Diyarbekirli kitap âşığı Ali Emîrî Efendi tarafından Bâyezid Sahaflar Çarşısı'nda tesadüfen bulunmuş, sonrasında onun Fatih'te kurduğu Millet Kütüphanesi'ne intikal etmişti.

Mehmet Serhan Tayşi ile o tanışmamız, altı yıllık uzun ve yoğun bir çalışmanın neticesinde, 2009'da kendisinin hatıratını yayıma hazırladığımız kültürel bir işbirliğine dönüştü. "Ali Emîrî'nin İzinde" üst başlığıyla yayımlanan hatırat, o zamandan beri içimde sürekli Kaşgar'ı çağırır dururdu. İşte şimdi, Kaşgarlı Mahmud'un ayağına kadar gelmek nasip oluyordu.

Kaşgarlı Mahmud'a kapısının dışından dualarımızı ve Fâtihalarımızı gönderdikten sonra, türbenin arka tarafındaki Müslüman mezarlığına yürüdük. Gerideki tepelerin üzerine doğru yayılan, uçsuz bucaksız bir kabristandı burası. Göz kararı, en az on bin Müslümanın burada medfun bulunduğunu söylemek mümkündü. Mezarlığın içinde bazı taşları okumaya çalıştık, fakat neredeyse

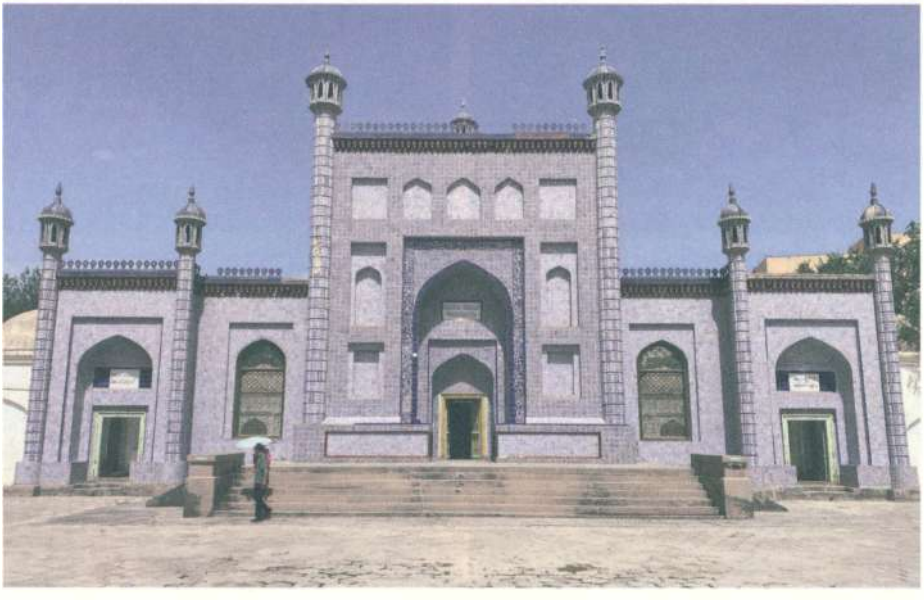

hiçbirinde herhangi bir işaret kalmamıştı. Kerpiç türünden bir malzemeyle yapıldığı için, un ufak olan kabir de çoktu.

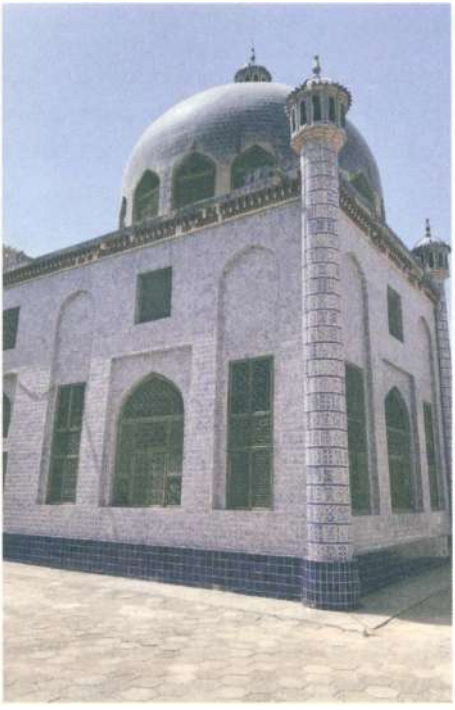
Böylesine geniş bir mezarlık, Opal'in vaktiyle mamur ve kalabalık bir Müslüman beldesi olduğunu akla getiriyor. Kaşgarlı Mahmud'un, kendisinin ünvanına dönüşen Kaşgar dururken buraya defnedilmesi de tesadüf olmamalı. Nitekim yaptığım araştırmalar sırasında şöyle bir bilgiye de rastladım: Bundan 10-15 sene öncesine kadar, her cuma Opal'da çok büyük bir pazar kurulurmuş. Kaşgar'ın her yerinden toplanıp gelen insanlar burada alışverişlerini yapar, sonra da Mahmud Kaşgarî'nin türbesinde cuma namazlarını eda ederlermiş.

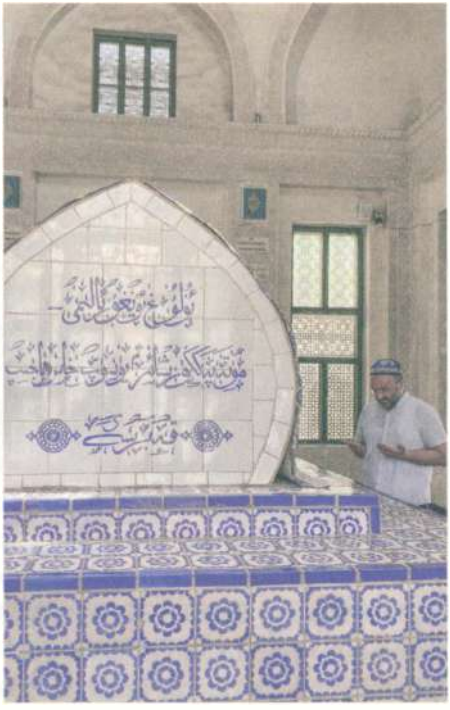
Yusuf Has Hâcib'in kabrinde

Opal'dan sonra tekrar Kaşgar'ın merkezine döndük. Tıpkı Kaşgarlı Mahmud gibi ta ilkokuldan beri ismini sürekli işittiğimiz Yûsuf Has Hâcib'in şehrin güney kısmındaki mamur ve gösterişli türbesi, bugünkü ziyaretlerimizin son durağıydı. Bahçesine girdikten sonra dışarı çıkarıldığımız Abdulkerim Satuk Buğra Han'ın ve kapısına kadar gittiğimiz halde kapalı bulduğumuz Kaşgarlı Mahmud'un kabirlerinden sonra, Yûsuf Has Hâcib'in türbesine rahat bir şekilde girmemiz ve içeride dilediğimiz kadar kalabilmemiz şaşırtıcı ve keyifliydi.

Yemyeşil bir bahçe içinde, rengârenk bir sanduka örtüsünün altında yatıyordu Yûsuf Has Hâcib. Türbenin girişine kendisinin büyükçe bir büstü yerleştirilmiş, içeride de duvarlara meşhur eseri *Kutadgu Bilig*'den mısralar yazılmıştı. İslami Türk edebiyatının ilk eseri kabul edilen *Kutadgu Bilig*, 6 bin 645 manzum

"Ulu Uygur âlimi, mütefekkir ve şair Yusuf Has Hâcib kabrisi."

beyitten oluşuyor. Yazımı 1070'te tamamlanan ve Karahanlı Sultanı Süleyman Arslan Han'ın oğlu Tavgaç Uluğ Buğra Han'a takdim edilen eser, sadece Türk dilinin en büyük anıtlarından biri olarak tarihe geçmedi, aynı zamanda Karahanlı tarihine dair birincil kaynak olması sebebiyle de ehemmiyet kazandı.

Türbe girişinin üstünde kapının iç kısmına yerleştirilen Uygurca kitabe, Yûsuf Has Hâcib'in medfun bulunduğu bu külliyenin 1989'da inşa edildiğini gösteriyordu. Camilerin ve tarihi eserlerin kapısına kilit vurulurken, birçok türbe ve mezara giriş izni verilmezken, Yûsuf Has Hâcib'in türbesinin böylesine bakımlı tutulmasının ve rahatça ziyaret edilebilmesinin sebebi acaba neydi? Herhalde bu sorunun en makul cevabı şu: Çünkü estetik, otantik, siyasi açıdan zararsız, ayrıca konumu da çok merkezi. Çin yönetimi, Yûsuf Has Hâcib'i bir "Karahanlı mütefekkiri" şeklinde değil, "Uygur azınlığa mensup bir kültür adamı" olarak takdim ediyordu.

Kaşgar'dan Artuş'a, oradan Opal'a ve yeniden Kaşgar merkeze uzanan yaklaşık beş saatlik yolculuğumuzun sonunda, taksiciye 510 yuan (yaklaşık 2 bin 800 TL) ödedik. Türkiye şartlarında düşünüldüğünde oldukça uygun bir ücretti bu. Taksici de bizi sevmiş olmalı ki, bir sonraki gün çıkacağımız Yarkent yolculuğunun şoförlüğünü de istekli biçimde üstlendi. Böylece Kaşgar'dan Yarkent'e ulaşım meselemiz kendiliğinden çözülmüş oldu.

Uygurların sevmediği bir adam: Apak Hoca

Kaşgar'dan ayrılmadan önce, şehirdeki son uğrak yerimiz Apak Hoca (alternatif olarak: Âfâk Hoca) adına inşa edilen külliye oldu. Şehrin doğu kapısından bindiğimiz bir taksiyle, yaklaşık on beş dakikada külliyenin ana girişine ulaştık.

Mahdûm-u A'zâm'ın Semerkand'daki kabri.

Soyu, 1542'de Semerkand'da vefat eden, "Mahdûm-u A'zâm" ünvanlı meşhur Nakşibendî şeyhi Ahmed bin Celâleddîn el-Kâsânî'ye dayanan Apak Hoca, din adamlığının yanı sıra siyasi sahada da son derece aktif ve hırslı bir şahsiyetti. Yarkent merkezli Saîdiye Hanlığı'nın son döneminde Moğol Kalmuklarla temas kurarak onların desteğini elde etmiş, böylece hanlığın yıkılışına giden süreci başlatmıştı. 1678'de Kalmukların vekili olarak ve onlara düzenli vergi ödeme sözü vererek Kaşgar'da tahta oturan Apak Hoca, 1693'teki ölümüne kadar iktidarda kalmıştı. Apak Hoca'dan itibaren 1755'e kadar geçen süreye "Hocalar Dönemi" adı verilir. Sonrasında ise Çin istilası başlamıştır.

Apak Hoca'nın esas adı Hidâyetullah'tır. Tertemiz anlamına gelen "Apak" kendisine bir ünvan olarak verilmiştir. İsminin "Âfâk" şeklinde yazılışı ise, "ilmi ufukları tutan kişi" şeklinde yorumlanır.

Apak Hoca'nın türbesi kendisiyle birlikte ailesinden çok sayıda kişinin kabrine ev sahipliği yapıyor.

Kalmuklarla ilişkileri nedeniyle, Doğu Türkistanlıların ve Uygurların hafızasında, Apak Hoca son derece olumsuz bir imaja sahiptir. Apak Hoca, "dinsiz ve müşriklerin hizmetine girmekle, kâfirlerin Müslümanlara hâkim olmasına göz yummakla ve kendi iktidarı karşılığında Müslüman beldelerini kâfire peşkeş çekmekle" suçlanır. Ki o dönemde oynadığı siyasi -ve hatta dini- rol de düşünüldüğünde, bu ithamlar çok isabetsiz sayılmaz.

Apak Hoca Külliyesi'nin, bir zamanlar avlusundan ezan seslerinin yükseldiği cami kısmı bugün ibadete kapalı. Sağdaki fotoğraf 2015 öncesinden.

Apak Hoca ve ailesinden 72 kişinin kabirlerine ev sahipliği yapan görkemli türbe, çok bakımlı ve mamur bir parkın kuzey ucundaydı. Geçtiğimiz yüzyılın başında son derece bakımsız durumda olan türbe -İsveçli Türkolog Gunnar Valfrid Jarring'in 1929'da çektiği fotoğraflarda da bu görülüyordu- Çin'in 1949'da Doğu Türkistan'ı işgalinden sonra özel ihtimam görmüş. 1955'te kapsamlı bir restorasyondan geçirilen türbeyle hemen yan tarafındaki cami ve medrese, o zamandan günümüze kadar sürekli bakımlı tutulmuş. Cami bugün ibadete kapalı.

Çin yönetiminin bu tavrının arka planında, elbette Apak Hoca'nın Uygur tarihinde oynadığı negatif rolün büyük etkisi var. Apak Hoca'nın Kalmuklarla işbirliğinden Çin kendisine paylar çıkararak, Doğu Türkistan'daki işgalini meşru zemine oturtabileceği alternatif bir tarih anlatısı üretmeye çalışıyor.

Yıllar önce Yunanistan'ın Kavala şehrine gittiğimde, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya gösterilen özen çok dikkatimi çekmişti. Şehrin en merkezi yerinde Kavalalı'ya ithaf edilen bir müze açılmıştı, sur içinin ana caddesi de "Mehmed Ali Paşa" adını taşıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalma dini ve kültürel eserleri ortadan kaldıran, camilerin minarelerini tıraşlayan ve medreseleri sergi salonuna dönüştüren Yunanistan, bir Osmanlı paşasının adını neden yaşatıyordu peki? Cevap aynıydı: Paşa, Osmanlı tarihinde oynadığı negatif rol sebebiyle öne çıkarılıyordu.

Apak Hoca türbesinin eski fotoğraflarına baktığımda, içerideki bütün kabirlerin başında birer açıklama levhasının bulunduğunu görmüştüm. Şimdi ise levhaların hepsi kaldırılmış. Türbede iç içe bir sürü mezar görüyorsunuz, ama hangisinin kime ait olduğunu bilmenin imkânı yok.

İparhan efsanesi

Apak Hoca'nın türbesinin bulunduğu parkın Çince adı "Xiangfei" (Şian Fey) idi. Xiangfei, Çin'in Uygurlarla Han Çinlileri arasında irtibat kurmak için ürettiği ve popüler kültür malzemesi haline getirdiği tarihi efsanelerden biri. Popüler anlatıya göre:

Uygurca adı "İparhan" olan Xiangfei, Apak Hoca'nın torunlarından biridir ve 1760'ta Pekin'deki imparatorluk sarayına cariye olarak gönderilmiştir. İmparator Qianlong, olağanüstü güzel kokan teninden ötürü "Hoş Kokulu Cariye" olarak anılan Xiangfei için sarayının bir bölümünü Kaşgar'ın minyatürü olarak düzenletmiş, hatta cariyesinin akrabalarından bir kısmını Pekin'e getirtmiştir. Xiangfei, büyük bir aşkla bağlandığı imparatorun yanında mutlu bir yaşam sürerken aniden rahatsızlanıp ölmüş, imparator da sevgili cariyesinin naaşını memleketi Kaşgar'a göndererek dedesi Apak Hoca'nın türbesine defnettirmiştir.

Çin kaynaklarının bu fantastik anlatısı, bazı Uygur yazarların kaleminde ise şu şekilde "millileştirilmiştir":

Sıra dışı güzelliği, misk gibi kokan teni ve erkekler gibi yiğitçe çarpışmasıyla meşhur olan İparhan, Kaşgar yakınlarındaki Yarkent'te Çinlilere karşı ayaklanan kocası Cihangir Hoca'yla birlikte imparator Qianlong'un ordusuna esir düşer. Cihangir'in Çinli askerler tarafından öldürülmesinden sonra, İparhan imparatora cariye olarak takdim edilir. Kendisine sunulan onca imkâna ve vadedilen konfora rağmen imparatorla evlenmeye yanaşmayan İparhan, nihayet zehirlenerek öldürülür. Direnişi canına mal olsa da, halkına ve kültürüne ihanet etmemiştir.

İlk kez 1890'larda yazıya dökülen İparhan efsanesinin, 1760'da İmparator Qianlong'un haremine dahil olan Rong Fey -Dilşad Hatun- adlı Uygur cariyeden ilhamla türetildiği düşünülüyor. 24 Mayıs 1788'de ölen Rong Fey'in kabri bugün Pekin'de ve kendisiyle ilgili resmi bilgiler tümüyle kayıt altında.

İparhan efsanesi üzerinden "Çin imparatoruna âşık Uygur güzeli" motifini şöhrete kavuşturan Çin yönetiminin beklentisi, Uygurların duygu dünyasında Çin'le bütünleşme ve kaynaşma fikrini yerleştirmek.

Aynı şekilde, İparhan'ın Çinli figürlerle iç içe çizilmiş tablolarını Kaşgar'ın farklı köşelerinde duvar resmi olarak görmek de mümkün.

Xiangfei Parkı'nın etrafı tamamen Müslüman mahalleleriyle kaplı. Parkın kuzey ve doğu kenarlarında ise, on binlerce Müslümanın yattığı devasa bir mezarlık var. Burası, Kaşgar'ın en eski kabristanlarından biri ve içinde kubbeli küçük yapılar da görülüyor.

Buhara'nın tadı ve kokusu

Sözleştiğimiz şekilde, 12 Haziran Perşembe günü saat 13.00'te taksi şoförümüz bizi İydgâh Camii'nin tam karşısından aldı. Güneydoğu istikametindeki Yarkent'e doğru yola çıktık.

Cadde cadde, semt semt Kaşgar arkamızda kalırken, bu mahzun ve muhteşem İslam şehrinin, dimağımda Buhara'ya benzer bir tat bıraktığını fark ettim. Tuğla ve kiremitlerinin renginden havasındaki esansa ve bitki örtüsüne kadar, Kaşgar bana sürekli Buhara'yı hatırlattı. Şehrin her köşesinde zihnim Buhara'ya aktı. Herhalde bu durumun en büyük nedeni, her iki şehrin de Karahanlılar tarafından imar edilmiş olmasıydı. Bırakılan izler -minarelerden medreselere- tamamen aynıydı. Sonradan yaptığım okumalarda, Karahanlılar döneminde Kaşgar'a "İkinci Buhara" dendiğini öğrenmek de gülümseten bir tevafuk oldu.

Türkistan coğrafyası, dört ilmi ve manevi havzadan müteşekkil: Harezm, Buhara, Fergana ve Kaşgarya. Bunlardan üçü bugün Özbekistan sınırları içinde, dördüncüsü Doğu Türkistan'da. Tarih boyunca siyasi, askeri, ilmi ve manevi açıdan, bu havzalar birbiriyle hep etkileşim -hatta bazen rekabet- içinde olmuş. Bunların herhangi birinde yaşanan bir gelişme, mutlaka diğerlerini de etkilemiş. Ayrıca Doğu Türkistan'da dünyaya gelen herhangi bir âlimin veya mücadele adamının hayatını okuduğumuzda, muhakkak söz dönüp dolaşıp Buhara'ya gelir, yollardan biri mutlaka Buhara'ya çıkar. Dolayısıyla Kaşgar ile Buhara arasında benzerlikler yakalamak boşuna değildi.

Kaşgar-Buhara eşleştirmesi, geleceğe dair bir umut da düşürdü içime:

"Bu güzel şehrin mazlum ve mahzun insanları, Çin istilasının ideolojik, ekonomik, turistik, kültürel, dini ve tarihi hücumlarından kendilerini ne kadar koruyabilecek?" sorusunu sorduğumda, aklıma Buhara'nın serencamı geldi:

Önce 1920'lerden itibaren Sovyetler Birliği'nin din düşmanı politikaları, ardından İslam Kerimov döneminin katı yasak ve baskıları derken, Buhara'nın derunundaki İslami doku, çok uzun bir müddet gizlenmiş halde kaldı. Şimdi ise bir uyanış ve silkinmeye şahit olunuyor. Aynı şey, Kaşgar için neden düşünülmesin? Bugün olmazsa yarın...

Kaşgar sokaklarını adımlarken sık sık şu sorular geçiyordu zihnimden: Kaşgar'da içinde namaz kılınan kaç ev kalmıştır? Geceleri teheccüde kalkanlar var mıdır? Allah için gözyaşı döken çıkar mı? İslam'a gizliden gizliye sarılan kimler bulunur? Çin her yeri kameralarla izliyor, ama kalplerin tenha köşelerinde kameraların giremediği yerler de var.

Bazı minik ayrıntılar, insanın istikbale dair umutlarını korumasına da yardımcı oluyor. [...] şehrinde bir tezgâhın önünden geçiyorduk. Arka tarafta genç bir çocuk gördüm, dudakları kıpır kıpırdı. İleri geri yürüyerek, acaba doğru mu görüyorum diye kontrol ettim. Evet, tesbihat yapıyor veya Kur'ân okuyordu. Bir şeyler alma bahanesiyle tezgâhına yaklaştım. Sessizce Arapça selam verdim, o da sessizce ve gülümseyerek aldı.

İslamsız şehirler, İslamsız hayatlar

Gulca, Kaşgar ve Artuş'taki atmosferi gördükten sonra, zihnimde şu nokta berrak hale geldi: Çin'in Doğu Türkistan'da uyguladığı yıkımın derinliğini kavrayabilmek için, kesinlikle beş vakit namaz kılan, İslam'ı bütün emir ve yasaklarıyla bir bütün olarak algılayan, dindar bir Müslüman olmak gerekiyor. Namaz diye bir gündeminiz ve derdiniz yoksa, ziyaret ettiğiniz bir şehirde namaz kılacak yer bulamamanın ne anlama geldiğini asla kavrayamazsınız çünkü. Veya ezana normalde kulak vermiyorsanız, ezanı işitmemek ne demektir, bilemezsiniz. Başörtüsünün Müslüman bir kadının inanç dünyasındaki yerini anlamadan, sokaklarda uygulanan tesettür yasağını doğru bir bağlama oturtamazsınız. Belki biraz empati yapabilirsiniz, o kadar.

İslam, hayatın her alanını kuşatan, her konuda mutlaka kendi alternatif önerilerini sunan, mensuplarından da buna uygun eylemler talep eden bir dindir. Camisiz, cemaatsiz, ezansız, namazsız, tesettürsüz bir toplum, İslam'ı artık yaşayamıyor demektir. Doğu Türkistan'da şu anda şahit olunan gerçeklik bu. Hal böyleyken, Çin'in başka yerlerindeki lokal örneklerden veya propagandalardan hareketle "Çin'in İslam'ı yasakladığı söylentisi, koca bir yalan" türünden cümleler kurmak ciddi vebal kaynağı.

İslam'ı "şümullü bir sistem" olarak anlamayan kişilerin Doğu Türkistan'a dair yaptıkları yorumlarda şu türden vurgulara tesadüf edilebiliyor: "Evet, Uygurlara yönelik bazı kısıtlamalar var, ama bunların da olması gerekiyor. Uzun sakal,

aşırı tesettür, peçe gibi şeylere gerek yok. Çin, radikalleşmeye karşı önlem alıyor." Peçenin İslam'da olup olmadığını tartışmak başka şeydir, tepeden inme bir yasakla Müslüman kadınların örtüsüne müdahale edilmesi başka şeydir.

Yine bazıları "Cuma namazlarının kılınmadığı da yalan, Çin cuma namazına izin veriyor" iddiasını dile getiriyor. Binbir türlü yasak, kontrol ve denetim altında kılınan, camilere sadece yaşlıların girmesine müsaade edilen göstermelik cuma namazları, İslam'ın emrettiği cuma namazları mıdır mesela? Veya kadınların başındaki geleneksel örtücükler, tesettür müdür?

Tüm bu soruların en doğru cevaplarını verebilmek için, İslam'ı derinlemesine kavramış olmak şart. Aksi takdirde, sahada yaşananların gerçekçi bir fotoğrafını çekmek imkânsız. Türkiye'de Çin'in Doğu Türkistan politikasının doğru ve kapsamlı biçimde anlaşılmasının önündeki engellerden biri de bu.

Çin yönetimi, İslam dünyasının çeşitli ülkelerinden medya yöneticilerini ve gazetecileri düzenli olarak "Şincan"a davet ediyor ve onlar için belli güzergâhlar dahilinde dikkatle programlanmış "bilgilendirme turları" düzenliyor. Söz konusu gezilere katılanlardan acaba kaçı sokaklarda neye dikkat edeceğinin, günlük hayatın neresine bakacağının, hangi noktalara odaklanması gerektiğinin ve bir toplumun dini yaşantısını ölçmede hangi kıstasları kullanacağının gerçekten farkındadır?

Bu konuda bir parantez daha açmam gerekiyor:

İslamsız Türklüğün yolu nereye çıkar?

Türkiye'de özellikle son yıllarda moda haline gelen bir akım var: Türklüğü ve Türkleri tümüyle İslam'dan soyutlayan, İslam'ın çeşitli tezahürlerini "Arap âdeti" şeklinde aşağılayıp dışlayan, Türklerin Müslümanlığa geçişini de "dejenerasyonun başlangıcı" olarak gören bir akım bu. Hatta Karahanlı hükümdarı Abdulkerim Satuk Buğra Han'ı, sırf İslam'la şereflendiği için yerin dibine batıran ve en ağır ifadelerle itham eden yaklaşımlar söz konusu...

Ancak tarihi tecrübe, İslam'dan soyunan ve sıyrılan Türk'ten geriye sadece işe yaramaz bir posanın kaldığını göstermektedir. İslamsız Türklüğün varacağı yer, sadece bir bataklık ve çıkmaz sokaktır. Türk'ü insanlık tarihinde güçlü, kıymetli ve şerefli kılan, İslam'la kuşandığı değerlerdir. Bu konu, tartışmaya kapalı bir hakikattir.

Doğu Türkistan ve Uygur davasından İslam'ı ve Müslüman kimliğini söküp çıkardığınızda, geriye herhangi bir şey kalmayacaktır. Uygur Türklerine direniş ve mücadele azmini aşılayan şuur, İslam'ın ta kendisidir. İslam ve Türklük,

Uygurlarda artık birbirinden ayrılması imkânsız bir hamuleye dönüşmüştür. Uygurların kimliğinden İslam eksildiğinde, milli bünyelerinin çok önemli ve hayati bir parçası da kaybolup gidecektir. Çin, zaten tam olarak bu amaçla, Uygurlarla İslam'ın arasını açmaya çalışmaktadır.

Uygurları temsil iddiasında olanların, meselenin İslami boyutunu hiçbir şekilde ihmal etmemeleri ve konuyu salt Türklük zaviyesinden ele almamaları şart. İslami boyutu zayıfladığında veya ihmal edildiğinde, Uygur davası sadece salon toplantılarında biteviye konuşulan sıradan ve çözümsüz bir fikri meseleye dönüşecektir.

YARKENT

Öğle vakti, oldukça sıcak bir havada başlayan Kaşgar-Yarkent yolculuğumuz sırasında, otobandan ilerlediğimiz için Feyzivat-Yopurga-Mekit rotasını izledik. Normalde daha güneyden Yenihisar'ı da görebileceğimiz başka bir seçenek vardı. Ancak yolu kötü olduğundan şoförümüz otobanı tercih etti.

İsa Yusuf Alptekin
(gençlik yılları)

Bugün kuzeyinde Çinli yerleşimcilerin yoğunlaştığı, etrafı yemyeşil bahçe ve tarlalarla örülü küçük bir ilçe olan Yenihisar, rahmetli İsa Yusuf Alptekin'in (1901-1995) doğum yeri. Yenihisar'ın Çin işgaline karşı mücadele tarihinde hatırlattığı bir isim daha var: Nur Ahmet Buğra. Hotenli büyük mücadele adamı Mehmet Emin Buğra'nın küçük kardeşi olan Nur Ahmetcan Buğra, henüz otuzlu yaşlarının başındayken, 16 Nisan 1934 günü Yenihisar'da Çin ordusuyla savaşırken şehit düşmüştü.

Otobanı kullanmamıza rağmen, yol boyunca bize sıklıkla Uygur köy ve kasabaları eşlik etti. Verimli ve ekilmiş tarlalar, gür ve sık kavak ağaçları, her türlü meyveyle yüklü bahçeler, kerpiç köy evleri, yüzleri gölgeli ihtiyarlar, kavruk çocuklar... Hüzünlü bir film senaryosunun figüranları gibiydik hep beraber.

Bir ara köyler, kasabalar ve yeşillikler tamamen kayboldu, iki yanımız sapsarı ve pürüzsüz çöl kumlarıyla kaplandı. Şaşırdım. Oysa şaşırmamam gerekiyordu, zira Doğu Türkistan'ın tam merkezini kaplayan devasa Taklamakan Çölü'nün kıyısına doğru ilerliyorduk.

Üç saate yaklaşan yolculuğumuz sona ererken, Yarkent'in tam girişinde şoförümüz benzin almak üzere bir istasyonun kapısına yanaştı. Prosedürü bildiğimiz için, onun bize söylemesine gerek kalmadan araçtan indik ve işini bitirmesini bekledik.

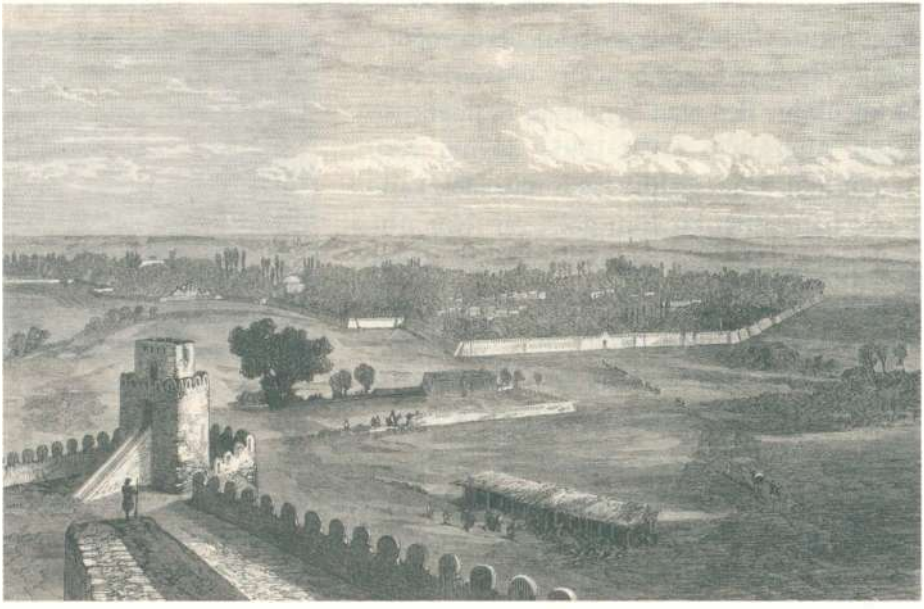
Yarkent, bundan önceki duraklarımız Gulca ve Kaşgar'a nispetle "taşra" sayıldığından, burada bizi kabul edecek bir Uygur oteli bulmamız neredeyse

imkânsızdı. O yüzden, kullandığımız online uygulamadan tarihi merkeze yakın bir otel seçtik.

Eşyalarımızı odalarımıza yerleştirdik. Şehirde açık cami bulamayacağımızı bildiğimiz için, namazlarımızı kıldık. Ardından Yarkent'i keşfe çıktık.

Hanların başkenti

Yarkent bugün idari anlamda Kaşgar'ın ilçesi sayılsa da, aslında vaktiyle kudretli bir İslam devletinin başkentiydi: Saîdiye Hanlığı. Bâbürlü İmparatorluğu'nun kurucusu Bâbür Şah'ın dayısının oğlu olan Sultan Saîd Han tarafından 1514'te kurulan hanlık, 1696'da tarih sahnesinden çekilinceye kadar Doğu Türkistan'da en etkili hâkim güçtü.

Yarkent'in 1874 tarihli bir illüstrasyonu.

Çağatay Han'ın torunlarından Tuğluk Timur'un soyundan gelen Sultan Saîd Han, 1533'teki vefatına kadar devletinin sınırlarını Taklamakan Çölü'nün kuzey kesimlerine ve güneyde Tibet'e kadar genişletmişti. Oğlu Sultan Abdürreşid (1533-1560) ve torunu Sultan Abdulkerim (1560-1591) dönemlerinde Buhara merkezli Özbek Şeybânîlerle ve Hindistan'a hâkim olan Bâbürlülerle kurulan ittifaklar, Saîdiye Hanlığı'nı bölgesel çatışmalarda güçlü duruma getirdi.

Sultan Abdürreşid'in diğer oğlu Muhammed Sultan zamanında (1591-1609) hem ekonomik refah hem de coğrafi sınırlar bakımından zirve noktaya ula-

şan hanlık, sonrasında çalkantılı bir duraklama ve gerileme dönemine girdi. Tarihte, kendi devrinde devletini zirveye ulaştıran her hükümdardan sonra muhakkak yaşandığı gibi...

İpek Yolu güzergâhı üzerinde bulunduğu için, tarih boyunca her milletten ziyaretçisi hiç eksik olmayan Yarkent, konumunun sağladığı avantajla ilim, kültür ve sanatın da mükemmel biçimde geliştiği bir şehirdi. Bu noktada, ismini oluşturan iki kelimeden ilkinin (yar) "geçit" anlamına gelmesi, güzel bir tesadüf. Yarkent, yani Geçit-Şehir. Yarkent'in isminin manalarına dair iki ayrı açıklama daha var. Bunlardan birincisi, yar kelimesinin "uçurum" manasına atfen, Yarkent'in nehir kenarındaki yüksek konumuna işaret ediyor. İkincisinde ise, tasavvufun bölgedeki gücüne işaretle "âşıklar şehri" vurgusu öne çıkıyor.

Yarkent'te Abdürreşid Han'ın kurduğu Reşidiye Medresesi, bütün dönem kaynaklarında atıf yapılan bir eğitim kurumuydu. Kaşgar, Aksu ve Turfan'da da çeşitli medreseler açılmıştı. Bu medreselere Irak gibi uzak beldelerden bile öğrenciler gelmekteydi. Yarkent'in öne çıktığı bir saha da tıptı. Hindistan, Çin ve Tibet'in tıp konusundaki birikiminden ustaca yararlanan Yarkentli hekimler, geliştirdikleri ilaçlarla ve yetiştirdikleri tabiplerle Orta Asya çapında şöhret kazanmıştı.

Yarkent'in bugününe bakınca, dünü sanki bir masal gibi geliyor kulağa. Zira bugün dört bir tarafından Çinli yerleşimcilerin akın ettiği, kuşatma altında bir İslam şehri Yarkent.

Resmi veriler, 2015 yılı itibarıyla Yarkent'in toplam 850 binlik nüfusunun 815 bininin Uygurlardan oluştuğunu gösteriyor. Ancak şehrin merkezinde birer heyula gibi yükselen ve Çinlilerin iskânı için kurulan modern sitelere bakınca, aradan geçen on yılın ardından bu oranın değişmiş olması kuvvetle muhtemel. Çin'in özellikle şehir merkezlerindeki demografik dengeleri altüst etme noktasında özel stratejiler geliştirdiği biliniyor.

Şiî Uygurlar

Doğu Türkistan'daki Müslüman nüfusun tamamı -genellikle zannedildiği üzere- Sünnî değildir. Çok küçük bir azınlık şeklinde de olsa, bölgede Şia inancına mensup halklar da bulunur. Tacikistan sınırındaki Taşkurgan Tacik Otonom Bölgesi'nde 1600'lerden beri Şiî İsmailîler yaşar mesela. Keza Yarkent ve çevresinde On İki İmam Şiası'na itikat eden bir cemaat vardır.

Yarkent Şiîlerinin kökenine dair çeşitli iddia ve rivayetler mevcut. Yerel kaynaklar, ilk kez 1590 yılı civarında ticaret yapmak için Keşmir'den Doğu Türkistan'a gelen Şiî bir cemaatin buraya yerleştiğini aktarıyor. Ardından 1785'te

Pakistan, Afganistan ve Hindistan'dan ikinci bir Şiî akınının gerçekleştiği düşünülüyor.

Ticaret ve zanaatle meşgul olan Yarkent Şiîlerinin nüfusu, bundan birkaç sene öncesine kadar üç bin civarında tahmin ediliyordu. Çin'in Doğu Türkistan'daki demografik ayrıntılar üzerinde uyguladığı resmi karartma sebebiyle, hakikati bilmeye imkân yok.

Şiî Uygurların bugün herhangi bir dini baskıyla karşılaşıp karşılaşmadığına dair güncel bilgiye maalesef ulaşamadım. Ancak İran'la Çin'in ekonomik, askeri, siyasi ve kültürel alanlarda geliştirdiği çok boyutlu stratejik ortaklığı düşününce, Yarkent Şiîlerinin asimilasyon kampanyalarında Sünnî Uygurlar kadar doğrudan hedef alınmadığı rahatlıkla söylenebilir. Kaldı ki, Şiî inancındaki "takiyye" müessesesi baskılar karşısında dini bir mazeret ve sığınak sağladığı için, Şiîlerin süreçten daha az etkilendiği sonucuna varılabilir.

Dahası, "dini radikallik" dendiğinde sadece Sünnî Müslümanları kastetmek gibi genel bir uluslararası teamül oluştuğu için, Çin yönetiminin Şiîliği Müslümanlığın genelinden ayırdığı da bir vakıa. Bilhassa Arap Baharı'yla birlikte Suriye'de ortaya çıkan manzara, İran'la Çin'i benzer kaygılar etrafında bir kez daha bir araya getirdi. Pekin ve Tahran, "Selefî savaşçılara" düşmanlık ortak paydasında buluştular.

Çin ile İran arasındaki ticari ilişkilerin boyutunu anlamak için, şu güncel veri önemli: Çin, 2025'in ilk yarısında toplam petrol ithalatının yüzde 13,6'sını İran'dan gerçekleştirdi. Bu rakam, İran içinse petrol ihracatının yüzde 90'ına denk geliyor. Böyle bir denklemde, İran'ın Doğu Türkistan veya Uygur meselesini gündemine bile almayacağı belli. Çin de zaten, İranlı muhataplarının neyi önceleğini bilmenin rahatlığıyla hareket ediyor.

İran'da dini bir kutlamaya iştirak eden Çinli Hui Müslüman öğrenciler.

İki ülke arasındaki dini ve kültürel ilişkilerin önemli bir boyutunu, İran'da öğrenim gören Çinli öğrenciler oluşturuyor. Farklı üniversitelerde okuyan Hui Müslümanları, İran'da dini törenlere iştirak ederken görmek mümkün. Geçmiş yıllarda, -muhtemelen Yarkent'ten- Şiî Uygurların da Kum ve diğer dini merkezlere gezilere götürüldüğü ve orada İranlılarla birlikte çekilen fotoğraflarının internet ortamında paylaşıldığı olmuştu. Tüm bunlar, Doğu Türkistanlı Müslüman topluluklar arasında mezhepçiliği yayararak tefrika oluşturmak adına Çin tarafından benimsenen kasıtlı bir devlet politikası şeklinde de okunabilir.

Hanlık Sarayı ve Altun Mescid

Otelin önündeki geniş bulvardan doğuya doğru yürüdük, on dakika sonra Yarkent'in tarihi merkezindeydik. Hanlık Sarayı, Altun Mescid (cuma camii) ve arkasında çok geniş bir Müslüman mezarlığının yer aldığı hanedan haziresinden müteşekkil büyük bir meydandı burası.

Önce Hanlık Sarayı'nı yokladık, ancak yüksek ahşap kapısı sımsıkı kapalıydı. Kapının önüne Çince bir tabela yerleştirilmişti. Telefonlarımızdaki çeviri programlarının yardımıyla okuduk: "Değerli turist dostlarımız. Bu tarihi eserin yangın koruma sistemlerinin onarılması ve yenilenmesi gerekiyor. Çin Halk Cumhuriyeti Yangın Koruma Yasası ve Çin Halk Cumhuriyeti Turizm Yasası'nın ilgili hükümlerine göre, mekânın kapatılmasına ve faaliyetlerinin durdurulmasına karar verildi. Açılış saatleri daha sonra duyurulacaktır." Tabelanın asılma tarihi 30 Nisan 2024'tü. Yani saray daha geçen sene ziyarete kapatılmıştı.

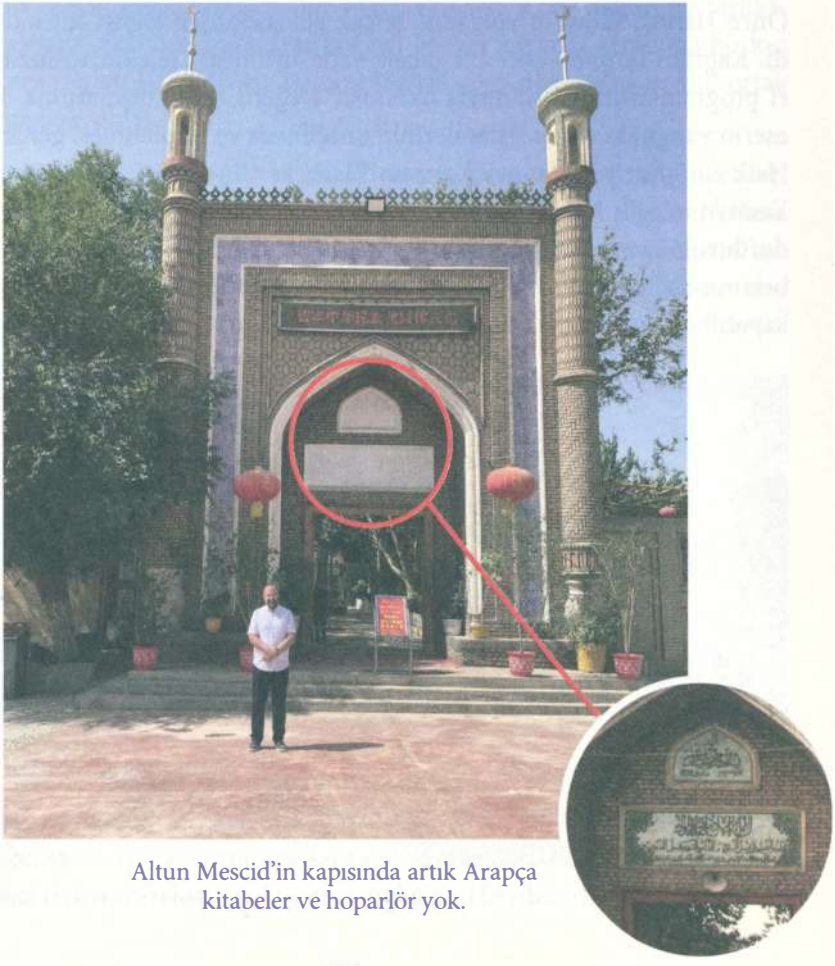

Eski fotoğraflarla kıyaslayınca fark ettim: Tıpkı Kaşgar gibi, Yarkent'in tarihi merkezi de turistik hedeflerle ciddi şekilde elden geçirilmiş. Saray, eski orijinal halinden daha büyük olarak yeniden inşa edilmiş. 1514'ten itibaren, yaklaşık iki yüzyıl boyunca Saîdiye Hanlığı'nın yönetildiği, hanların elçileri kabul ettiği,

yabancı ziyaretçilerin ağırlandığı, merasimlerin ve bayramlaşmaların gerçekleştirildiği sarayı eski ve otantik haliyle görmek isterdim doğrusu.

Sarayın kapısından Altun Mescid'e geçtik. Burası, ta Karahanlılar döneminden beri cuma camii olarak kullanılan bir mabet. Rivayetlere göre, Karahanlılar 900'lerde Yarkent'i fethettiklerinde, şehrin Budist ahalisi topluca İslamiyet'e geçmiş. Altun Mescid'in ilk kez inşası o zamana rastlıyor. Sonrasında sürekli yenilenmiş, büyütülmüş ve mamur tutulmuş. Caminin mevcut harim kısmı 1800'lerde bugünkü şeklini almış. İç avludaki tepesi süslü ahşap sütunlar, Doğu Türkistan'dan Özbekistan'a uzanan birer köprü gibi. Merdivenle çıkılan harim kısmının dışında, yazlık mescit olarak kullanılan bir açık hava bölümü var. Tavandaki süslemeler kırmızı ve yeşil tonların ağlıklıkta olduğu canlı desenler içeriyor. Avludaki ağaçlar ise, içeriye insanı ferahlatan bir huzur ve serinlik bahşediyor.

Tüm bu tasvirleri camiyi görerek ve içeriyi gezerek mi yaptım? Maalesef hayır. Keşke öyle olabilseydi...

Altun Mescid'in kapısında artık Arapça kitabeler ve hoparlör yok.

Cami avlusunun cümle kapısı açık görünüyordu. İçeri girmek için adım attığımızda, kapının iç tarafında oturan Uygur görevli tarafından durdurulduk. Görevli, el ve baş hareketlerinin de eşlik ettiği çok kesin ve keskin bir dille, camiye girmemizin yasak olduğunu belirtti. Kapıdan içeri birkaç saniyeden fazla bakmamıza ve fotoğraf çekmemize de müsaade etmedi. "İcazet" çıkmamıştı yine. Yukarıdaki detayları o birkaç saniye içinde yakalayabildiklerimin üzerine okuduklarımı ekleyerek yazabildim.

Kapının kenarında Uygurca "Altun Mescid" levhası duruyordu. Onun dışında herhangi bir levha veya kitabe yoktu. Doğu Türkistan'daki bütün camilerde olduğu gibi Arapça kitabelerin yerleri boştu, kaldırıldıkları anlaşılıyordu. Kapının önüne Uygurca ve Çince bir yazı yerleştirilmişti: "Samimi uyarı. Dini etkinlik alanıdır. Turistlerin girmesi yasaktır." Böyle bakınca, sanki yerli halk için serbestlik varmış gibi anlaşılması oldukça ironikti doğrusu.

Eski fotoğraflara bakarken iç burkan ayrıntılarla karşılaştım: Cümle kapısının üzerindeki üçgen kısımda, en tepede lafzatullâh, altında da besmele vardı. Kapının -muhtemelen- yenilenme tarihi "1932" açık bir şekilde seçiliyordu. Daha alttaki büyük dikdörtgen kısımda ise kelime-i tevhid ve birçok kaynakta hadis-i şerif olarak zikredilen şu ibare okunuyordu: *Accilû bi's-salâti gable'l-fevt ve accilû bi't-tevbeti gable'l-mevt* ("Vakti geçmeden evvel namaza acele edin, ölümden önce de tevbeye acele edin").

Yine yakın tarihli eski fotoğraflardan, Altun Mescid'in 2021'de bile ibadete açık olduğunu fark ettim. Sadece dört yıl içinde, koskoca bir şehrin soluk borusu kesilmiş.

On iki makamın mucidi

Altun Mescid'e giremeyince, hemen karşı köşesindeki büyük ve gösterişli türbeye yöneldik. Kapıda bilet alınarak girilen mavi-beyaz çinilerle süslü türbe, Saîdiye Hanlığı'nın muktedir hükümdarlarından Sultan Abdürreşid'in eşi Âmannisâ Han'a aitti.

Dilden dile anlatılan öyküye göre:

Âmannisâ, ormancılıkla geçinen bir babanın kızı olarak, 1526'da Doğu Türkistan'ın batısındaki Taşkurgan'da dünyaya gelmiş. Doğuştan itibaren

olağanüstü bir ses güzelliğine sahip olan Âmannisâ, henüz 13 yaşındayken, bölgede ava çıkan Sultan Abdürreşid tarafından keşfedilmiş. Âmannisâ'nın hem sesine hem de güzelliğine vurulan Sultan, onu babasından isteyip eş olarak almış. Böylece Yarkent'teki Hanlık Sarayı'na gelin giden Âmannisâ Han, müzik çalışmalarını profesyonelce sürdürebileceği bir imkâna kavuşmuş. 1560'da henüz 34 yaşındayken ölümüne kadar Yarkent'te yaşayan Âmannisâ Han, Uygur müziğindeki meşhur "on iki makamın" mucidi olarak gösteriliyor.

Âmannisâ Han'ın merdivenlerle çıkılan türbesi son derece bakımlı ve temizdi. Mermer sandukasının üzerine rengârenk bir çuha serilmiş, duvarlar da Âmannisâ'ya atfedilen makamların adlarıyla süslenmişti: Segâh, Acem, Râk, Pencigâh, Uşşâk, Bayat, Nevâ...

Köklü Uygur kültürünü çalgı çengiyle özdeş hale getirme politikası çerçevesinde, hem kültürel bir figür olarak Âmannisâ Han hem de icat ettiği söylenen makamlar, Çin tarafından sürekli öne çıkarılıyor. Hatta 1949'da Çin Komünist Partisi ordusu Doğu Türkistan'ı işgal ettiğinde on iki makamı bilen ve icra eden sadece tek bir Uygur'un kaldığı, bunu gören Çin Başbakanı Zhou Enlai'nin emriyle 1951-1954 arasında bütün makamların kayıt altına alındığı, Uygur müziğinin himaye edildiği ve böylece yok olmaktan kurtarıldığı şeklinde resmi anlatılar mevcut.

1983'te sabık Doğu Türkistan Genel Valisi Seyfeddin Azizi'nin kaleme aldığı bir tiyatro oyunuyla yeniden gündeme taşınan ve popüler kültüre mal edilen Âmannisâ Han, 1989'da Urumçi'de Şincan Şarkı ve Dans Tiyatrosu bünyesinde kurulan Makam Sanat Topluluğu'yla Çin'in resmi müfredatına da yerleştirilmiş.

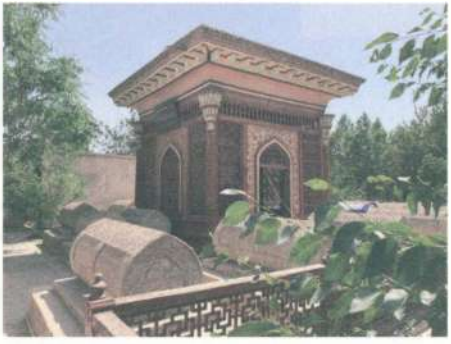
Seyfeddin Azizi siyasetten emekli olduktan sonra edebiyatla iştigal etmişti.

Âmannisâ Han türbesi, şimdiki haliyle 1990'ların başında inşa edilmiş. Fiziksel özellikleri bakımından Kaşgar'daki Yûsuf Has Hâcib ve Artuş'taki Abdulkerim Satuk Buğra Han türbeleriyle büyük benzerlikler taşıyordu zaten. Muhtemelen aynı dönemde, aynı "kültür hamlesi" çerçevesinde ihya edilen mekânlardı bunlar.

Ölülerden korkmaya gerek yok

Âmannisâ Han türbesi yüksekçe bir platformun üzerine kurulduğu için, kapısından çıkınca arka taraftaki Müslüman mezarlığı rahatlıkla görülüyordu. Mezarlığın içi yüksek ağaçlarla dolu olduğundan, ilk başta kapısını fark edemedik. Sonra çevreye dikkatlice baktığımızda, Çinli turistlerin kullandığı hazire girişini gördük. Hemen biz de oraya koştuk.

Biraz sonra, her açıdan etkileyici ve muhteşem bir saltanat haziresindeydik. Saîdiye Hanlığı'nın kurucusu Sultan Saîd Han, Abdürreşid Han, Abdulkerim Han, Muhammed Sultan, Şücâuddîn Han, Sultan Abdullatif ve diğer hanedan mensupları, olağanüstü incelikle işlenmiş sandukalarıyla karşımızdaydı. Sultan Saîd Han'ın kabri, hazirenin ortasında kare biçimli ahşap bir türbenin içindeydi. Sandukasının dairevi şekli ise bizi biraz şaşırttı doğrusu. Diğer hanedan üyelerinin mezarları, etrafa muntazam biçimde dizilmişti.

İçeride epey uzun süre kaldık. Bütün detayları doya doya fotoğrafladık. Mezar taşlarındaki yazıları okuduk. Giriş kapısının hemen yanındaki en geç tarihli kabir taşlarının en altında Latince ibareler vardı. Bu kısımlar, mezar sahiplerini anlamada bize yardımcı oldu. Bunlar, hanlık ailesinin devlet yıkıldıktan sonra yaşayan mensuplarıydı. Hatta içlerinde bazı şeyh efendiler ve âlimler de bulunuyordu.

Saîdiye Hanlığı'nın mamur haziresi, bizi çarpıcı bir soruyla karşı karşıya bıraktı:

Camileri ibadete kapatan, ziyaretçi olarak bile camiye girmemize müsaade etmeyen, hatta camiyle hazire arasındaki bahçe duvarını -gelip geçenler içeriyi görmesin diye- brandalarla sımsıkı örten Çin yönetimi, Yarkent'in tarihi hafızasında yer eden bir hanedan mezarlığının böylesine bakımlı olmasına nasıl müsaade ediyordu?

Sa'diye Hanlık haziresinin Altun Mescid'e bakan duvarları tümüyle paravanlarla kaplanmıştı. İbadete kapalı olan camiyi dışarıdan görmek bile yasaktı.

Bu sorunun cevabı, Gulca ve Kaşgar'daki benzer mekânlar için verilebilecek cevapla aynı:

Çin, caminin İslam nazarındaki önemini ve Müslüman bir toplumun teşekkülünde caminin oynadığı kritik rolü derinlemesine kavramış. Camiyi toplumsal hayatın merkezi olmaktan çıkarınca, diğer dini mekânlar zaman içinde sadece nostaljik ve kültürel birer nesneye dönüşüyor. Dolayısıyla güncel bir siyasi mesaj taşımayan ölülerden, kabirlerden ve türbelerden korkmak için herhangi bir neden de yok.

Toplum yerin altıyla irtibat kurabileceği bütün siyasi, sosyal ve tarihi irtibatları yitirdiğinde, ölülerden ve türbelerden bir zarar gelmez.

Yarkent merkezindeki tarihi eserleri turistik amaçlarla koruyan Çin yönetimi, şehrin kenar semtlerinde geleneksel dokuyu yok etmeyi sürdürüyor. Yukarıdaki uydu görüntüleri Hz. Pir Kabristanı çevresindeki Müslüman mahallesinin ortadan kaldırılma sürecine şahitlik ediyor.

Şehirde iki yabancı

Yarkent'te kaldığımız süre boyunca, çok garipsediğimiz ve kendimizi adeta kapana kısılmış gibi hissettiğimiz bir durumla karşılaştık: Yolda sokakta bizi gören gözler hayretle açılıyor, insanlar birbirlerini dürtükleyerek bizi işaret ediyor, hatta kaldırımda yürüyenler şok geçirmişçesine aniden durarak bakışlarını yüzümüze dikiyordu. Hem de öyle kaçamak veya tesadüfi nazarlarla değil, gayet kararlı ve delici biçimde...

Yemek yemek için girdiğimiz bir Uygur kebapçısında önce bütün müşterilerin ısrarlı bakışlarına muhatap olduk, ardından garson kızcağızlar kendi aralarında gülüşmekten ve bizimle ilgili konuşmaktan neredeyse servise odaklanamadılar. Yemeklerimiz geldiğinde, nihayet dayanamadılar, masamızın yanı başına sandalyelerini çektiler, anlamakta çok zorlandığımız bir Uygur lehçesiyle bizimle temas kurmaya çabaladılar. Nereli olduğumuz, ne yaptığımız, Yarkent'e niçin geldiğimiz gibi çok sayıda soru arka arkaya sıralandı. Aldıkları her cevabı kendi aralarında şaka ve espri konusuna dönüştürüyorlardı üstelik. Ne desek, garsonlardan içeride ocak başında et pişiren çocuklara kadar, dükkânda dakikalarca gündem oluyordu. Böyle bir muameleyle daha önce hiç karşılaşmamıştım açıkçası.

Sonra bir şeyi fark ettik: Biz, yani Hulusi ve ben, bu koca şehirdeki iki yabancıydık. Bizim dışımızda, sokakları dolduran insanlar sadece Uygurlar ve Çinlilerdi. Şehirde başka etnik grup yoktu. Yarkent zaten turistik bir güzergâh değildi, şehre Batılı turistler uğramıyordu. Âmannisâ Han türbesi ve hanlık haziresindeki bir avuç Çinliden başka "turist" de görmemiştik. İslam coğrafyasından, muhtemelen bizim dışımızda "gezmek için" buraya kadar gelen yoktu. Haliyle insanlar doğal bir şaşkınlık hissediyordu. Bu hakikati idrak edince, merak ve hayret dolu bakışlara da alışmaya başladık.

Girip çıktığımız mekânlarda insanlarla muhatap oldukça, kökenimize ve geldiğimiz ülkeye dair tahminlere geçildi daha sonra. "Pakistanlı mısınız?" sorusu zirveye yerleşti, onu "Kazakistan?" takip etti. Böylesi -bence- uçuk tahminlerin ardından aynaya her bakışımda Pakistanlılara veya Kazaklara beni nasıl benzettiklerini düşünür oldum. "Türkiye" deyince, hemen hepsinin yüzlerine tatlı gülümseler yayıldı. Ama -Gulca ve Kaşgar'ın aksine- Yarkent'te daha önce Türkiye'ye veya İstanbul'a gittiğinden bahseden kimse çıkmadı.

Dünyanın dışında ve uzağında

Yarkent, kelimenin her anlamıyla tam bir "taşra" şehriydi. Yaşadığımız tecrübe ve insanların bize yaklaşımındaki sıra dışı şaşırma hali, Müslüman ahalinin dış dünyayla bağlantısının ciddi biçimde kesildiğini ve iletişimden ulaşıma bütün irtibat noktalarının koparıldığını düşündürdü bize. Çin yönetimi, sosyal medya ağlarından popüler yazışma programlarına birçok kanalı zaten kapalı tutuyordu. Bunun üzerine bir de dini ve kültürel baskıyı eklediğimizde, Yarkent'te yaşayan sıradan bir Uygurlunun uzaklarla ilgili fikri nasıldı acaba? Kendisini nasıl bir bağlama oturtuyor, tarih ve coğrafya içinde nereye yerleştiriyordu? Koordinatlarını yitirmiş, nerede durduğunu şaşırmış, bütün bağlamları kopmuş insanlar mıydı yoksa gördüklerimiz?

Bu sorulara, daha pratik ve somut sorular da ilave ettik zihnimizde. Mesela, Uygurların hareket özgürlüğü var mıydı? Hem Doğu Türkistan içinde hem de yurtdışına çıkış noktasında, Çin nasıl bir politika izliyordu? Yaptığım kısa bir araştırma, bu konuyu zihnimde netleştirdi:

Doğu Türkistan sınırları içindeki bütün hareketler ve temaslar, çeşitli yöntemlerle zaten sıkı bir kontrol altında tutuluyordu. Yurtdışına çıkış ise, pasaport edinme sürecindeki aşırı zahmet ve güçlükler sebebiyle, sıradan halk için neredeyse imkânsız hale getirilmişti.

2015'te Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurların pasaport almasını kolaylaştıran, hatta bunu teşvik eden Çin yönetimi, ertesi yılın sonuna doğru bütün pasaportların yeniden devlete iadesini istedi. Böylece pasaportların hemen

herkese dağıtıldığı o kısa süre içinde kimin nerelere gittiği, hangi ülkelere ayak bastığı ve oralarda kimlerle temas kurduğu, hızlı bir şekilde belirlendi. Çok sayıda insan, gittiği ülke sebebiyle tutuklandı. Çin devleti, Uygurlara açık bir şekilde "pasaport tuzağı" kurmuştu.

Pasaportlarını iade etmeyen veya gittiği ülkeden dönmeyen Uygurlar ise, Çin'in bu defa söz konusu ülkelere diplomatik baskı -hatta şantaj- yaptığı yeni bir uygulamanın kurbanlarına dönüştüler. Mısır, Malezya, Afganistan gibi ülkeler Çin'e boyun eğerek Uygurları sınır dışı etti ve ülkelerine gönderdi. Bilhassa Mısır'da okuyan çok sayıda ilim talebesi Uygur genç, üçüncü ülkelere iltica ederek kovuşturmadan kurtulmaya çalıştı. Birleşik Arap Emirlikleri gibi bazı ülkelerse Çin'in baskı politikalarını ideolojik açıdan zaten desteklediklerı için, Uygurları gözaltına almak veya sınır dışı etmek için Pekin'den direktif gelmesini beklemediler.

Çin'in Uygurların barındırılmaması yönünde sürdürdüğü baskılar, bugün hâlâ İslam dünyası çapında devam ediyor. Çin yönetiminin elinde tuttuğu ekonomik kozlar ise, bu baskılara direnilmesinin önündeki en büyük engeli oluşturuyor.

"Artık dönebilirsin"

Yukarıda bahsettiğim türden bir başka tuzak daha var: Çin polisi, Doğu Türkistan'daki Uygurları, yurtdışında yaşayan yakınlarıyla iletişim kurarak, onları "durumların düzeldiğine ve geri dönebileceklerine" ikna etmeleri için zorluyor. Özellikle uzun süredir yurtdışında bulunan Uygurların peşine düşen Çin, böylelikle onların kendi ayaklarıyla geri dönmelerini sağlamaya çalışıyor. Özellikle 2014'ten hemen sonraki yıllarda böyle bazı geri dönüş vakaları yaşanmış. Ancak kurulan tuzağı fark eden Uygurlar, artık bu türden vaatlere kanmıyor.

Yurtdışından aranmak, Doğu Türkistan'da yaşayanlar için de tehlike arz ediyor. Zira bu defa "devlet düşmanı şüphelilerle temas kurmak" suçlamasıyla karşılaşıyorlar. Hatta bazı durumlarda, sırf yakınları veya tanıdıkları kendilerini aradığı için gözaltına alınan Uygurlar var.

Tüm bu itham ve baskılardan kaçınabilmek için, Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlar, dışarıdaki yakınlarıyla herhangi bir temas kurmamayı seçiyor. Mesela bir Uygur'dan dinlediğim şu hadise, yaşanan travmalar hakkında yeterince fikir veriyor: Uzun uğraşlardan sonra, Hoten'de yaşayan babaannesinin telefon numarasına ulaşmışlar. Kadıncağız hiç konuşmadan, sert bir üslupla "Bizi aramayın!" deyip kapatmış. Çok sonraları, ikinci kez aradıklarında, artık telefon numarasına ulaşılamıyormuş. "Muhtemelen aramayalım diye engelledi" demişti, anlatan arkadaş.

Bazı aileler arasında yıllardır doğrudan hiçbir irtibat ve haberleşme yok. Doğum, ölüm, düğün gibi önemli ailevi hadiseleri, üçüncü beşinci kanallardan ve tesadüfen öğreniyor insanlar. Babalarının, kardeşlerinin kamplara kapatıldığını bilmem kaç yıl sonra duyuyorlar.

Doğu Türkistan'a gelmeden önce, "Ailemden hiç haber alamıyorum" şeklinde dert yanan Uygurların tam olarak ne yaşadığını anlayamıyordum. Şimdi sadece şehirlerin atmosferi ve içerideki militarist hava bile, bana gerçekliği bütün çıplaklığıyla öğretti.

Kubbeli bir kütüphane

Yarkent'ten sonraki durağımız olan tarihi Hoten şehrine 13 Haziran Cuma sabahı erkenden trenle gitmeyi planlamıştık. Kullandığımız internet uygulamasından tren bileti alınıp alınamayacağını, alınsa bile bir problem çıkıp çıkmayacağını kestiremedik. En iyisi tren garına bir gün öncesinden gidip biletimizi elden almak diye düşündük.

Yoldan çevirdiğimiz Uygur taksiciye "tren garı" ifadesini anlatamadık. Tercüme programı üzerinden Çince yazdık, adamcağız onu bile anlayıp çözemedi. "Çuf çuf çuf" filan deyip mimiklerle söylemeyi denedik, o da olmadı. Binbir güçlüğün ardından, bir başka taksicinin yardımıyla meramımız nihayet anlaşıldı.

Doğu Türkistan'da ne Çinliler ne de Uygurlar İngilizce biliyor. Çoğu kez, ortak bir diliniz olmadığı için beden dili ve işaretlerle iletişim kurmaya çabalıyorsunuz. Sonuç ise genellikle daha fazla anlaşmazlık ve tam bir karmaşa oluyor.

Yaklaşık on beş dakikalık bir yolculukla ulaştığımız tren garında, epey sıra bekledikten sonra sabah 07.53'te hareket edecek olan yataklı trene iki bilet almayı başardık. Dönüşte başka bir taksiye atladık. Bu defa taksiciyle konuşmayı

hiç denemedik bile. Otelin konumunu haritadan işaretleyip kendisine verdik. Şehre dönüşümüz biraz daha kolay oldu.

Yarkent'in tarihi merkezinin tam tersi istikametinde, otelimizin yan bulvarında beyaz kubbeli, kocaman bir yapı gördük. Taksici bizi hemen ilerisinde indirdiği için, kısa bir yürüyüşle buraya ulaştık. Kapısı açıktı. Yaklaşınca sütunların kenarında Çince ve Uygurca "Bölge Kütüphanesi" yazısını gördük. Bina, her şeyiyle bir camiyi andırıyordu. Ana kısmı kütüphane olarak kullanılıyordu, caddeye bakan yan taraflar da sanat galerisi ve resim sergisiydi.

Kapıdaki yaşlı Uygur görevli, kütüphaneye bizi sokmadı, fakat sergi olan kısmı gezmemize izin verdi. Kendimi Endülüs'te eski bir camiye adım atmış gibi hissettim. Aynı sahneyi oralarda da defalarca yaşadığım için, aşina bir sızı kapladı içimi.

Mimari usulü itibarıyla 1990'ların başında inşa edildiği anlaşılan yapı, mekân olarak çok geniş, birkaç parça binadan müteşekkil ve cadde seviyesinden epey yüksekteydi. Bu haliyle, külliye şeklinde bir eğitim müessesesine benziyordu. Binanın çevresiyle birlikte oluşturduğu atmosfer, Gulca'yı ve Beytullah Camii'ni aklıma getirdi.

Sokaklarda aynı görüntüler

Yarkent'te, Doğu Türkistan'da hiç ezan sesi duymadan geçirdiğimiz dördüncü günü tamamladık. İstanbul'da günlük hayatımızı yoğun ve rutin biçimde yaşayıp giderken, ezanların farkına bile varmıyorduk belki çoğu kez. Ama ezanın kasten ve düşmanca okunmadığı, sokakları ise İslam eserleriyle dolu bir beldede günler geçirirken, yaşanan çelişki insanın suratının ortasına bir şamar gibi iniyor.

Gün içinde bizzat tecrübe ettiğimiz üzere, camiler tamamen ibadete kapalıydı. Şehrin, tarihi meydanın doğusuna düşen Müslüman semtlerinde harita üzerinden yerini tespit ettiğim camiler de son derece metruk ve bakımsız görünüyordu. Zahiri manzarada, kasıtlı ve planlı bir baskı politikasının bütün emareleri okunuyordu.

Gulca, Kaşgar, Artuş ve Opal'da olduğu gibi, Yarkent sokaklarında da İslami ölçüler çerçevesinde örtünmüş hiçbir tesettürlü Uygur kadına tesadüf etmedik. Genç kızların kahir ekseriyetinin başları açıktı. Tamamen açık yaşlı Uygur kadın neredeyse hiç yoktu. Yaşlılar, yine geleneksel usulle ve saçlarının bir kısmı ile kulak ve boyunları görünecek şekilde örtünmüşlerdi. Çinliler dışında diz üstü etek giyen kadına da rastlamadık.

Doğu Türkistan'ın asırlar boyunca İslam'la ve Müslümanlıkla yoğrulmuş kadim şehirlerinde sırasıyla şahit olduğumuz bu manzara, Çin'in ısrarlı baskı

politikalarıyla ortaya çıkan bir neticeydi: Önce tehdit ve yaptırımlar, sonra katı yasaklar, sonra yasaklara göre şekillenen bir toplumsal algı düzeyi ve nihayetinde kendiliğinden mevcut iklime ayak uydurarak yaşamayı öğrenen yeni nesiller...

Şehirleri adımladıkça ve insanların davranışlarını gözlemledikçe, Doğu Türkistan'ın birçok açıdan Türkiye Müslümanlarının 1930'larda yaşadıklarını tecrübe ettiğine dair fikrim kuvvetlendi. Baskılar, yasaklar, tepeden inme kurallar, katı bir militarizm, heykellerle toplumun şuuraltına kazınan hegemonya... İnsanların kadim örfüne, geleneklerine ve alıştıkları hayatlara hiç uymayan yeni kültürel dayatmalar... Yıkılan, içleri boşaltılan, başka amaçlarla kullanılan camiler, medreseler, dini mekânlar... Ve nihayet, bu atmosferde zaman içinde oluşan toplumsal ve kültürel yapı.

Ve o soru, Yarkent'te de zihnimizde çınladı durdu: Hiç camiye gitmeden büyüyen, ezan sesi duymadan senelerini geçiren ve küçüklüğünden itibaren okulda komünist propagandaya maruz kalan Uygurlar, İslamlıklarını nasıl muhafaza edecekler?

"Rehabilitasyon" merkezi

Dışarıdaki işlerimizi ve gezilerimizi tamamlayıp istirahate çekilmek üzere otele döndüğümüzde, içimi derin bir sıkıntının kapladığını fark ettim. Hareketlerime bile etki eden ağır bir stres altındaydım. Bunun sebebi, "Acaba polisler odaya aniden bir baskın yapar mı?" sorusunun doğurduğu endişelerle, birkaç gündür yatağa bir türlü psikolojik bakımdan rahatlamış olarak giremeyişimdi. Bizden önce yolu Doğu Türkistan'dan geçmiş arkadaşların yaşadıkları bana tesir etmişti demek ki. Sanırım Yarkent'in "taşra" özelliği de endişelerimi tetikleyen bir başka faktördü. Gözlerden uzak bir yerde kaybolmak ve unutulmak hissi...

Geceleyin, her türlü tasadan uzak, rahat bir şekilde uyumanın ve sabah huzur içinde uyanmanın bile ne büyük bir nimet olduğunu Yarkent'te anladım, diyebilirim. Hayatımda belki de ilk kez. Bu, daha önce tecrübe ettiğim veya aklıma getirdiğim -getirmek durumunda kaldığım- bir şey değildi.

Yatmadan evvel telefonumda haritalara ve şehirdeki önemli mekânlara tekrar göz atarken, dehşet verici bir detayı fark ettim:

Çin devletinin Uygurları "Çinlileştirmek" ve tarihi kökenlerinden koparmak için uygulamaya koyduğu "eğitim kamplarının" bir şubesi de burada Yarkent'te ve otelimizin birkaç blok güneyindeydi. Resmi adıyla "Sache Halk Rehabilitasyon Merkezi." Ehlileştirilmek, "makbul" ve itaatkâr vatandaşlara dönüştürülmek üzere Uygurların kapatıldığı bu merkezler, aslında birer toplama

kampıydı. Her türlü ibadetin, manevi duygu tezahürünün, namazın, orucun, tesettür ve sakalın yasak olduğu bu kamplarda, Uygurlara Çin'in resmi ideolojisi ve doktrinleri aşılanıyordu.

Gözlerimi kapattım ve böyle bir kampta aylar boyunca kalmanın nasıl bir şey olduğunu hayal etmeye çalıştım. Canımızın istediği bir şey yerine gelmediğinde bile moralimiz tümüyle altüst olurken, tepeden tırnağa bambaşka bir hayata zorlanmak... Yok, hayal bile edemedim.

Telefonu usulca elimden bırakırken, az evvel içimi dolduran endişeler için de kendimden utandım doğrusu. Polisler odamı bassa örneğin, bana en fazla ne yapabilirler? Pasaportuma bakarlar, seyahatimiz boyunca defalarca yaşadığımız sorgulardan birine daha gireriz, en kötüsü de Çin'den sınır dışı ederler. Elimde pasaportum, cebimde param, dönecek özgür bir ülkem var elhamdulillah. Peki ya Uygurlar ne yapsın?

Bir katliam ve sonrası

Çin'in güneyindeki Yunnan eyaletinin başkenti Kunming, 1 Mart 2014 günü kanlı bir katliama sahne olmuştu. Ellerinde bıçak ve satırlarla tren istasyonuna baskın düzenleyen sekiz kişilik bir grup, 31 kişiyi öldürdü, 143 kişiyi de yaraladı. Çin güvenlik güçlerinin müdahalesi sırasında saldırganlardan dördü ölü ele geçirilirken, içlerinde hamile bir kadının da bulunduğu diğer dört kişi tutuklandı.

Görüntüleri sonraki haftalar boyunca Çin medyasında sürekli yayımlanan saldırının ardından başlatılan soruşturma sonucunda, katliamı "Uygur ayrılıkçıların" gerçekleştirdiği açıklandı. Çin polisinin, saldırganların tamamının Uygur olduğu yönündeki duyurusu ve olay yerinde "Doğu Türkistan bayrağının" bulunduğu türünden iddialar, birdenbire bütün gözlerin Doğu Türkistan'a ve Uygurlara çevrilmesine yol açtı. Resmi makamların ortaya herhangi bir delil koymaması, saldırganların yüzleri maskeli olduğu için etnik kökenlerine dair net tahminlerin imkânsızlığı veya saldırıyı hiçbir örgütün üstlenmemesi gibi "detaylar", katliamın meydana getirdiği dehşet atmosferinde üzerinde kimsenin durmadığı noktalardı.

Saldırının ardından, Çin Devlet Başkanı Xi Jinping, -2012'de Komünist Parti genel sekreterliği vazifesini üstlenmesinden sonra ilk kez- Doğu Türkistan'ı ziyaret etti. Kamuoyu ve medya önünde "milli birlik" mesajları veren Xi, Kaşgar

Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'in 2014'teki ilk Doğu Türkistan ziyaretinden fotoğraflar. Kaşgar ve Urumçi'yi ziyaret eden Xi'nin "Burada Çin'e dair çok az şey var" dediği daha sonra basına yansımıştı.

yakınlarındaki bir Uygur köyüne de giderek yerel halkla bir araya geldi. Köyün girişinde başına doppa takılan Xi, yaptığı açıklamada "Han Çinlileri, diğerleri olmadan yapamaz. Diğerleri de Han Çinlileri olmadan yapamaz. Birliğimiz, ilerlememizin temel şartıdır" diyordu.

Ne var ki, aynı Xi Jinping, kapalı kapılar ardında yerel yetkililerle buluşmasında Uygurların tamamına yönelik son derece sert bir dil kullanıyordu. Bilahare basına sızan -hatta kasten sızdırılan- konuşmasında Xi'nin şu üç "şeytana" savaş açılmasını istediği ortaya çıkacaktı: terörizm, aşırılık ve ayrılıkçılık. Xi, açık biçimde bu üç unsurun Uygurlarda bol miktarda bulunduğu kanaatindeydi. Xi'nin, özellikle Kaşgar'da "Burada Çin'e dair çok az şey var" dediği de konuşuluyordu.

Xi Jinping, yaklaşık bir ay sonra, 28-29 Mayıs 2014'te Urumçi'de düzenlenen İkinci Şincan İş Forumu'nda yaptığı konuşmada "dini aşırılığın Şincan'daki etnik ayrılıkçılığın en temel sebebi" olduğunun altını çizdi. Çin hükümeti, aynı zaman diliminde "Teröre Karşı Sert Darbe Kampanyası" (*Strike Hard Campaign Against Violent Terrorism*) adını verdiği bir süreci dünyaya ilan etti. Bu kampanya aslında Doğu Türkistan'da Uygurların dini, milli ve tarihi kimliklerinin bütün tezahürlerine karşı çok boyutlu bir savaş ilanıydı.

Kuşkudan ithama...

Yakın dönem kaynaklarının kahir ekseriyeti, Kunming Tren İstasyonu'ndaki saldırıyı Doğu Türkistan'ın her yönden kuşatılması sürecinde bir dönüm noktası olarak görse de, aslında Çin yönetiminin Uygurlara karşı kuşku dolu yaklaşımının 2014'ten çok daha öncesine uzandığının altını çizmek gerekir. Son on yıldır yaşananları, Çin'in uluslararası arenada güçlenmesinin de etkisiyle, pasif kuşkudan aktif itham ve saldırıya geçiş şeklinde yorumlamak, vakıaya daha uygun düşecektir.

Deng Xiaoping

Mao'nun 1976'daki ölümünün ardından Çin'de fiili yönetimi eline alan Deng Xiaoping'in 1989'a kadarki iktidarının, bilhassa Doğu Türkistan ve Uygurlar için ciddi derecede özgürlük dönemi olduğunda herkes bugün hemfikir. Özellikle Kültür Devrimi (1966-1976) sırasında meydana gelen ağır hasarın telafi edildiği bu zaman diliminde Doğu Türkistan'daki İslami hayat yeniden canlanmış, dini mekânların ihyasına girişilmiş, ayrıca bütün şehirlerde çok sayıda yeni cami inşa edilmişti. Deng'in, dönemin iç ve dış dinamikleri çerçevesinde başlattığı açılım öylesine güçlü bir dalga meydana getirmişti ki, kendisinin görevini bırakmasını takip eden yıllar boyunca, Doğu Türkistan'da özgürlük rüzgârları esmeye devam etti.

Ancak Sovyetler Birliği'nin ağır bir yenilgiye uğrayarak Afganistan'dan çekilmek durumunda kalması ve ardından dağılması, Çin devlet yönetimini Doğu Türkistan meselesine daha ciddi şekilde eğilmeye itti. Benzer bir tablonun Çin'de de yaşanması, Pekin'in en büyük korkusuydu.

1990'ların sonuna doğru, dini hayata dair ilk yasaklar yürürlüğe kondu: Devlet memurlarının oruç tutması, kamu kurumlarında ve okullarda tesettür, 18 yaşından küçük çocukların camilere devam etmesi gibi konularda katı engellemeler başladı. Ancak kitlesel bir yasak ve sindirme sürecinin başlaması için henüz vakit vardı.

Kaşgar-Yenişehirli bir medrese talebesi olan Hasan Mahsum (1964-2003) tarafından 1997'de Pakistan'da "Türkistan İslam Partisi"nin kuruluşu, Çin'in Doğu Türkistan dosyasını ele alırken daha militarist bir yaklaşıma yönelmesine yol açtı. Artık dindar her Uygur, "olağan şüpheli" olarak değerlendirilecek ve "terörist adayı" muamelesi görecekti.

Çin yönetimi, 11 Eylül 2001 saldırılarını da kendi "iç terör" meselesini dünyaya kabul ettirmek için bir fırsata dönüştürdü. ABD dünya çapında "terörle mücadele ittifakı" kurarken, Çin de Türkistan İslam Partisi'nin Washington tarafından "terör örgütü" olarak ilan edilmesini sağladı. Çin diplomasisi adına, bu sıra dışı bir başarıydı. Artık Pekin, Uygurlara yönelik baskılarını "Amerikan şemsiyesi" altında yürütecekti.

Temelleri 1996'da atılan, 2001'de ise yeniden yapılandırılan Şanghay İşbirliği Teşkilatı, Çin'in "terörle mücadele" konseptinde kullandığı ve kullanmaya devam edeceği bir başka araçtı. Teşkilatın diğer üyelerine (Rusya, Kazakistan,

Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan; bilahare Hindistan, Pakistan, İran ve -gözlemci statüsünde- Belarus) sıkı bir markaj uygulayan Çin, mülteci Uygurların bu ülkelerde barındırılmaması, "terör listesinde" bulunan isimlerin sınır dışı edilerek Çin'e iadesi ve Uygurların "Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı" için yapacakları hiçbir faaliyete müsaade edilmemesi noktasında çabalarını yoğunlaştırdı.

2011'den itibaren patlak veren Arap Baharı'nın bilhassa Suriye ayağında Türkistan kökenli Selefî savaşçıların da sahne alması, Kunming Katliamı öncesinde Çin'i çoktan alarma geçirmişti. Saldırı, Doğu Türkistan'daki Uygur Türk varlığına yönelik savaşın yalnızca somut bir bahanesiydi artık.

"Tibet tecrübesi"

Chen Quanguo

Çin Komünist Partisi Tibet Özerk Bölgesi Sekreteri Chen Quanguo'nun 2016'nın ağustos ayında Doğu Türkistan'a sekreter tayin edilmesi, bölgenin kaderinde yeni bir dönüm noktası oldu. Çin yönetimi tarafından Tibet'te "etnik istikrarı ve uyumu sağladığı için" övgülere boğulan Chen, orada edindiği "tecrübeleri" şimdi de Uygurlar üzerinde tatbik etmeye başlayacaktı.

Çin yönetimiyle tam uyum ve eşgüdüm içinde çalışan Chen Quanguo, bir askeri sömürge valisi mantığıyla hareket ediyordu. "Toplanması gereken kim varsa toplayın!" şeklindeki ünlü emri, Chen'in Uygurlara bakış açısını ortaya koyuyordu. Çin yasalarında "terörizm", "terör eylemi", "teröre sempati beslemek" gibi mefhumlar son derece muğlak ve her yoruma açık biçimde tanımlandığından, 2017'den itibaren ilan edilen "terörle mücadele" konulu yönergeler, Doğu Türkistan'da gerilimi en üst seviyeye çıkardı.

Eş zamanlı olarak faaliyete geçirilen "eğitim kamplarına" kısa süre içinde yüz binlerce Uygur toplandı. Buralarda aylar boyunca endoktrinasyona tabi tutulan Uygurlar içinde çok sayıda âlim, akademisyen, eğitimci, doktor vb. insanın yer alması, kampların ismindeki "eğitim" vurgusunu boşa düşürüyordu.

Çin yönetiminin bütün dünyadan gelen tepkilerin ve artık inkâr edilemeyecek dereceye varan tanıklıkların ardından nihayet 2018'de varlığını resmen kabullenmek durumunda kaldığı kamplar, "Uygurları, maruz kaldıkları hastalıklı düşüncelerden ve fikri virüslerden temizlemeyi amaçlayan birer yatılı okuldu." Burada kastedilen hastalıklı düşünceler ve fikri virüsler, elbette İslamiyet'in ta kendisinden başka bir şey değildi.

Şunu da ilave etmek gerekir: Elimizin altında bulunan çok sayıda tanıklık, Çin'in Uygur azınlığı "endoktrine" etme projesini ta 1950'lerden itibaren denemeye başladığını ortaya koyuyor. Ancak hem dönemin ve coğrafyanın şartları hem de Çin'in içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durum, söz konusu projenin Doğu Türkistan'ın tamamını kapsayacak şekilde, planlı ve sistemli şekilde uygulanmasına engel olmuştu.

"Radikallik belirtileri" ve tedavi yolları

Çin devleti, zaman zaman güncellediği bazı genelgelerle, aşağıdaki belli başlı fiilleri "radikallik belirtisi" olarak ilan ediyordu:

- İslam'a uymayan şeyleri dışlamak ve kötülemek
- Dindarlarla dini konularda tartışmak
- Şincan bölgesinde İslam öncesinde yaşanmış dinleri eleştirmek
- Uzun sakal bırakmak
- Başını veya yüzünü tamamen örtmek
- Dini kıyafetleri almak, satmak veya hazırlamak
- İçki ve sigarayı aniden terk etmek
- Dükkânlarda satılan mallar arasında "haram" ve "helal" ayrımı yapmak
- Müzik, dans, spor vb. faaliyetleri "İslam dışı" saymak
- Düğün ve diğer törenlerde dans etmemek
- Kadınlarla tokalaşmamak
- Çocuklarını resmi eğitim kurumlarına göndermemek
- Restoran ve lokantaları Ramazan ayında kapatmak
- İkamet ettiği yeri devletten izinsiz terk ederek başka bir şehre yerleşmek
- Evlerde normalden fazla yiyecek stoklamak
- Evlerin avlularına gizli geçitler inşa etmek
- Evlerde nüfus sayısından anormal derecede fazla yatak ve yorgan bulundurmak
- Mahallelerde evlere yabancıların girip çıkması
- Çocukların belli evlerde düzenli şekilde toplanması
- Küçük çocukları dine ve ibadete zorlamak
- Türkçe, Arapça veya Urduca öğrenmek ve öğretmek
- Cep telefonunda resmi olarak izin verilmeyen uygulamalar kullanmak
- Dini nikâhla evlenmek

Bazı resmi belgelerde sayısı yetmiş beşe kadar çıkarılan bu "semptomlardan" herhangi birini gösteren bir Uygur, doğrudan doğruya "eğitim kampına" sevk ediliyordu. Hiçbir yargılama süreci veya hukuki altyapıya dayanmayan kamplar, uygulanan eğitim metotlarının manevi ağırlığının yanı sıra, fiziksel şartların ve rutin temposunun zorluğuyla da dikkatleri çekiyordu:

Her sabah erkenden bayrak töreniyle gün başlıyor, ardından akşama kadar "Çince", "modern Çin tarihi", "Komünist Parti tarihi", "komünizm esasları" gibi dersler görülüyor, yemekler hep beraber aynı salonda ve askeri komutlar altında yeniyor, katılımcılara tüm bu akış boyunca çok katı disiplin kuralları tatbik ediliyordu.

Tuvalet ve banyolara, Uygurların abdest ve gusül almamaları için ilave kameralar yerleştirilmişti. Her türlü İslami ibadet, alışkanlık ve ibarenin unutturulması amaçlanan eğitim programında kadın erkek karışık şarkı ve dans türünden etkinliklere özellikle yer veriliyordu.

Belli bir sürenin ardından, Uygurlara kendileri, aileleri ve yetişme tarzlarıyla alakalı "özeleştiri" yapma mecburiyeti getiriliyor, söz konusu oturumlarda Çinli yetkililerin önünde geleneksel Uygur kültürü ve yaşantısı ağır biçimde eleştiriliyordu.

Kamplardan çıkarılarak normal hayata dönen Uygurlarla Çin devlet medyasının yaptığı bazı röportajlar mevcut. Onların hepsinde de aynı vurgular var: "Ben çok aşırı, dar görüşlü ve karanlık fikirlere sahip bir insandım. Eğitimimi tamamladıktan sonra şimdi artık özgür düşünceliyim. Modern bir vatandaş ve aydın bir Müslümanım."

Dayak ve tacizin rutin hale geldiği kamplarda kimin ne kadar kalacağı da, tamamen "eğitim" sırasında gösterdiği performansa bağlıydı. Bazıları için bu süre birkaç ayken, bazıları bir yıldan fazla bir zaman zarfında kampta tutulabiliyordu. Katılımcıların ne kadar "ilerleme" kaydettiğinin anlaşılması için belli aralıklarla testler ve sınavlar yapılıyor, bunlarda başarı sağlayanlar, olumlu not alıyordu.

Doğu Türkistan'da şimdiye kadar en az iki milyon Uygur'un "eğitim kamplarından" geçirildiği tahmin ediliyor. Bu da bölgede yaşayan resmi Uygur nüfusunun yaklaşık altıda birine denk bir rakam. Ki gerçek sayının iki milyonun çok üzerinde olması da ihtimal dahilinde.

Peki, kamptan çıkan ve yeniden hayata dönen bir Uygur, nelerle karşılaşıyor? Öncelikle, çoğunun ciddi psikolojik rahatsızlıklar yaşadıklarını ve ömürlerinin sonuna kadar kalıcı birtakım problemlerle boğuşmak zorunda kaldıklarını hatırlamak gerekiyor.

Dahası, Çin yönetimi, "rehabilite" ettiği Uygurların peşini sosyal hayatta da bırakmıyor. Belli bir sınıflamayla bazı Uygurlar uzun süre "şüpheli" listesinde kalmaya devam ediyor. Aileleri de kapsayan bu "şüphelilik" hali, birçok resmi hakkın kısıtlanması veya engellenmesi gibi pratik neticeler doğurabiliyor.

"Eğitimin" parçası olarak zorla çalıştırma

Doğu Türkistan'dan döndükten sonra, İstanbul'daki Uygurlarla yaptığımız çok sayıda buluşmadan birinde Yarkent'le alakalı sorulan şu soru, Uygurların yüzleşmekte olduğu başka bir problemin kapılarını açtı önümde: "Dükkânlarda ve iş yerlerinde çalışanlar kadın mıydı, erkek miydi? Tezgâh ve kasalarda kimler duruyordu? Yaşları kaçtı?"

Vurgulanan detaylar üzerinde tekrar düşündüm. Gerçekten de, Yarkent'te girip çıktığımız çok sayıda dükkân, market, bakkal, manav ve restoranda neredeyse tamamen kadınlar çalışıyordu. Hatta bisküvi ve atıştırmalık aldığımız bir bakkalda bizimle muhatap olan kızcağızın yaşı herhalde en fazla ondu. Çalışan genç erkek sayısı, dikkat çekecek kadar azdı.

Yarkent'teyken, ben bu tablonun arka planında herhangi bir gerekçenin olabileceğini hiç tahmin etmemiştim doğrusu. Ama İstanbul'daki toplantıda bana o soruyu soran Uygur, sözlerini şöyle tamamladı: "Kadınlar ve kızlar aktif şekilde çalışmak zorunda kaldığına göre, demek ki zorla çalışmaya götürülen erkek sayısı çok fazla..." Konuşan kişi, Yarkent'in sosyal yapısına ve sokaklarına da hâkimdi. Senelerdir adım atamasa bile, oraları yakından takip ediyordu.

Uygurların zorla çalıştırılması, Çin yönetimi tarafından tatbik edilen bir başka baskı ve sindirme yöntemi. Dünyadan gelen eleştirilere fazla kulak asmadan "eğitim kamplarını" yıllarca aktif tutan Çin, son zamanlarda politikasında bir değişiklik yaparak, "rehabilite" ettiği Uygurları zorla çalıştırma uygulamasına ağırlık vermiş. Bu aslında 2000'li yılların başından itibaren pilot şekilde tatbikatına başlanan bir proje. Ancak yakın dönemde, Çin'in ekonomik gücünün artmasına paralel olarak ucuz işgücü ihtiyacı had safhaya çıkınca, Uygurlar ve diğer azınlıklar kitlesel biçimde sahaya sürülmüş.

Kamplarda "yeteri kadar" eğitim alan Uygurlar, iki kısma ayrılıyor: Bunlardan bir bölümü, ailelerinden ayrı ve tamamen gayri insani şartlar altında zorla çalıştırılmak üzere Çin'in farklı bölgelerine transfer ediliyor. Diğer bir bölümü ise, "eğitim kamplarının" yanı başına inşa edilen dev fabrikalarda karın tokluğuna istihdam ediliyor. Kampların ek binası gibi işlev gören bu fabrikalardaki ağır çalışma temposu, Uygurların "zorunlu eğitimi" içinde değerlendiriliyor ve kendilerine herhangi bir ücret de ödenmiyor.

Doğu Türkistan, bütün dünyadaki pamuk üretiminin yüzde 20'sini, Çin'deki toplam üretimin de yüzde 80'ini karşılıyor. Yarkent ise, tek başına Doğu Türkistan'daki en kaliteli pamuğun yetiştirildiği yer. Hal böyle olunca, dünyadaki tekstil ve ayakkabı sektörünün birçok büyük markası, pamuğun yetiştirilip işlendiği yerlerde fabrika açmayı veya buralarda üretilen malları almayı tercih ediyor. İş gücünün çoğunlukla kimlerden oluştuğunu söylemeye bile gerek yok: Uygurlar.

Şu durumda, Doğu Türkistan bölgesinde Uygurların tertemiz ve bedava alın teriyle üretim yaptırıp bununla milyarlar kazanan uluslararası markaları belirlemek, buralardan hiçbir şekilde alışveriş yapmamak ve bunları boykot listelerine dahil etmek, ahlaki ve vicdani bir sorumluluk olarak görülmeli.

Acı verici bir detay daha

Hui Müslümanlar, tarihte en çok Han Çinlileriyle evlilik yaparak asimile olduklarından dolayı, Çin yönetimi, Uygurların dini ve kültürel açıdan asimilasyonunu hızlandırabilmek için Uygur-Çin evliliklerini teşvik ediyor. Ancak bu, -gayet anlaşılabilir sebeplerle- Uygurların zihninde hâlâ çok ciddi bir tabu.

Çin, yine de bu meseleyi gündemde tutmak ve özendirmek için kampanyalar düzenlemekten vazgeçmiyor. Örneğin, Han Çinlileriyle Uygurların evlilikleri için maddi destek paketleri açıklıyor, kredi ve kira yardımı yapıyor, bu evliliklerden doğacak çocuklara üniversitelere girişte öncelik vadediyor.

Karışık evlilikleri yaygınlaştırma adına, bazen Çin medyasında "Uygur genç kızın gönlünü çalan Çinli erkek" temalı "romantik" öyküler bile yayımlanıyor. Böyle bir evlilik hasbelkader gerçekleştiğindeyse, bu defa Çin'le bağlantılı basın yayın organları harekete geçerek, içinde "sosyal uyum", "etnik zenginlik" ve "modern aile" gibi vurguların bol bol geçtiği haberler yapıyor.

Bu konunun en acı verici detayıysa, Uygur erkeklerin zorla çalışmaya götürülmesi veya "eğitim kamplarına" kapatılması sonucu sahipsiz ve korumasız kalan Uygur kadınların, Çinli erkeklerle evlenme tercihiyle karşı karşıya bırakılması. Bu tür zoraki evlilikleri reddetmenin "aşırılık" olarak değerlendirildiği ve hem kızların hem de ailelerinin toplama kamplarına götürüldüğü örnekler mevcut. Bu sebeple, söz konusu evliliklerin baskı ve korku ortamında gerçekleştiği aşikâr.

Ecnebi vesayetinden kurtulmak

Uygurların yaşadığı tüm bu gerçek acı ve mağduriyetlerle ilgili, ABD ve Batı basınında çok sayıda haber ve rapor yayımlanıyor. Mesele Çin olduğunda söz konusu medyanın radarları dünyanın dört bir köşesine uzandığından, kanıta

dayalı çalışıyorlar: Uydu görüntüleri ayrıntılı şekilde tahlil ediliyor, Uygurlarla röportajlar yapılıyor, Doğu Türkistan'ın çeşitli şehirleri saha araştırmalarıyla mercek altına alınıyor... Böylece İslam dünyasındaki basın yayın mecralarının çoğunda rastlanmayacak kalitede dosyalar ortaya çıkıyor.

Ancak bu durum, ciddi bir handikapı da beraberinde getiriyor. ABD ve Batılı ülkeler, Filistin örneğinde olduğu üzere, İslam dünyasındaki çeşitli krizlerde son derece umursamaz bir tavır takındıklarından dolayı, Uygurlara ve Uygurların yaşadığı baskılara yönelik bu ısrarlı ilgileri, şüphe ve soru işaretleri doğuruyor. Çin yönetimi de bu durumu kullanarak, "Dış güçler, Şincan'da yaşananları tamamen çarpıtıyor ve ayrılıkçıları destekliyor" şeklinde karşı propagandaya hız veriyor.

ABD ve Batılı ülkelerin Doğu Türkistan meselesinden kendilerine siyasi menfaat devşirme çabaları da gerçek, Çin'in Doğu Türkistan'daki Uygurlara uyguladığı çok boyutlu baskı ve asimilasyon politikaları da gerçek. Uygur davası, iki aşırı uç arasında kendi haklılığını ifade etme kavgası veriyor. Bu kaotik atmosferde, tarafların menfaat savaşının gürültüsü yüzünden Uygurların sesini duymak da imkânsızlaşıyor çoğu kez.

Doğu Türkistan ve Uygur davasının, ecnebi vesayetinden veya böyle bir vesayetin olduğunu düşündürecek siyasi ilişkilerden kurtarılması gerekiyor. Müslümanlar olarak, Uygurların yaşadıklarını dünyaya anlatma görevini artık Batılılardan devralarak kendi dilimizi ve söylemimizi oluşturmamız şart.

Toplum mühendisliği ve toplum

"Sache Halk Rehabilitasyon Merkezi"ne yakınlığımız ve toplama kampları hakkında yaptığım detaylı okumalar sebebiyle, Yarkent, Doğu Türkistan'da o zamana kadar ziyaret ettiğimiz şehirlerin içinde en sarsıcı olanı oldu. Bir şeyi uzaktan duymakla yanı başında hissetmek arasındaki muazzam farkı, ben Yarkent'te hakka'l-yakîn yaşadım.

Gulca, Kaşgar, Artuş, Opal ve nihayet Yarkent sokaklarını gözlemleyerek, insanların kılık kıyafetlerine ve dış görünüşlerine dair aktardığım tabloların nasıl vahşi bir toplum mühendisliği neticesinde ortaya çıktığını da düşünme fırsatım oldu burada. Tamamen mütesettir Müslüman bir Uygur kadın, hangi aşamalardan geçerek bugün sokakta gezen açık birine dönüşebilir? Ömrünü upuzun sakalı ve başında sarığıyla geçiren dindar bir Uygur, Mao'nun kasketini takmayı içine nasıl sindirir? Beş vakit namazını cemaatle kılmaya alışkın bir halk, gözleri önünde camilerin kapılarına kilit vurulurken ne hisseder? Tüm bu ve benzeri soruların cevabında, nice gözyaşları, acı ve travmalar gizli şüphesiz...

Önce Artuş, sonra da Yarkent... Uygurlara uygulanan kuşatma ve baskının yoğun bir şekilde hissedildiği iki şehirdi Doğu Türkistan'da. Yarkent'i ardımızda bırakıp Hoten'e doğru yola çıkarken, Çin usulü militarist ablukanın en somut biçimiyle asıl orada karşılaşacağımızı elbette tahmin edemezdik.

HOTEN

Oldukça puslu ve kirli bir havada, 13 Haziran Cuma günü sabah 07.53 yataklı treniyle Yarkent'ten ayrıldık. Şehir, önceki akşamdan beri kesif bir toz bulutuyla kaplıydı. Hava tahminlerine göre, Hoten buradan da kötü durumdaydı. Taklamakan Çölü'nün kıyısındaki vaha şehirleri için normal durumlardı bunlar. Kum fırtınaları, toz bulutları ve kirli hava, buralarda herkesin yaşamaya alıştığı sıradan rutinlerdi. Ben de Arap coğrafyasına seyahatlerimde benzer hava olaylarıyla karşılaşmıştım, ama günler boyu devam ettiğini hiç görmemiştim.

Biletlerimizi Yarkent'teki tren garından almıştık ama rezervasyon kısmını elektronik sistem üzerinden hallettiğimiz için, Hulusi ile aynı vagonun farklı kompartımanlarına düştük. İkimiz de alt yataklardaydık, etrafımız Çinlilerle sarılıydı. Benim bölümde üst yataklar boştu, biz iki kişiydik. Kompartıman arkadaşım olan Çinli, iyi uyuyabilmek için kapıyı ve perdeleri sıkıca kapattığından, ben de çaresiz uykuya dalmak zorunda kaldım. Yolda etrafı izlemek gibi bir imkânım olmadı bu yüzden. Yan odalarda aileler, çocuklar, yaşlılar vardı. Sokaklarda olduğu gibi trende de, Hulusi ve ben, tek yabancılardık. Geri kalan herkes Çinli ya da Uygur'du.

Yolculuğun sonuna doğru nihayet gözlerimi açıp yataktan doğrulduğumda, karşımdaki Çinliyi pencerenin kenarında otururken buldum. Çoktan uyanıp toparlanmış, yorganını düzeltip perdeleri açmıştı. Artık benim de dışarıyı izleme iznimin olduğu anlamına geliyordu bu.

Trenimiz, Taklamakan Çölü'nün sapsarı kumlarında yıldırım gibi ilerliyordu. Hava bazen göz gözü görmeyecek derecede bulanıklaşıyor, bazen de uzakları seçebileceğim şekilde berrak hale geliyordu. Çöle, raylar boyunca, fırtına çıktığında kumlar öbek öbek yer değiştirmesin ve ulaşıma engel olmasın diye

setler ve bentler yerleştirilmişti. Bu, dünyanın bütün çöllerinde rastladığım sıradan bir uygulamaydı.

Saat tam 11.46'da trenimiz Hoten'e ulaştı. Hava, hakikaten Yarkent'ten çok daha tozlu ve bulanıktı. Kalabalığın içine karıştık, istasyon binasından çıkış kapısına doğru yürüdük.

Dışarıda, kapının hemen yanında bizi üç polis memuru karşıladı. Görünüşe göre, ikisi Çinli, biri Uygur'du. Pasaportlarımızı istediler, hemen uzattık. Üçü de ayrı ayrı bütün sayfaların fotoğraflarını çekti. İçlerinden biri, Hoten'de nerede konaklayacağımızı sordu. Yarkent tecrübesinden sonra, yine kalacağımız oteli önceden belirlemiştik. Otelin ismini söyledik.

Polis memuru eliyle "gelin" şeklinde işaret yaparak bizi taksilerin bulunduğu köşeye götürdü. Taksilerden birini kendisi seçti, plakasının fotoğrafını çekti. Taksiciye "Bunları şu otele götüreceksin" talimatını verdi. Taksicinin sürücü belgesinin fotoğrafını çekip ismiyle telefon numarasını da kaydettikten sonra bizi istasyondan uğurladı.

Önceki duraklarımızda hiç karşılaşmadığımız bu muamele, bize Hoten'de uygulanmakta olan kuşatma hakkında sağlam ve net bir fikir vermişti. Dahasını da yaşayacaktık üstelik.

Hoten'de bizi yoğun bir kum fırtınası karşıladı.

Mehmet Emin Buğra'nın memleketinde

Taklamakan Çölü'nün güneybatı kıyısında, Moğolistan-Hindistan güzergâhında ve İpek Yolu üzerinde bulunan konumuyla Hoten, tarih boyunca hep önemli bir şehir olagelmiş. Hem çeşitli istikametlerin kesişim noktasında yer almasının sağladığı kültürel derinlik hem de topraklarının bereketi sebebiyle, Hoten'den övgüyle söz eden sayısız seyyah ve tarihçi var.

Şehrin isminin kökenine dair pek çok teori mevcut. Bunlardan birine göre, Hoten "sığırlar ülkesi" anlamına gelen Sanskritçe kökenli bir kelimeden türe-

tilmiş. Hikâyeyi geriye doğru okuduğunuzda, karşınıza Hindistan diyarından Taklamakan'ın kenarındaki bu verimli beldeye doğru akın eden çiftçiler, çobanlar ve tüccarlar çıkıyor. Hoten'in tarihi düşünüldüğünde, bu izaha belki bir şans verilebilir.

Hoten, İslam diniyle 970'li yıllarda tanışmış. Zaten güzel ahlaklarıyla ve temizlikleriyle şöhret bulan Hoten halkı, bu yeni dine sımsıkı ve samimi bir şekilde bağlanmış. Sonraki yüzyıllar içinde bütün bölgeyle birlikte Hoten de çeşitli dönemleri yaşarken ve devletler arasında el değiştirip dururken, şehir halkının İslam'la bağları hiç kopmamış. Öyle ki zamanla burası, bir yandan Doğu Türkistan'ın en dindar beldelerinden birine dönüşürken, bir yandan da medreselerinde ve mekteplerinde çok sayıda âlim ve fazıl zat yetişmiş. İslam ilim ve kültür birikimi şöyle üstünkörü tarandığında bile, "Hûtenî" ünvanıyla maruf çok sayıda mümtaz şahsiyet hemen fark edilecektir.

Tüccar sınıfı genellikle siyasi risk almamasıyla bilinirken, ticaret ve tarımın ana gelir kaynağı olduğu Hoten, bu konuda ilginç bir istisna oluşturuyor. 1600'lü yılların ikinci yarısından itibaren Doğu Türkistan'ı içine alan bütün süreçlerde ve değişimlerde, Hotenliler mutlaka ön planda görünüyor. Yarkent Saîdiye Hanlığı, Hocalar Dönemi ve nihayet Muhammed Yakub Bey'in emirliğindeki Kaşgarya devletlerinde Hoten kökenli -hepsi de birbirinden mert ve kahraman- çok sayıda aktör var.

Geçtiğimiz yüzyılda, Hoten dendiğinde akla ilk gelen kişi ise hiç şüphesiz büyük dava adamı Mehmet Emin Buğra (1901-1965). Doğu Türkistan'da 1933'te ilan edilen cumhuriyet idaresinin kuruluş sürecinde aktif şekilde rol alan Buğra -hayatına ve mücadelesine dair bazı ayrıntıları ilgili bölümlerde anlatmıştım- yetişme tarzı itibarıyla medrese kökenli, ancak aynı zamanda asker, stratejist, siyasetçi ve mütefekkir. "İslam insanı" olarak tanımlayabileceğimiz o ideal kıvamın, merhum Buğra'nın şahsında bütün boyutlarıyla tecessüm ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Tüm bu tarihi, dini ve siyasi arka plan sebebiyle, Hoten'i görmeyi özellikle arzu ediyordum. İstanbul'dayken Doğu Türkistan seyahatimizi planlarken, bulunduğu sapa konum ve diğer şehirlere uzaklığına rağmen, Hoten'i "mutlaka gidilecek!" notuyla listeme yazmıştım.

Kurban Tulum ve Mao

Merkezdeki önemli mekânlara yürüyerek ve kolayca ulaşabilelim diye, Hoten'deki otelimizi Tuanjie Meydanı'nın hemen güneyinde bir yerde tutmuştuk. Adı Uygurcada "ittifak" anlamına gelen devasa meydanın tam ortasında komünist Çin'in kurucu lideri Mao Zedong ile bir Uygur çiftçinin el sıkıştığı kocaman

bir heykel yükseliyor. Kurban Tulum adlı bu Hotenli çiftçinin öyküsü, Çin tarafından "Uygur-Han Çinlileri ittifakının" sembolü olarak sürekli öne çıkarılıyor.

Kurban Tulum, 1883'te Hoten'in Keriya -Uygurcada "Muğallâ Pazarı"- kasabasında sıradan bir çiftçi ailesinde dünyaya gelmiş. Çin'in Doğu Türkistan'ı işgaline (1949) kadar mevsimlik işçilik ve tamircilik yaparak geçinen Kurban Tulum, 1952'de gerçekleştirilen "toprak reformunun" ardından Komünist Parti'nin ateşli bir destekçisine dönüşmüş. Çin'in yeni yönetimini "fakirlerin dostu" olarak tanımlayan Kurban, eşeğine binip "Şincan" eyaletinin merkezi Urumçi'ye gitmiş ve parti yetkililerine minnetlerini ifade etmiş. Öykünün bu kısmında, Taklamakan Çölü'nün eşek sırtında nasıl aşıldığı bir muamma olarak duruyor elbette.

Gariban bir Uygur köylünün Komünist Parti'ye böylesine içten bağlılığı, Çinli yöneticilerin dikkatini çekmiş; olayın barındırdığı siyasi propaganda fırsatını hemen fark etmişler. 1958'in yazında Pekin'e göndermek üzere Doğu Türkistan'ın farklı şehirlerinden bir "çiftçi heyeti" oluştururken Kurban'ı da eklemeyi unutmamışlar. Ve Kurban Tulum, 28 Haziran günü Mao Zedong'la bizzat görüşmüş, sohbet ederek el sıkışmış.

Çin Komünist Partisi'nin 1959 ve 1975'teki ulusal kongrelerine Hoten delegesi olarak iştirak eden Kurban Tulum, son nefesine kadar Mao'ya bağlılığını sürdürmüş. Fotoğraflarına bakınca, kendisi tipik bir Uygur görüntüsüne sahip. Ancak özellikle Kültür Devrimi (1966-1976) sırasında Doğu Türkistan'da Uygur, Türk ve İslam kimliğine açılan acımasız savaş sırasında bile Kurban Tulum'un ideolojik duruşunu değiştirmediği anlaşılıyor.

Hoten'in yanı sıra doğum yeri Keriya'ya da Mao ile heykeli dikilen Kurban Tulum, bugün Çin'de okullarda okutulan ders kitaplarında bile yer verilen popüler bir figür. Uygurların geneli açısından herhangi bir anlam ifade etmese de, Çin'in "Mao ile el sıkışan çiftçi Kurban Emmi" öyküsünden epey siyasi beklentilere kapıldığı görülüyor.

2015 yılı resmi rakamlarına göre, Hoten'in toplam 350 bin kişilik nüfusunun en az 310 bini Uygurlardan oluşuyor. Aradan geçen on yılda bu oranların değiştiği kesin, ancak Çin'in ketum nüfus politikası ve açıkladığı rakamsal tablolar arasındaki uzlaşmaz çelişkiler sebebiyle, güncel durum hakkında net verilere sahip olmak mümkün değil.

Taşıdığı tarihi, dini ve siyasi potansiyel, Hoten'in Çin tarafından özellikle kuşatma altına alınmasına yol açmış. Bu durumun ilk belirtisi trenden iner inmez hemen karşımıza çıkmıştı. Sonrasında, otel lobisinde polis sorgusu şeklinde devam eden gerilim, şehirden ayrılmamıza kadar yakamızı bırakmadı.

"O soruyu sormayalım"

Tren istasyonunda polisin yönlendirmesiyle bindiğimiz taksi, verilen talimata harfiyen uyarak, bizi otelimizin tam önünde indirdi. Havada öylesine yoğun bir toz bulutu vardı ki, yakın mesafeyi görmek bile zorlaşıyordu.

Lobiye girdik. Resepsiyon bankosunun yanındaki bir masada oturan polis memuru dikkatimizi çekti hemen. Bu, daha önce konakladığımız otellerde görmediğimiz bir durumdu. Adam kafasını kaldırıp bize bir şey söylemeyince, doğruca resepsiyona yöneldik.

İşlemlerimiz çabucak ve sorunsuz halloldu. Uygur kadın görevli -yine her zamanki gibi- İngilizce konuşamıyordu ama bazı uluslararası kelimelere aşina olduğu için işlemlerimiz uzamadı. Oda kartlarımızı teslim aldık, asansörle yukarı çıktık. Hulusi ile planımız, eşyalarımızı bırakıp hızlıca abdest alarak merkezdeki tarihi camide cuma namazına yetişmekti.

Odaya girince valizimi bir kenara koydum, abdest için lavaboya geçtim. Tam sağ kolumu yıkarken kapının zili çaldı. Abdestimi yarıda kesip kapıyı açtım. Resepsiyondaki kız, yanına Hulusi'yi de almış, karşımda duruyordu. Hulusi, "Ağabey," dedi, "lobiye polisler gelmiş." Pasaportlarımızla birlikte hemen aşağı inmemizi istiyorlar." Söyleneni en hızlı şekilde yaptık. Şüphe çekmeye gelmezdi zira.

Lobiye indiğimizde, bizi sorguya çekmek için görevlendirildikleri anlaşılan Uygur polis memuruyla kâtip olarak ona eşlik eden Çinli yardımcısını döner kapının yanındaki geniş koltuklarda otururken bulduk. Polis şefi, samimi bir tavırla Uygurca "Hoş geldiniz" deyip elimi sıktı. Sonra sözlerine yine Uygurca devam edecekken, ben araya girip

"Ooo, English!" deyince mecburen durdu. Tam da tahmin ettiğim gibi, kelime seviyesinde bile İngilizce bilmiyordu. Şu durumda, başka türlü anlaşmayı deneyecektik.

Telefonunu gösterdi, Türkçe bilen bir tercümanı arayacağını ve hoparlörden onun yardımıyla konuşacağımızı söyledi. Az sonra, son derece akıcı ve düzgün Türkçe konuşan biri telefonun karşı ucundaydı. İsmini veya görevini elbette bilemezdim, ama Çin devletine çalışan bir Uygur olduğu çok belliydi. Bana önce "Hocam, Hoten'e hoşgeldiniz" diye doğrudan hitap etti, sonrasında Uygurca-Türkçe tercümeli soru-cevap faslı başladı:

- Buraya neden geldiniz?
- Hoten'e ilk gelişiniz mi?
- Bundan önce hangi şehirdeydiniz?
- Bundan sonra nereye gideceksiniz?
- Hoten'de ne yapmayı amaçlıyorsunuz?
- Şehirde nereleri ziyaret edeceksiniz?
- Burada tanıdığınız kimse var mı?

Bunlar, Doğu Türkistan'a adım attıktan sonra muhatap olduğumuz bütün polislerin sorduğu standart sorulardı. İlginç olan, polisin araya girerek söylediği şu parantez içi sözlerdi: "Buraya neden geldiğinizi özellikle merak ediyoruz. Çünkü gördüğünüz gibi, Hoten'de yabancı yok. Aslında doğru dürüst insan da yok. Buraya dışarıdan hiç kimse gelmez. Siz neden geldiniz?" Sorunun bizzat polis tarafından böyle detaylandırılması hem çok şaşırtıcı hem de öğreticiydi. Dışarıdan ziyaret edilmeyen bir şehre gelmiştik. Peki, Hoten neden ziyaret edilmiyordu? İşte tam da bu sorunun cevabıydı peşine düştüğüm şey.

Söylediklerinin net bir şekilde anlaşılması adına, polis memuru şu ilaveyi yapma ihtiyacını da duymuştu sonra: "Beni yanlış anlamayın. Buraya ilk defa gelen yabancıların rahat hareket etmesi zordur. Hoten, turistik bir şehir değil. Tüm bu soruları size soruyoruz, çünkü herhangi bir şeye ihtiyaç duyarsanız size yardımcı olmak istiyoruz." Bu cümlelerin alt metninde, şehirdeki her adımımızın dikkatle izleneceğine dair uyarı ve tehditler iç içe geçmişti.

Devam eden birkaç soruda, polis ticarete odaklandı nedense:

- Mesleğiniz nedir? Tüccar mısınız?
- Burada bağlantıda bulunduğunuz iş adamları var mı?
- Hoten'deki bakkal ve marketlerde Türk ürünlerinin satılıp satılmadığını mı araştırmaya geldiniz?

Son soru absürt ve gülünçtü. Fakat demek ki böyle bir gündem bile vardı burada. "Şimdiye kadar ziyaret ettiğimiz şehirlerde Türk ürünlerini bol bol gördük zaten" dedim. Gerçekten de özellikle Gulca'daki her Uygur bakkalında Türkiye'deki bazı büyük markaların bisküvi ve çikolataları bolca mevcuttu.

Soruları cevaplarken sükûnetimi korudum. Mesleğimin tarihçilik olduğunu, İpek Yolu'ndaki tarihi şehirlere merak duyduğumu, bu konuda araştırmalar yaptığımı, daha evvel Özbekistan'ı baştan başa gezdiğimi söyledim. Gulca, Kaşgar ve Yarkent'ten sonra şimdi yine bir tarihi şehir olarak Hoten'e geldiğimizi, yarın da uçakla Urumçi'ye geçeceğimizi anlattım. Ki bunların hiçbirinde zerre kadar yalan yoktu.

En sonunda, Uygurcasını da rahatça anladığım polis memuru, bize tercüme edilmek üzere şu soruyu sordu telefondaki muhatabına:

– İstanbul'daki Uygurlarla herhangi bir bağlantınız var mı?

Ben tam istediği çerçevede bir cevap vermeye hazırlanıyordum ki, karşıdaki kişi "Bu soruyu sormayalım" dedi ve konunun kapatılmasını istedi. Uygur polis memuru hiç üstelemedi, konuyu kapatıp sorguyu bitirdi. O vakte kadar konuştuğumuz her şeyi satır satır not eden Çinli kâtip polis de kâğıdını katlayıp cebine koydu.

Hep beraber ayağa kalktık. Polis, pasaportlarımızı bize iade etti, selamlaşıp tekrar odamıza çıktık. Yarım kalan abdestlerimizi tamamlamak üzere...

"Hassas ülkeler"

Yaşadığımız bu ayrıntılı sorgu, Çin devletinin Türkiye'ye ve Türk vatandaşlarına bakışına dair bazı çarpıcı ipuçlarını barındırıyordu. Evvela, Türkiye'den birilerinin kalkıp ta Hoten'e kadar gelmesi, başlı başına "şüpheli" ve hedeflerinin tamamen netleştirilmesi gereken bir eylemdi. Hele bu birilerinin şehirde tanıdık Uygurlarla buluşma ihtimali, ikinci endişe sebebiydi. Hoten çarşılarının teftiş edilerek gözlem altına alınması ve hangi malların satıldığının vb. incelenmesi, yanına ünlem konulacak bir işti.

Batılı bir turistin yolu Hoten'e düşseydi, muhtemelen bu kadar detaylı sorguya çekilmezdi. Hatta belki de ülkesine göre izzetüikram bile görürdü. Bize uygulanan muamelenin tek açıklaması, Türkiye'den geliyor oluşumuzdu. Nitekim yaptığım küçük bir araştırma, bu konuda yanılmadığımı gösterdi:

Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurların yabancı ülkelerle irtibatını her açıdan "şüpheli" bulan Çin yönetimi, bir de resmi olarak "26 hassas ülke" listesi hazırlamıştı. Listede şu ülkeler yer alıyordu:

- Afganistan
- Pakistan
- Azerbaycan
- Kazakistan
- Kırgızistan
- Özbekistan
- Türkmenistan
- Tacikistan
- Rusya
- Malezya
- Endonezya
- Tayland
- Türkiye
- Suriye
- Suudi Arabistan
- Birleşik Arap Emirlikleri
- İran
- Irak
- Yemen
- Mısır
- Libya
- Cezayir
- Somali
- Güney Sudan
- Nijerya
- Kenya

Uygurlar için, bu "hassas" ülkelere gitmek, orada -kısa bir süre de olsa- yaşamak veya orada yaşayanlarla temas kurmak, cezalandırılması gereken kriminal bir hadise şeklinde değerlendiriliyordu. Aynı şekilde, "hassas" ülkelerden Doğu Türkistan'a gelenler de "şüpheli" kategorisine dahil ediliyordu.

Polis sorgusu, bir noktayı daha fark etmemizi sağladı:

Tren istasyonunda şehre adımımızı atar atmaz, Hoten polisinin "gerekli tedbirleri almak üzere" harekete geçtiği anlaşılıyordu. Biz otele gelinceye kadar, polis teşkilatı kendi iç haberleşmesini tamamlayıp sorgumuz için bir ekip bile oluşturmuştu. Belki taksi şoförü "Türkiye'den gelen yabancıları şimdi otele bıraktım" şeklinde polise rapor vermiş, biz odalarımıza çıkarken de sorgu ekibi karakoldan otele doğru yola çıkmıştı. Daha abdestimizi bile alamadan kapımızın çalınmasının tek açıklaması bence buydu.

Akıl yürüterek vardığım bu neticenin, Çin'in güvenlik yönetmeliklerindeki resmi talimat metinlerine de ulaştım sonra. 2015'ten itibaren yürürlüğe konulan "güvenlik tedbirlerine" göre, Doğu Türkistan sınırları içinde herhangi bir yabancıyı ağırlayan yerler (ev, pansiyon, otel, misafirhane, şirket vb.) o kişinin gelişinden itibaren üç saat içinde mutlaka polise bilgi vermek zorundaydı. Yerel polisin görevi ise, sonraki altı saat içinde muhakkak o yabancıyla yüz yüze mülakat yaparak "şüpheli" herhangi bir durumu yetkili mercilere rapor etmekti.

Doğu Türkistan'a geldiğimizden beri, bu yönetmeliğin en hızlı şekilde ve göstere göstere uygulandığına ilk kez Hoten'de şahitlik ettik.

Polisin WeChat ısrarı

Sorguda epey zaman kaybetmiştik ve cuma namazı için de vakit daralıyordu. Polislerden ayrılıp odalarımıza çıktığımızda hemen abdestimi aldım. Ancak daha çoraplarımı giyemeden kapı tekrar çalındı. Açtığımda, Uygur polis me-

murunu ve bir gölge gibi kendisini takip eden Çinli kâtibini karşımda buldum. Ben daha konuşmaya bile fırsat bulamadan, ikisi birden içeri dalıp odanın ortasına kadar yürüdüler. Bu arada içeriyi de hızlıca kolaçan ettiler.

Uygur polis, telefonunu göstererek, "Çin numaranız var mı?" diye sordu. Alma Ata'daki Uygur dostumuzun, internetini kullanabilelim diye bize verdiği numarayı söyledim. Polis bir yandan onu telefonuna kaydederken, bir yandan da açıklama yapıyordu: "Hoten'de yabancısınız. Herhangi bir sorununuz olursa, bize rahatlıkla ulaşabilirsiniz. Numaranızı da bu yüzden alıyoruz." Epey acemice bir yalandı doğrusu. Çünkü bana kendi numarasını vermemişti, ben onu nasıl arayacaktım?

Polis memuru daha sonra ısrarlı bir şekilde, birkaç defa "WeChat uygulamanız var mı?" diye sordu. Kullanmadığımızı, sadece telefonumuzun açık olduğunu söyledim.

Doğu Türkistan'a gelinceye kadar WeChat'ten haberdar değildim. Ama Gulca'dan itibaren, gittiğimiz her yerde herkesin çok yoğun bir şekilde bu uygulamayı kullandığını görmüştük. WeChat her türlü alışverişte geçerli olduğu için cüzdan, nakit para veya kredi kartı taşıma zahmetini ortadan kaldırıyordu.

Okumalarımı derinleştirdiğimde, dışarıdan bakıldığında hayatı kolaylaştıran pratik bir araç gibi görünen WeChat uygulamasının, Çin tarafından Uygurları tepeden tırnağa izlemek için kullanıldığını fark ettim. Kimlikler, parmak izleri, DNA ve retina örnekleriyle kan grupları uygulamada kayıtlıydı. Yapılan bütün alışverişler, gidilen yerler, banka hesapları, kredi kartı harcamaları vb. her türlü şahsi hareket takip ve kontrol altındaydı. Veriler Çin güvenlik birimlerinin ortak bilgi havuzunda toplanıyor, böylece kurumlar arasında paylaşılabiliyordu.

Polisin WeChat ısrarının arkasında, Hoten'de bulunduğumuz süre içinde bizi de aynı şekilde takip edebilme arzusu yatıyordu. Uygulamayı kullanmadığımızı söylediğim halde ısrarı sürdürmesi, bunu açık ediyordu.

Nihayet odadan çıktılar. Biz de birkaç dakika sonra -onların artık uzaklaştıklarından iyice emin olunca- otelden ayrıldık, merkeze doğru yürüdük.

Yolda Hulusi çok önemli bir şeyi akıl etti: "Ağabey, anlaşılıyor ki bunlar bizi takip edecek ve zaman zaman arayacak. Çin hattının takılı olduğu telefonun sesini açık tutalım, aradıklarında duymuş oluruz. Öbür türlü iyice şüphelenecekler."

Esaret altında cuma namazı

Doğu Türkistan seyahatimize hazırlanırken izlediğim sayısız videodan birinde, Çin devlet televizyonunun Hoten Cuma Camii imam-hatibi Ebulhasan Tursuniyaz ile yaptığı Uygurca bir röportaj vardı. Sözlerine caminin imamlığını yirmi

yedi yıldır sürdürdüğünü vurgulayarak başlayan Tursuniyaz, Müslümanların beş vakit namaz ve diğer ibadetlerini büyük bir özgürlük içinde yerine getirebildiklerini söylüyordu. Videoda caminin içinde çekilmiş namaz görüntüleri eşliğinde cemaatten bazı Uygurların açıklamalarına da yer verilmişti.

Videoyu izledikten sonra, seyahatimiz sırasında cuma namazını Hoten'de kılabileceğimizi hesaplamıştım. Bu düşünce, henüz İstanbul'dayken zihnime doğmuştu. Ancak güzergâhımız boyunca uğradığımız hiçbir şehirde tek bir açık cami bile göremeyince, Hoten'de içinde beş vakit namazın ve cuma namazının kılındığı merkezi bir cami bulma ihtimali epey zayıflamıştı. Yine de namaz vaktinde caminin kapısına gidip içeri girmeyi deneyecektik. Bu, Çin resmi kaynaklarının "özgürlük" iddialarını test etmenin en pratik ve kestirme yoluydu. Bakalım, Hoten Cuma Camii'nde namaz gerçekten kılınabiliyor muydu?

Caminin ana caddeye açılan dış avlu kapısına vardığımızda, saat 14.20'ydi. Elimizdeki online imsakiyeye göre, ezan vakti olmak üzereydi. İç kısımda, orta yaşlı bir Uygur görevli, namaza gelenlerin kimlik bilgilerini kontrol ediyordu. Görünüşe göre, içeri alınanlar vardı. Ancak sıkı bir denetim ve bariz şekilde yaş sınırı uygulanıyordu; girişlerine müsaade edilenler en az 65-70 yaşındaydı. Elleri bastonlu, belleri bükülmüş ihtiyarlardı çoğu.

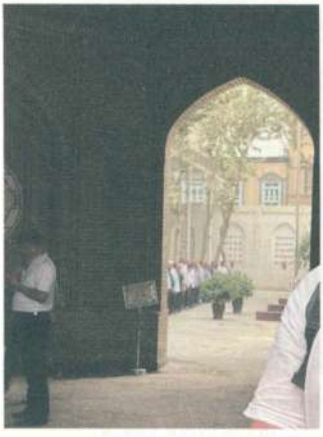
Görevliye yaklaşıp, doğrudan cuma namazı kılmak istediğimizi söyledik. Adam yüzümüze kısa ve hissiz bir bakış attıktan sonra hangi ülkeden geldiğimizi sordu. "Türkiye" derken -zaten isteyeceğini bildiğimiz için- pasaportlarımızı uzattık. O anda, oradaki yaşlı Uygurlardan biri, ağzımızdan çıkan "Türkiye" kelimesini duyunca içten bir gülümsemeyle bize döndü, deminki adama göstermeden başparmağıyla "harika!" işareti yaptı. Bu iki saniyelik minik jesti ve içerdiği manayı herhalde ömrüm boyunca unutamam.

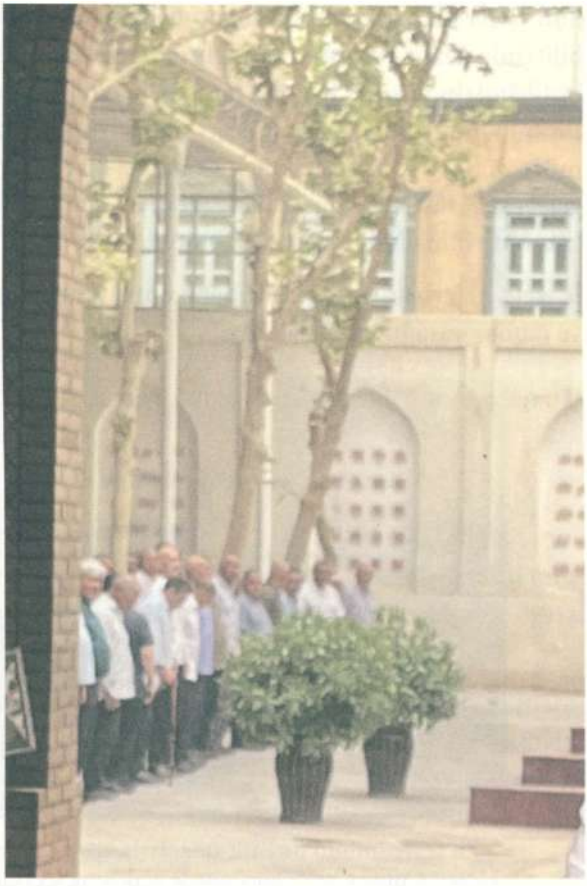
Kenarda beklememiz söylenmişti. Bu sırada Uygur görevli, bir yandan bizim pasaportlarımızın fotoğrafını çekiyor, bir yandan da girişteki kontrolleri sürdürüyordu. Az sonra "yaşı camiye girmeye müsait" görünen bir amca geldi, fakat içeri almadılar. Yaşanan kısa tartışmadan, adamcağızın Hoten dışından olması sebebiyle alınmadığını anladık. Demek ki, cuma namazına kabul, resmi yetkililerin onayladığı isim listeleri dahilinde, bir tür üyelik prosedürüne bağlıydı. Hatta belki de camiye giriş için, Çin devletinden "sabıka kaydı" bile alınıyordu, kim bilir.

Sadece bu durum bile, fıkhen, burada kılınan cuma namazının caiz sayılmaması için yeterliydi. Zira cuma namazının temel şartlarından biri, dileyen herkesin dışarıdan rahatlıkla iştirak edebilmesiydi.

Tam bu sırada gözüm iç avluya kaydı ve orada çok hazin bir tabloya şahitlik ettim:

Caminin girişinde kimlik kontrolü için beklerken, cuma namazına kabul edilen ihtiyarlara avluda Çin bayrağı önünde Çin'e bağlılık yemini ettirildi. Şahit olduğumuz bu manzara, hem korkunç hem de hazindi.

Genç bir adam, camiye girmelerine müsaade edilen ihtiyarları, askeri komutlarla avludaki Çin bayrağının ve Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'in portresinin önünde ikişerli sıraya soktu. Sonra hepsine ayakta ve koro halinde Çin'e sadakat yemini türünden bir metni okuttu. Ardından sol yanlarına döndürülen ihtiyarlar, uygun adım yürüyüşle caminin namaz bölümüne alındı. İçlerinden bazıları ancak bastonlarına abanarak yürüyebilecek kadar düşkün ve çelimsizdi.

Bu insanlık dışı hadiseyi mutlaka belgelemeliydik. Hulusi ile birbirimizin fotoğraflarını çeker gibi yapıp, arka planda sahnelenen korkunç tiyatroyu kayıt altına aldık. Çektiğimiz fotoğraflara daha sonra bakarken, amcaların da bakışlarını o anda bize doğru çevirdiğini fark edecektim. Yaşanan absürtlüğü onlar da iliklerine kadar hissediyordu, hiç şüphesiz.

Biz hâlâ gördüklerimizin etkisinden kurtulamamışken, Uygur görevli yanımıza yaklaştı, pasaportlarımızı geri verirken "Size icazet yok. Ama buradaki

Din İşleri İdaresi'nden yazılı izin belgesi getirirseniz, cuma namazına katılabilirsiniz. Daha vakit var, taksiyle gidip gelirseniz yetişirsiniz" dedi. Hulusi'yle birbirimizin yüzüne baktık. Tamamen aynı fikirdeydik: Doğrudan Çin yönetiminin kontrolündeki Din İşleri İdaresi'ne namaz izni için başvurmak, üstümüze bütün şüpheleri çekmek ve hatta "Bizi sınır dışı edin!" demek anlamına gelecekti. Bu riski alamazdık. Zaten, mevcut şartlar altında cuma namazının farz olup olmadığı bile tartışılabilirdi.

İcazet... Herhalde bu kelime bana ömrümün sonuna kadar Doğu Türkistan'ı ve namaz yasağını hatırlatacak.

Çin yönetiminin turistik amaçlarla ayakta kalmasına müsaade ettiği Hoten Cuma Camii görünürde açık ama içeride namaz kılmak yasak.

Dini küçültüp kırpmak

Hoten Cuma Camii'nin kapısındaki görevlinin "icazet" için bizi yönlendirdiği Din İşleri İdaresi, -daha önce hikâyesini anlattığım üzere- Komünist Çin yönetiminin 1949'da Doğu Türkistan genel valiliğine atadığı Burhan Şehidi tarafından 1953'te kurulmuş. Tatar asıllı Şehidi'nin temellerini attığı teşkilatın yönetim kademelerinde, kasıtlı bir siyasi tercihle Hui Müslümanlara ağırlık verilmiş. Böylece, Çin'in en kalabalık Müslüman azınlığını teşkil eden Uygurlar -Çin resmi kaynaklarına göre birinci sırada Huiler var- İslami hayatın ve kurumların idaresinden sorumlu bir yapılanmada en başından itibaren karar süreçlerinin dışında tutulmuşlar.

Kolaylıkla tahmin edileceği gibi, Din İşleri İdaresi, tamamen Çin devletiyle koordinasyon içinde çalışan ve temel misyonu "dini küçültüp kırpmak" olan bir kurum. Dolayısıyla, özellikle Doğu Türkistan bağlamında alınan "dini" kararlar üzerinde, Çin'in bölgeyle alakalı asimilasyon politikalarının bütün yan-

sımalarını net biçimde görmek mümkün. Örneğin, 2014'te ilan edilen bir "dini kurallar" genelgesindeki şu noktalar, bunun göstergelerinden:

- Dini fanatizm ve aşırı ideolojilerin işareti olan her türlü dış görünüş biçimi yasaklanmıştır; buna sakal ve kıyafet de dahildir.
- Hac ve umre ziyaretleri, tamamen devlet tarafından organize edilecektir.
- "Helal" ibaresi sadece devletin izin verdiği belli gıda maddeleri için kullanılabilecektir.
- Ulusal birliğe, sosyal istikrara, ekonomik gelişmeye ve dini uyuma olumsuz etki edecek her türlü eylem yasaktır.
- Okullarda dine meyil gösteren veya öğrencilerine dinden bahseden öğretmenler cezalandırılacaktır.
- Çocukların dini aktivitelere katılması kesin şekilde yasaktır.
- Dini sebeplerle lise eğitiminin terk edilmesi yasaktır.

Yoruma ve tevile son derece açık olan bu maddeler, elbette Çin yönetimi tarafından Doğu Türkistan'da İslami hayatın adım adım yasaklanmasında "yasal dayanak" olarak kullanıldı.

Her caminin önüne Çin bayrağının dikilmesi uygulaması, Din İşleri İdaresi'nin 2018 tarihli bir kararıyla başladı. Doğu Türkistan'daki bütün imamlara gönderilen resmi yazıda, ayrıca, camilerde "vatanseverlik faaliyetleri" düzenlenmesi isteniyor, hutbe ve vaazlarda sosyalist değerlerin ve Çin kültürünün öne çıkarılması gerektiğinin altı çiziliyordu.

2018'de avlularına kızıl bayraklar dikilen o cami ve mescitlerin neredeyse hepsi ibadete kapalı bugün. Kendilerine "dini aktiviteler" yasaklanan çocuklar ve gençler ibadetlerden uzak duruyor. Din İşleri İdaresi'nin Doğu Türkistan'ın Müslüman Uygur halkına dayattığı bütün sözde "dini" kurallar, asimilasyon zincirinin daha da daralmasından başka bir netice doğurmadı.

O cuma namazı...

Bir sohbet meclisinde atıf yapılan, benim de o vesileyle haberdar olduğum şu hadise, Hoten'in nereden nereye geldiğini göstermesi açısından çok önemli:

7 Temmuz 1995 Cuma günü, şehrin en büyük Müslüman mabetlerinden Beytullah Camii'nde namaz için toplanan Hotenliler, Çin polisinin önceki gece caminin genç ve karizmatik imamı Abdulkayyum'u tutukladığını öğrenmişti. Abdulkayyum, kendisinden önceki iki imamın arka arkaya görevden alınmasından sonra atanmış, kısa süre içinde de etrafında hatırı sayılır bir kalabalık cemaat toplanmıştı. Sadece namaz kıldırmıyor, Beytullah Camii'ni tam

anlamıyla bir eğitim merkezi olarak kullanarak özellikle gençlerin bilinçlendirilmesi için çalışıyordu.

Abdulkayyum'un tutuklanmasına öfkelenen cemaat, kitlesel olarak Hoten'deki Komünist Parti binasına doğru harekete geçti. Aynı zamanda bir polis karakolunun da yer aldığı binada çıkan arbedede hem Çinlilerden hem de Uygurlardan çok sayıda kişi yaralandı. Ardından, kısa süre içinde Çin polisi duruma hâkim oldu ve yüzlerce Uygur gözaltına alındı.

9 Temmuz günü, Komünist Parti'nin çıkardığı yerel Hoten gazeteleri olayları tamamen devletin gözünden aktarıyor ve "ayaklanmacıları" yerden yere vuruyordu. Haberlerde elbette Abdulkayyum'un tutuklanmasına herhangi bir atıf yoktu, hadise yalnızca "radikal teröristler" üzerinden anlatılıyordu.

Hoten, sonraki haftalar boyunca da sakinleşmedi. İnsanlar şehrin dış kasaba ve köylerinden akın akın merkeze gelerek Çin Komünist Partisi'ni protesto eylemlerine katılıyordu. Bilhassa cuma namazları, insanların kalabalıklar halinde buluşması için en doğal vesileyi teşkil ediyordu.

Protesto gösterilerinin yanında elbette gözaltılar da sürdü. O yaz boyunca tutuklanan Hotenlilerin çoğu üç ila on altı yıl arasında değişen hapis cezalarına çarptırıldılar. Çoğu doğru dürüst yargılanmadan veya kendini savunma hakkına bile kavuşamadan, yıllarca içeride kaldı. Yalnızca eylemciler değil, aileleri de cezalandırıldı.

Toplam kaç kişinin tutuklandığına dair resmi verileri elde etmek imkânsız, ama Uygur kaynaklarına göre, 1995 yazında hapse atılan Hotenli genç sayısı en az 600. Dönemin şahitleri, tutuklanan gençlerden bazılarının bilahare Kaşgar ve diğer şehirlerdeki "eğitim kamplarına" alındığını, hepsine çok ciddi baskıların uygulandığını ve içlerinden bazılarının fiziksel işkence sonucu hayatlarını kaybettiğini aktarıyor.

Hoten'de atmosfer gerilince, şehri -hatta ülkeyi- terk etmek zorunda kalanlar da az değildi. Bunların önemli bir bölümü, Çin tarafından haklarında başlatılan soruşturma ve kovuşturmalar sebebiyle sonrasında bir daha Doğu Türkistan'a hiç giremediler.

Hoten'in bugünkü halini ve şehirdeki ağır havayı görünce, bundan otuz sene önce Hotenlilerin Komünist Parti'ye karşı canları pahasına mücadele verdikleri bir atmosferi gözümde canlandırmakta zorlandım doğrusu. Nereden nereye... O gençler, o bilinç, o siyasi şuur tamamen yok edilmişti Çin tarafından. Bizim şahit olduğumuz "cuma namazı tiyatrosu" da Beytullah Camii'nde 7 Temmuz 1995 günü yaşananların bir daha asla tekrar etmemesi içindi. Namazdaki ve camideki diriltici potansiyeli net bir şekilde görmüştü çünkü Çin o gün...

Hoten Beytullah Camii'nin yıllar içerisinde yok ediliş süreci.

Bu kadarla da kalmadı: 2017'nin yazında Çin yönetimi Beytullah Camii'ni ve çevresindeki bütün ek binaları yıkarak ortadan kaldırdı. Bir zamanlar ezanların yükseldiği caminin yerinde şimdi büyük bir apartman ve otopark var.

Adım adım takip

Hoten Cuma Camii'nden, gördüklerimiz karşısında sarsılmış, gözlerimiz dolu ve yumruğumuz sıkılı bir şekilde çıktık. Caminin dış merdivenlerinden kaldırıma indiğimizde, bir süre kıpırdayamadık. İçeride "cuma namazı" adıyla sergilenen şeye öfkemizden çok, o zavallı ihtiyarların düşürüldüğü durumdu bizi yerimize mıhlayan. Şerefli, asil ve tertemiz Hotenliler, Komünist Parti elinde oyuncağa ve propaganda malzemesine dönüştürülmüştü.

Cuma namazına giremediğimize göre, yakınlardaki yerel pazara gidip orada biraz vakit geçirelim, sonra da caminin hemen bitişiğinde gördüğümüz pilavcıya gelerek yemek yeriz diye planladık. Henüz birkaç adım atmıştık ki, telefonumuz çaldı. Arayan, oteldeki sorgu sırasında tercümanlığımızı yapan kişiydi.

"Hocam, camiye girmek istemişsiniz..." diye söze başladı. Hoten polis birimleri arasındaki iletişimin hızına tekrar şahit oluyorduk böylece. Biz henüz camiden çıkarken, hakkımızdaki her şey çoktan rapor edilmişti. Karşımdakinin konuşmaya devam etmesine izin vermeden, sözünü kestim: "Ha evet, camiyi geçerken görünce namaza girebilir miyiz diye denedik. Ama izin gerekiyormuş. Vaktimiz az, şimdi izinle uğraşamayız..." Bunun üzerine, belirgin şekilde rahatladığı sesinden anlaşılan muhatabım, "Hah iyi hocam, izin almak zaten bir gün sürerdi" dedi ve bundan sonra nereye gideceğimizi sordu. Caminin hemen arka caddesi üzerindeki pazara doğru yürüdüğümüzü söyledim.

Birkaç dakika sonra, Hoten'in tarihi pazarının ana kapısından içeri giriyorduk. Kapının şimdiki görüntüsünü eski fotoğraflarıyla kıyasladım: Birkaç sene öncesine kadar, taç kapının üst kısmında altın renkli çok sayıda şirin kubbe vardı. Kubbe ve minareleri "Uygurlara radikallik aşılayan yabancı kültürel unsur" olarak damgalayan Çin yönetimi, pazarın girişini değiştirmiş. Kubbeler gitmiş, onların yerini çirkin beton uzantılar almış. Cephedeki bütün Uygurca yazılar ve tabelalar da kaldırılmış.

Yan yana büyük binalardan müteşekkil pazardaki dükkânları gezerken, bir ayakkabıcıya girdik. Polis takibinde olduğumuzdan emindik, bari en azından "alışveriş" ederken görülelim istedik. Az sonra, telefonumuz yeniden çaldı. Tercüman bu defa "Hocam, hangi dükkânda olduğunuzu söyler misiniz? Polis benden bilgi istiyor" diyordu. Etrafıma bakındım, her şey Çinceydi. Uygurca yazı göremediğimi söyleyince, muhatabım orada bir Uygur bulup telefonu kendisine uzatmamızı istedi. Dükkândaki tezgâhtar kızcağızlardan birinin yanına gittik, ama o da -gayet haklı ve anlaşılır bir şüpheyle- telefondan uzak durdu. Bunun üzerine hoparlörü açtım, tercümana "İnsanlar bana güvenemiyor, konuşmuyorlar. Hoparlör açık, siz söyleyin" dedim. Ancak bu şekilde iletişim kurulabildi. Dükkân adı söylendi, polise bildirildi.

Tercüman, telefonu kapatmadan önce nerede yemek yiyeceğimizi sordu. Ben de -sırf merkezi bir yer bildirelim ve böylece bizi takipleri kolay olsun diye- Cuma Camii'nin bitişiğinde bir pilavcı gördüğümüzü, oraya gideceğimizi söyledim. "Ooo, Hoten'in en iyi pilavcısını bulmuşsunuz hocam" dedi adam.

Mekâna gidip oturduğumuzda, bu sefer tercümanı biz kendimiz aradık, "Pilavcıdayız, yemek yiyoruz" dedik. İki taraf da artık birbirini tanıdığına ve düpedüz polis tarassutu altında olduğumuza göre, kartları açık oynamak en iyisiydi.

Namazdan çıkan pirifâniler

Biz pilav siparişlerimizi verirken, yan taraftaki camide resmi izinle ve sıkı bir kontrolle "cuma namazı" kılan ihtiyarlar sıra sıra yemeğe gelmeye başladılar. Saatime baktım, hutbeyle birlikte namaz sadece on beş dakika sürmüştü. Allah'ın Müslümanlara verdiği en önemli emirlerden biri, böyle tam bir müsamere havasında, alelacele ve adeta yasak savmak kabilinden yerine getiriliyordu demek ki.

Birer ikişer etrafımızdaki masaları dolduran ihtiyarlardan bazıları 90 yaşında var görünüyordu. Çin yönetimi -tıpkı Kaşgar'daki İydgâh Camii'nde olduğu gibi- "Camileri kapatmıyoruz ve ibadeti engellemiyoruz, bakın..." diyebilmek için, bu düşkün adamcağızların camilerde eğilip kalkmasına göz yumuyor, ancak cemaatin dinçleşmemesine ve kendine gelmemesine yönelik her türlü tedbiri de en vahşi yöntemlerle alıyordu. Bizatihi namazın kendisi bile "tehlikeli aktivite" olarak görülüyordu. Şimdiki son yaşlı nesiller yarın ölüp gittiğinde alttan taze sürgünler boy vermeyecek, camiler bomboş kaldığında da "işlevsiz" binalar buldozerlere yem olacaktı.

Dikkatimi çeken bir şey daha oldu: Bu kadidi çıkmış pirifâniler içinde "nur yüzlü" diyebileceğim tek bir sima bile yoktu. Hâşâ, fiziksel bir yargılama peşinde değilim. Hani gördüğünüzde istemsizce ve doğal bir refleks halinde ellerine kapanma isteği duyacağınız ak simalardan söz ediyorum. O bembeyaz sakallı, cübbeli veya entarili, başları doppalı, mütebessim ve vakur Uygur dedelerinin yerinde yeller esiyordu maalesef. Sistematik baskı ve sindirme politikaları, bir milletin fenotipini ve cismani vasıflarını da değiştiriyordu usul usul...

Yaşadığımız gerginlik ve sürekli polis kontrolü sebebiyle, pilavcıda uzunca vakit geçirelim ve en azından bir yerde gönlümüzce oturalım istiyorduk. Fakat zaman geçtikçe içeride garip bir hava oluştu. İki genç Uygur, bize çok yakın bir masaya oturdu ve gözle görünür biçimde bizim konuşmalarımızı dinlemeye başladı. Hulusi, onlardan birinin arka taraflardan birilerine arada kaş göz işareti yaptığını da yakalamıştı.

Ciddi şekilde keyfimiz kaçtı. Bu, artık mekândan ayrılmamız gerektiğine dair açık bir işaretti. Hesabı ödeyip kalktık.

"Yeni" Hoten

Otelimizden camiye doğru yürürken, camiden pazara geçerken, sonra tekrar caminin arkasındaki bulvardan pilavcıya dönerken, aslında Hoten'in tarihi Müslüman semtlerini adımlamış oluyorduk. Ancak burada "tarihi" denecek pek bir şey bırakılmamıştı.

Çin yönetimi, -Gulca ve Kaşgar'da da şahit olduğumuz gibi- Hoten'i baştan aşağı yenilemek için kolları sıvamış. Cuma Camii'nin üzerinde yer aldığı geniş cadde trafiğe kapatılarak gidişli gelişli turistik bir güzergâha dönüştürülmüş. Caddenin batı yönündeki girişine Çin mimari usulüne göre bir tak inşa edilerek muhite "Çinli" havası verilmiş. Onun hemen yanına, "Uygur kültürünü temsilen" dans eden entarili ve doppalı kadınları gösteren büyük bir heykel dikilmiş.

Bazı yerlerde hâlâ devam eden inşaat çalışmalarına ve dükkânlarla tezgâhların çoğunun boş oluşuna bakılırsa proje henüz başlamış. Restore edilen evlerin dış cephelerine açık kahverengi, desenli ahşap ve tuğla giydirmeler yapılmış. Kaldırımların kenarı "yemek ve eğlence sokağı" konseptine uygun mekânlarla doldurulmuş. Bu ücra ve tenha çöl şehrinin İslami kimliğini dönüştürmek için uygulamaya konulan söz konusu yapay ve gülünç müdahaleler Kaşgar'daki neticeyi verir mi, bilinmez.

Çin, Doğu Türkistan'daki kadim tarihi dokuyu turistik amaçlarla deforme ederken, bir yandan da devletin kontrolü altındaki basın yayın organlarında "yeni" şehirlerde ve "yenilenmiş" evlerinde Uygurların ne kadar "mutlu" olduklarına dair haberler çıkıyor sürekli. Bazı dosyalar, doğrudan doğruya Hoten'le ilgili. Hoten'deki tarihi, siyasi ve dini zeminin sağlamlığı, Çin'i buraya özel olarak eğilmeye sevk ediyor.

"Yeni" Hoten'in fotoğraflı bir şekilde tanıtıldığı böyle haber metinlerinden birinde, eskinin "daracık", "karanlık", "basık" ve "sıkışık" mahalleleri kötüleniyor, insanlarla bu istikamette yapılan röportajlara yer veriliyordu mesela. Elbette kötülenen sadece fiziksel şartlar değil, aynı zamanda Hoten'in tarihi hafızasını oluşturan o kadim doku ve esas olarak onun da hammaddesi olan klasik İslam kültürüydü.

Silinen hafızalar

Doğu Türkistan'a gelmeden önce, diğer şehirler gibi, Hoten'deki bütün dini mekânları, camileri ve mezarlıkları da uzun uzun çalışmış, harita başında saatler hatta günler geçirmiştim. Bazen tek bir yapının yerini tespit edebilmek ve koordinatlarını doğru şekilde işaretlemek bile bir tam günümü alıyordu.

Tüm bu zahmetlerin ötesinde, Hoten'le alakalı farklı bir durum da vardı:

Ortadan kaldırılan tarihi ve İslami eser bakımından, Hoten, tüm Doğu Türkistan'da Çin'in en ağır darbeyi indirdiği şehir görünümündeydi. Yaptığım okumalar, 2016'dan bugüne, sadece Hoten merkezinde en az 14 caminin tamamen yıkıldığını gösteriyordu. Ayrıca nice türbe, ziyaretgâh ve medrese de tarihe karışmıştı. Hoten Cuma Camii, bu korkunç furyadan sağ çıkabilen tek tarihi eserdi. Çin yönetimi, onu da turistik amaçlarla ayakta tutmuştu.

Hoten'e gelirken, en azından tüm bu mekânların yerlerini görebilmeyi, mümkünse geriye ne kaldıysa fotoğraflarını çekebilmeyi umuyordum. Ancak maalesef şehirde bulunduğumuz süre zarfında sürekli polis gözetiminde ve takibinde olmamız sebebiyle, serbest hareket edemedik. Merkezi konumunun yardımıyla, sadece Hoten İydgâh Camii'nin yerine yapılan büyük otoparkı görebildik.

Kaşgar'daki kardeşiyle aynı adı taşıyan Hoten İydgâh Camii, önünde kurulan tarihi pazar sebebiyle bu şekilde isimlendirilmiş. Cuma Camii'nin hafif kuzeybatısında, çok işlek ve kalabalık iki bulvarın kesiştiği noktada yer alan cami, alışveriş için bölgeye gelen yerli ve yabancıların uğramadan geçmediği bir mekânmış. 2014'ten itibaren önce caminin içine ve dışına kameralar yerleştiren Çin yönetimi, 2016'da cemaatle namazı yasaklamış ve küçük bir grup ihtiyar dışında kimseyi içeri sokmamaya başlamış. Nihayet 2017'de cami tamamen yıkılarak açılan boşluk otoparka dönüştürülmüş. Hoten İydgâh Camii'nin ortadan kaldırılmasıyla, bölgede yıllardır Uygurların özgün emeğiyle teşekkül eden ticari ve kültürel birikim de yok olmuş.

Gulca, Kaşgar, Artuş, Opal ve Yarkent'te -âtıl ve metruk vaziyette de olsa- çok geniş Müslüman mezarlıkları görmüş, hatta içlerine girerek gezinme imkânı

Hoten şehir merkezinde Çin yönetimi tarafından ortadan kaldırılan camilerden bazıları

İydgâh Camii

At Pazarı Camii

Batı Büyük Köprü Camii

Doliang Camii

bile bulmuştuk. Hoten'de ise, Çin yönetimi mezarlıklara da elini uzatmış ve şehrin merkezindeki iki tarihi Müslüman kabristanı tamamen yok edilerek hafızalardan silinmiş.

Bunlardan ilki, en az bin yıllık bir maziye sahip olan Sultanım Mezarlığı'ydı. Abdulkerim Satuk Buğra Han'ın Hoten'e düzenlediği bir seferde şehit düşen

Gucan Dervâze Camii

Güllü Köprü Camii

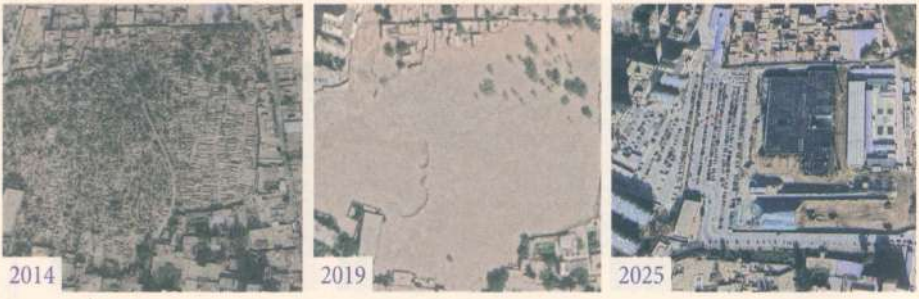
Kızzık Dervâze Camii

Nur Bulak Camii

Karahanlı kumandanlarından dördü burada medfundu. İsmi bu sebeple "Sultanım" olarak halkın diline yerleşen mezarlık, sonraki yüzyıllar boyunca yüz binlerce Müslümanı bağrında saklamıştı. Sultanım Mezarlığı, Hoten'in tarihi hafızasının ayrılmaz parçalarından biriydi. Üstelik aktif şekilde defin yapıldığından, şehir halkının aile tarihleriyle de iç içe geçmişti.

2019'un mart ayında yıkım için harekete geçen Çin yönetimi, mezarlıkta yakınları bulunanlara nakl-i kubûr için sadece üç gün süre tanımıştı. Elbette kabirlerin çoğuna sahip çıkılamadı, buldozerler kısa zaman içinde Sultanım'ı dümdüz bir alan haline getirdiler. Mezarlıktan çıkarılan kemikler, Hoten'in epey dışında bir alanda hazırlanan ve üzerinde hiçbir Arapça İslami ibare bulunmayan kabirlere gelişigüzel gömüldü. Çin basını, bilahare burada yaptığı çekimlerle Sultanım Mezarlığı'nın yok edilmediği, sadece "yenilenerek" yerinin değiştirildiği tezini işleyecekti.

Abdulkerim Satuk Buğra Han'ın komutanlarından dördünün medfun bulunduğu tarihi Sultanım Mezarlığı ortadan kaldırılarak yerine alışveriş merkezi inşa edildi.

Çin, Kültür Devrimi (1966-1976) sırasında Sultanım Mezarlığı'nın bazı bölümlerini istimlak etmiş, ancak halkın tepkisinden çekinildiği için kabirlerin tamamı ortadan kaldırılmamıştı.

Hoten'e gelmeden önce Sultanım Mezarlığı'na dair okuduğum İngilizce raporlarda yer verilen uydu görüntüleri, bomboş bir araziyi gösteriyordu. Kendi şahsi araştırmalarım sırasında, buraya çok büyük bir alışveriş merkezinin yapılmakta olduğunu tespit ettim. Muhtemelen şimdi inşaat bitmek üzeredir.

Tarvizim Mezarlığı da Çin yönetiminin kıyımına kurban giden tarihi mekânlardan biri.

Hoten'in hafızasından zorla sökülüp kazınan ikinci tarihi Müslüman mezarlığı, yine yüzlerce yıllık maziye sahip Tarvizim Kabristanı. Şehir merkezinin güneybatısına düşen kabristan, Sultanım'la aynı dönemde yok edilmiş. Tarvizim'in arazisini iki parçaya ayıran Çin yönetimi, tam ortasından çift şeritli bir bulvar geçirmiş, eski kabristanın solda kalan parçasını ise parka dönüştürmüş. Parkın içinde -yaşananlarla alay edercesine- "milli birlik" vurgulu sloganlar yer alıyor şimdi.

Ziyaretgâhların öteki yüzü

Yarkent'te vaktiyle Pakistan taraflarından göç edip gelmiş bir Şiî cemaatin varlığından söz etmiştim. Aynı kültürün izlerini Hoten'de de takip etmek mümkün:

Şehrin epey dışında, çölün kıyısında Ehl-i Beyt mensubu İmam Âsım ve İmam Câfer-i Sâdık'a nispet edilen iki türbe, 2018'de Çin tarafından tamamen yok edilinceye kadar, Uygurların Doğu Türkistan'daki en meşhur ziyaretgâhlarındandı. İlmi veya tarihi bir gerçeklikten ziyade, Uygur Müslümanların İslam'a bağlılıklarının bir nişanesi olarak görülmesi gereken bu mekânların mazisi asırlar öncesine götürebiliyordu.

İmam Âsım'a nispet edilen ziyaretgâhın zaman içindeki değişimi.

İnsanların akın akın ziyaret ve dua ettiği mezarlarda toplu zikir merasimleri yapılıyor, adaklar adanıyor, kurbanlar kesiliyordu. 2000'li yılların başından itibaren bölgeye erişimi kısıtlamaya başlayan Çin yönetimi, önce türbeler için fahiş giriş fiyatları belirledi, ardından sadece resmi izni olanlara ziyaret müsaadesi verileceğini duyurdu. Nihayet her iki türbe de eş zamanlı olarak yıkıldı, bulundukları bölge tümüyle ulaşıma kapatıldı.

Karahanlı devletinin yedinci hükümdarı Ali Arslan Han'ın Kaşgar-Yarkent arasındaki Ordam Padişah mevkiinde bulunan türbesi, Şiî kültürün izlerini taşıyan bir başka mekândı. 998'de Budistlere karşı savaşırken şehit düşen Ali

Arslan Han'ın kabrinde özellikle Muharrem ayında düzenlenen uzun süreli merasimlerin Doğu Türkistan'ın her yerinden katılımcıları vardı. Kendisinden daha önce de bahsettiğim İsveçli Türkolog Gunnar Valfrid Jarring'in 1929'daki Doğu Türkistan seyahati sırasında bizzat ziyaret ettiği türbe, sonraki dönemlere çeşitli makale ve araştırmalara konu olmuştu. 2000 yılında bölgeye kalabalık ziyaretleri yasaklayan Çin yönetimi, etrafındaki yapılarla birlikte 2019 yılında türbeyi tamamen ortadan kaldırdı.

Ali Arslan Han ziyaretgâhının 1930'ların başındaki görünümü.

Hem yakın dönemde bizzat oraları görenlerin şahitlikleri hem de konuyla alakalı yapılan yazılı çalışmalar, söz konusu türbe ve mezarların, İslam nazarında doğru sayılamayacak birçok hurafe ve yanlış uygulamaya da ev sahipliği yaptığını ortaya koyuyor. Nitekim her üç türbenin eski fotoğraflarında her yere çaputların bağlandığı, insanların kabirlere doğru secde eder vaziyette uzandığı vb. görülüyor. Çin'in İslam düşmanlığı zaviyesinden gerçekleştirdiği yıkımla birlikte, bütün o hurafeler de topyekûn tarihe karıştı.

Bu noktada, Özbekistan'da yaşanan bir asırlık tecrübe -ki Kaşgar'da da aynı pencereyi açmıştım- Doğu Türkistan'ın istikbaline dair umutlarımızı diri tutmamıza yardımcı olabilir:

Çarlık yönetiminin yıkılmasıyla, 1917'den itibaren Sovyetler Birliği'nin din karşıtı ideolojisi sebebiyle büyük mahrumiyetlerin yaşandığı Özbekistan'da on yıllar boyunca İslam'a ve Müslümanlara çok katı bir baskı uygulanmıştı. Sovyetlerin dağılmasından sonra, İslam Kerimov'un 2016'ya kadar devam eden demir yumruk iktidarı sırasında, bu baskılar sistematik bir hal aldı. Bugün Doğu Türkistan'da ne yaşanıyorsa, aynısı -hatta zaman zaman daha şiddetlisi- Özbekistan'da yaşandı. Kerimov'un ölümünün ardından, Özbekistan bugün çok daha özgür, -bazı siyasi handikaplar hâlâ aşılamamış olsa da- İslami hayata uygulanan pek çok kısıtlama kaldırılmış durumda. İslam'ın her türlü tezahürüne uygulanan bir asırlık vahşi kuşatma, çok çarpıcı ve sürpriz bir netice verdi Özbekistan'da: Baskılar neticesinde doğrularla beraber yanlışlar da ortadan kaldırıldığı için, halk İslam'ın en saf, en kitabi ve ilmi haliyle kucaklaşıyor şimdi.

Aynı senaryo Doğu Türkistan için de gerçek olabilir mi? Bugün konulan katı yasaklar zamanla kalkabilir mi? Neden olmasın. Biz ümidimizi korumakla mükellefiz.

Tek suçu, kayıt altına almaktı

Doğu Türkistan'daki tarihi ziyaretgâhlarla alakalı en ayrıntılı ve teknik bilgileri, Rahile Davut isimli bir Uygur antropolog ve araştırmacının saha çalışmalarına borçluyuz.

1966'da Urumçi'de dünyaya gelen Davut, gençlik yıllarından itibaren yoğun şekilde ilgilendiği Uygur kültürü ve folklorü alanında uzmanlaştı. Komünist Parti'ye üye olan Davut, siyasi açıdan herhangi bir sakınca görülmediği için akademik kariyerine Şincan Üniversitesi'nde kolaylıkla başladı. 2001'de yayımladığı "Uygur Mezarları" kitabı, onu Doğu Türkistan'daki halk kitleleri arasında da şöhrete kavuşturdu; kitap, Uygurlar için bir ziyaretgâh rehberine dönüştü.

Rahile Davut'u ilgiyle izleyen Uygurlar. Bugün Doğu Türkistan'ın hiçbir şehrinde fotoğraftaki dini kıyafetleri giymek mümkün değildir.

Konuyla alakalı yaptığı çalışmalar uluslararası akademik camianın da dikkatini çeken Rahile Davut, dünyanın büyük üniversitelerinde konferanslar verdi, çeşitli yayınlara katkıda bulundu.

Çin devleti de Rahile Davut'un yaptığı saha araştırmalarına maddi destek sağlıyordu. Öyle ki 2016'da Çin Kültür Bakanlığı kendisine cömert bir araştırma fonu bile tahsis etmişti. Fakat ertesi yıl her şey birdenbire tersine döndü. Bir akademik toplantıya katılmak üzere Urumçi'den Pekin'e gitmeye hazırlanan Davut, herhangi bir gerekçe gösterilmeden tutuklandı.

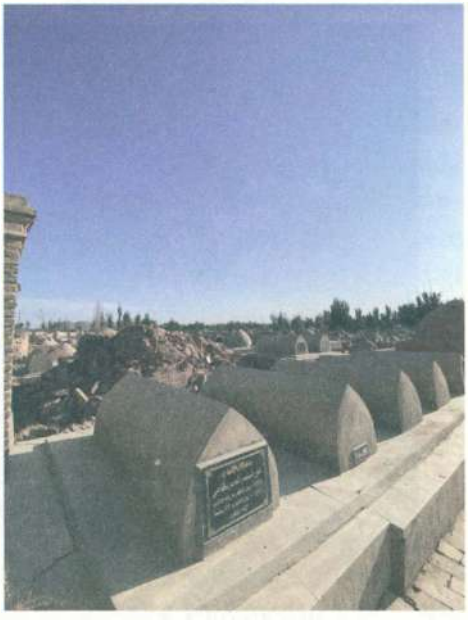
Dünyadan gelen tepkilere kulaklarını tıkayan Çin hükümeti, Rahile Davut'u tam beş yıl hiçbir yargılama yapmaksızın hapiste tuttuktan sonra, 2023'te kendisinin ömür boyu hapse mahkûm edildiğini açıkladı. Resmi gerekçe "ayrılıkçı

fikirlere sahip olmak" ve "devletin güvenliğini tehlikeye atmaktı." Davut'un tek "suçu" kaybolup gitmekte olan Uygur kültürünü kayıt altına almak ve böylece gelecek nesillere aktarılmasına vesile olmaktı.

Çin Komünist Partisi'ne üye olduğu halde, sırf çalıştığı saha İslam'a ve Uygurların dini hayatına taalluk ettiği için içeri atılan Rahile Davut'un serencamı, Çin devlet aklının nasıl işlediğini anlama noktasında ibretli ve pratik bir örnek oluşturuyor.

Cenazeler nasıl defnedilecek?

Doğu Türkistan'da yokladığımız mezarlıkların hiçbirinde, yakınlarının kabrini ziyarete gelen veya dua eden kimseye rastlamadık. Ziyaretçi olmadığı gibi, kabristanlar da son derece bakımsız durumdaydı. Kaşgar'da, Apak Hoca türbesinin arkasındaki mezarlığın ortasından yol geçiyordu, Uygurların mezarlarla aktif temasına dair tek izlenimimiz ve şahitliğimiz bundan ibaret kaldı.

Çin'in dini baskıları sebebiyle Doğu Türkistan'da cenazelerin İslami usullerle defninde büyük zorluklar yaşanıyor.

İslam dünyasının her yerinde mezar ziyaretleri İslami hayatın doğal ve rutin bir parçasıyken, acaba Çin'in bu konuda uyguladığı bir yasak mı vardı? Bu sorunun peşine düştüm ve şaşırtıcı olmayan sonuçlara ulaştım:

Tam da tahmin edilebileceği gibi, düzenli mezar ziyaretleri, kabir başında dini metin ve dua okumak, mezarlıklarda diz üstü çökmek veya el açmak türünden bütün fiiller, toplu şekilde yasaklanmıştı. Her yer zaten kameralarla sıkı bir şekilde gözetim altında tutulduğundan, açık alandaki bir mezarlığa ziyaret için girip çıkan herkes kolayca devletin radarına yakalanıyordu. Mezarlıklarda hiç kimseyi görmeyişimizin izahı buydu.

Mezarlık bahsinde Uygurların gündelik hayatına dokunan bir başka konu da, ölülerin nasıl ve hangi usullere göre defnedileceği meselesi. Zira "eğitim kamplarına" alınan Uygurlar arasında suçu "İslami cenaze törenine katılmak ve okunan Arapça duaya eşlik etmek" olanlar da var.

Çin yönetimi, Uygurların doğumdan ölüme kadar İslam'la hiçbir pratik temaslarının olmasını istemediğinden, İslami usuller çerçevesinde defin de unutturulmak istenen tatbikatlar arasında. Doğu Türkistan'da "cenaze organizasyon merkezi" adıyla resmi ofisler açılarak, Uygurlar cenazelerini geleneksel yöntemlerle toprağa gömmek yerine krematoryumlarda yaktırmaları yönünde yoğun biçimde teşvik ve telkinlere maruz bırakılıyor.

İçimize doğru esen fırtına

Polisin yorucu ve bıktırıcı tavrı sebebiyle, Hoten'de rahat hareket edemeyeceğimizi anlamıştık. Pilavcıdan çıktıktan sonra ara sokaklarda dolaştık, yeni yapılmakta olan mahalleleri "turist gibi" adımlayıp fotoğraf çektik, sonra da mecburen otele döndük. Ertesi sabahki Urumçi uçağımız için havaalanına geçinceye kadar odalarımızdan çıkmadık.

Çin polisi, net bir biçimde "Hoten'de sizi ayakaltında görmek istemiyoruz. Otelinize gidin ve dışarı adım atmayın" diyordu lisanıhaliyle. Doğu Türkistan seyahatimizin Hoten'e kadarki aşamalarında ciddi herhangi bir terslik çıkmamıştı. Şimdi burada polisle problem yaşamak istemiyorduk. Tedbirli davranmak en doğrusuydu.

Otele dönerken, Mao-Kurban Tulum heykelinin etrafındaki parkın içinde çeşitli kâğıt oyunlarıyla vakit geçiren Uygurlarla karşılaştık. Yine yakınlarda yüksek sesli müzik eşliğinde dans edenler vardı. Bugün günlerden cumaydı, akşamüzeriydi ve belki "icabet saatinin" içindeydik. Cumanın hareketi ve bereketi ise Hoten'e hiç uğramamış gibiydi.

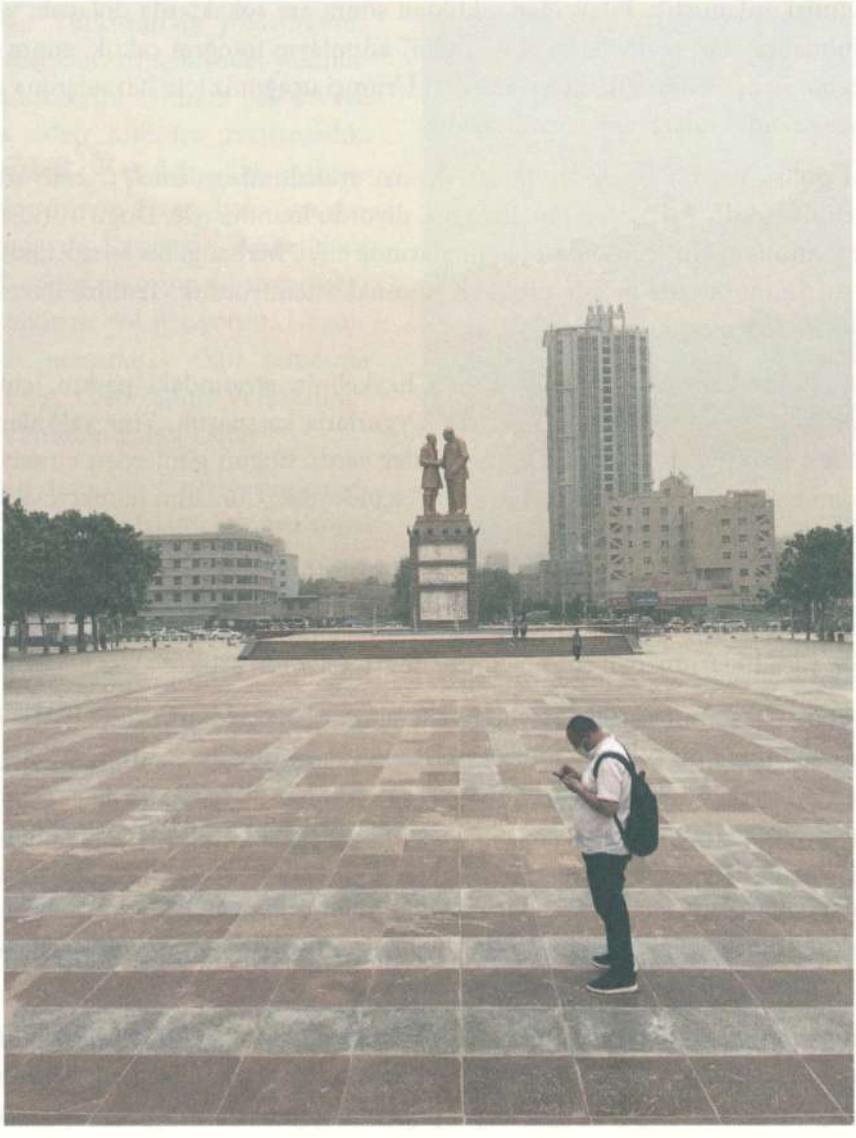
Şehri tamamen kuşatan kum fırtınası, öğleden sonra en şiddetli halini almıştı. Neredeyse göz gözü görmüyordu. Ancak fırtına sadece Hoten'in havasında değildi, yaşadıklarımızdan sonra içimize doğru esiyordu artık.

Militarist baskının ve asimilasyonun elle tutulur hale geldiği şehir... Evet, Hoten'i kesinlikle bu şekilde tanımlayıp özetleyebilirim. Çin tarafından en çok yıkıma maruz bırakılan, aynı zamanda da insanları en çok kıstırılan ve sıkıştırılan Hoten'de yaşadığımız kısacık tecrübe, Doğu Türkistan'da uygulanan politikayı ve Uygurların karşı karşıya kaldığı mezalimi bütün boyutlarıyla anlamamızı sağladı. Bizi sadece bir güncük takip ve kontrol eden polis, burada koskoca bir halka aynı şeyi on yıllardır sistematik biçimde yapıyordu. Dünyanın gözlerinden ve gündeminden uzakta.

Şunu net bir şekilde söyleyebilirim ki, Hoten'i görmemiş olsaydım, kesinlikle karşımdaki tabloda ciddi bir boşluk kalacaktı. Veya o cuma namazı sahnesine şahitlik etmeseydim, Çin'in propaganda aygıtlarının dünyaya söylediği

yalanların iç yüzünü kavrayamayacaktım. Hoten, bu anlamıyla stresli ve gergin fakat çok öğretici ve unutulmaz bir tecrübe oldu.

Doğu Türkistan'ın diğer şehirleri gibiydi sokaktaki manzara: Hoten'de, ezansız ve camisiz beşinci günümüzü doldurduk. Otel odalarımız dışında, hiçbir yerde namaz kılamadık. Dilimizin kıpırtıları dışında, dua edilecek bir mezarlık bulamadık. Dışarıda, İslami ölçüler çerçevesinde örtünmüş, mütesettir tek bir kadına rastlamadık. Erkeklerde sakal görmediğimiz gibi, doppa takan yaşlılar bile yoktu. "Bile" diyorum, çünkü Kaşgar'da doppa, Çin tarafından bizzat reklamı yapılan bir aksesuardı; Hoten'de ise çoktan görünmez olmuştu.

Birbirinden uzak dünyalar

Otelimizin tam karşısında, Uygur çocukların eğitim gördüğü bir Çin ilkokulu vardı. Kum fırtınasına rağmen eğitim öğretimin devam ettiği okulda, çocukların bahçede uygun adım yürütüldüğünü, tam bir askeri disiplin içinde spor yaptıklarını veya birer maratoncu gibi koşturulduğunu görüyordum. Çin devlet aygıtı, insanı bir makine veya robot gibi algılıyordu. Bir de üstüne "Uygur" kimliği eklenince, muhataplarına karşı hiçbir insaf ve merhamet ölçüsü de taşımıyordu.

Hoten'de geçirdiğimiz akşam, aynı zamanda binlerce kilometre ötede, Ortadoğu'da çok sıcak gelişmelerin yaşandığı bir zaman dilimine denk düşmüştü. Tamamen Doğu Türkistan seyahatime odaklanabilmek ve gereksiz ayrıntılarla meşgul olmamak için sosyal medyayla hiç ilgilenmiyor, şahsi hesabımdan herhangi bir paylaşım da yapmıyordum.

İran ile İsrail arasında çatışmaların ve karşılıklı salvoların yoğunlaştığı böylesine kritik bir zamanda sessiz kalmam, seyahatimden haberi olmayan arkadaşlarım ve okurlarım arasında ciddi bir merak meydana getirmiş. Gönderilen tecessüs ve heyecan dolu mesajlara rağmen renk vermedim, yaşananları sadece uzaktan seyretmekle yetindim.

Sessizliğimin tek sebebi, kendimi bütünüyle seyahate verme arzusu değildi. Hoten'deki ağır hava beni öylesine kuşatmış ve etkisi altına almıştı ki, halihazırda bir başka sancılı coğrafyaya göz atabilecek durumda değildim. Kendi derdim bana yetiyordu.

İçinde bulunduğum İslam beldesinin Ortadoğu'ya coğrafi ve tarihi uzaklığı da derinlemesine hissettiğim bezginliğin belki fiziksel nedenini oluşturuyordu, bilemiyorum. Aynı şey, oralardan bakınca buraların neden yeterince görülmediğinin, duyulmadığının ve bilinmediğinin de izahıydı muhtemelen.

Her ne olursa olsun, ben kendim, İslam coğrafyasının dünyanın dört bir yanına dağılmış ve aralara zorla çizilen sınırlarla birbirinden uzaklaştırılmış parçalarını aklımda ve kalbimde bir araya getirmeye kararlıydım.

Çin polisinin sürekli takibi ve sorguları sebebiyle,
Hoten, seyahatimizin en gergin etabını oluşturdu. Urumçi'ye
giden uçağa binerken bile polis takibi altındaydık.

URUMÇİ

Hoten'den öylesine hızlı ve kaçarcasına ayrılmak istiyorduk ki, 14 Haziran Cumartesi günü sabahleyin saat 07.00'de -güneş bile henüz doğmadan- taksiyle havaalanına geçtik. Polisin takibinden artık kurtulduğumuzu düşünüyorduk, ama biz daha valizlerimizi teslim etmek için check-in sırasında beklerken, arkamızdan mesajları yetişti. Polis şimdi de saat kaçta, hangi havayolu şirketiyle ve kaç numaralı seferle Urumçi'ye gideceğimizi öğrenmek istiyordu. Mesajlar İngilizceydi, demek ki dünkü tercümandan istifade etmek yerine çeviri programı kullanıyorlardı. Aramızda böyle birkaç mesaj gitti geldi.

Nihayet Hoten'den ayrılmak suretiyle, şehrin polis ve istihbarat birimlerini diken üstünde durmaktan da kurtarmış oluyorduk. Biz gidecektik, onlar rahatlayacaktı. Hulusi'yle bunun çok dalgasını geçtik sonra: "Hoten polisi, bütün işini bırakıp bizimle meşgul oldu, koca şehri alarma geçirdik..."

Valizlerimizi verip biletlerimizi aldıktan sonra pasaport kontrolü yapılan noktaya yürüdük. Çinliler ve Uygurlar kimlik kartlarıyla geçtikleri için, biz ayrı bir noktadan içeri alınıyorduk. Görevli polis pasaportlarımızın kimlik sayfalarını ve Çin'e giriş damgasının fotoğraflarını çekti, fazla bekletmeden işlemleri halletti.

Anadolu şehirlerimizdeki büyükçe otogarlardan birine benzeyen Hoten Havaalanı'nın bekleme salonuna girip oturduğumuzda, üzerimden ağır bir yükün kalktığını hissettim. Bu kadarcık gerilim ve kovuşturma bile insanın dengesini böylesine altüst ediyorsa, asla kıyas edilemeyecek derecede ağır baskılarla rutin biçimde yaşamak zorunda kalan Uygurların psikolojisi acaba nasıldır?

Tianjin Havayolları'nın 10.25'teki tarifeli uçağı saat tam 10.37'de Hoten'den havalandı, Taklamakan Çölü'nün üzerinde yaklaşık bir buçuk saatlik rahat bir uçuşun ardından 12.06'da Urumçi Uluslararası Havaalanı'na indi.

Bir çölden daha fazlası

"Ölüm çölü", "Terk edilmiş yer", "Dönüşü olmayan", "Harabeler ülkesi"... Doğu Türkistan'ın tam ortasında, uzunluğu 2 bin 500 kilometreye yaklaşan Tarım Nehri'nin bereketlerle doldurduğu havzanın önemli bir kısmını -337 bin kilometre-

kare- kaplayan Taklamakan Çölü için, tarih boyunca böyle benzetmeler yapılmış. İsminin bile bu ürkütücü çağrışımları içeren etimolojik izahları var.

Taklamakan Çölü'nün çevresindeki kadim şehirler.

Dünyanın en büyük on altıncı çölü olan Taklamakan, sürekli hareket halindeki kum kütleleri, neredeyse hiç yağış almayan sert iklimi, kadim tarihi, derinliklerine gömülen mumyaları ve etrafına inci misali dizilen İslam şehirleriyle, bir çölden çok daha fazlası.

Çin'in doğusundan başlayan tarihi İpek Yolu, karşısına Taklamakan'ın aşılmaz bir engel gibi çıktığı noktada iki kola ayrılarak, çölü kuzeyden ve güneyden kateterek ilerliyor. Kolların batıda birleştiği noktada Kaşgar var. Taklamakan'ın da içinde yer aldığı Tarım Havzası'nın diğer adı da zaten Kaşgarya. Coğrafyaya böyle bakınca, Taklamakan mücerret bir çöl olmaktan çıkıyor, Doğu Türkistan'ın tarihi, siyasi, dini ve kültürel öyküsünün ayrılmaz bir parçasına dönüşüyor. Yüzyıllardır Asya'daki kadim havzalar arasında taşınıp duran her şeye Taklamakan'ın havası, tozu ve kumu da karışıyor.

İhtiva ettiği petrol yatakları nedeniyle, Çin yönetimi Taklamakan Çölü'ne özel bir ihtimam gösteriyor. Bir yandan Tarım Havzası'nın farklı noktalarında petrol keşif ve sondaj çalışmaları devam ederken, diğer yandan da Taklamakan'ın hareketli kumlarının çevre felâketlerine yol açmaması adına önemler alınıyor. Çölün etrafı yaklaşık üç bin kilometre uzunluğunda bir yeşil hatla (ağaçlandırma ve kumların hareket etmesini önleyici sekileme sistemi) çevriliyor. Ayrıca inşa edilen otobanlarla ve çevre yollarıyla ulaşımın kolaylaşmasına çalışılıyor. Çin yönetimi, Taklamakan'ın artık "yerine sabitlendiği" iddiasında.

Taklamakan "turistik bir destinasyon" olarak da pazarlanıyor Çin tarafından. Ortadoğu çöllerinde görmeye alışık olduğumuz safariler, deve gezintileri, kervan rotaları, arazi araçları, konaklama tesisleri ve çadırlar, artık burada da yaygınlaşıyor.

Dev bir metropol

Uçağımız Urumçi'ye doğru alçalırken, şehri farklı açılardan ve geniş biçimde görme imkânımız oldu. Doğu Türkistan'da şimdiye kadar uğradığımız hiçbir yerle kıyaslanamayacak derecede gelişmiş bir metropoldü burası. Hele Hoten'den Urumçi'ye geçiş, epey çarpıcı bir tezat oluşturdu. Havaalanının büyüklüğü de Urumçi'nin potansiyeli hakkında fikir veriyordu. Uçağın taksi yapıp körüğe yanaşması on beş dakikayı buldu.

İlk kez Moğollar tarafından küçük bir tarım, hayvancılık ve ticaret kasabası olarak kurulan Urumçi, dağların, ovaların ve çölün kesişim noktasında yer alıyor. Arka planında yüksek zirvelerin yer aldığı yemyeşil görüntüsüyle, "güzel çayırlık" anlamına gelen Moğolca kökenli adını tamamıyla hak eden bir şehir burası. Urumçi, dünyada herhangi bir denize en uzak konumda bulunan şehir aynı zamanda. En yakın deniz kıyısı, 2 bin 500 kilometre mesafede.

1755'te Çin tarafından ele geçirildiğinde hâlâ mütevazı bir yerleşim durumunda olan Urumçi, o dönemde tüm Doğu Türkistan'ın en küçük şehirlerinden biriymiş. 1800'lerin sonundan itibaren, şehre yerleşen Uygur, Tatar, Kazak ve Özbek tüccarların taşıdığı potansiyelle büyümeye başlayan Urumçi, Doğu Türkistan'ın Çin tarafından işgalinin ardından 1962'de "Şincan'ın ekonomik başkentine" dönüştürülmüş. Kamu binalarının inşası, yeni bankaların faaliyete geçirilmesi ve yoğun Çinli nüfus akışıyla, kısa zamanda Urumçi'nin çehresi değişmiş.

Günümüzde Doğu Türkistan'ın siyasi ve idari yönetim merkezi olan Urumçi, yaklaşık beş milyonluk nüfusuyla Orta Asya'nın en kalabalık şehirlerinden biri. Yüzyıllardır çok farklı milletlerin iç içe yaşadığı Urumçi'de nüfusun yüzde 75'i Han Çinlilerinden oluşuyor. Yüzde 15'e tekabül eden yaklaşık 300 binlik nüfuslarıyla ikinci sırada gelen Uygurlar, şehrin tarihi merkezinde ve yakın çevresinde yoğunlaşmış durumda. Geri kalan nüfus içinde Ruslardan Kazaklara, Korelilerden Huilere geniş bir demografik yelpaze var.

Doğu Türkistan'ın bütün şehirlerinde olduğu gibi Urumçi'de de Çin yönetimi Han Çinlilerinin bölgeye yoğun biçimde iskânını sağlamış. İçeriden dışarıya doğru şehir halkalar halinde genişlerken, Müslüman merkezin dışının Çinlilerle kuşatıldığı bir manzara göze çarpıyor.

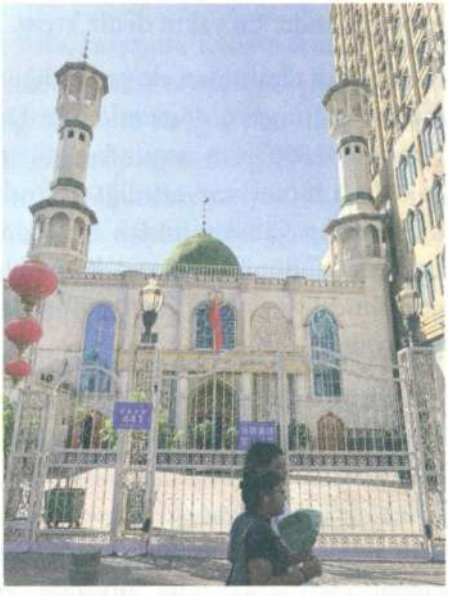
Ak Mescid'in yanı başında...

Havaalanından şehir merkezine taksiyle geldik. Şoförümüz, altmışlarında Çinli bir kadıncağızdı. Normalde şimdiye kadar hep Uygur şoförleri tercih etmeye çalışmıştık, ama Urumçi Havaalanı'nda görevlilerin bizi yönlendirdiği taksiye binmek durumunda kaldık.

Doğu Türkistan seyahatimiz boyunca sürekli karşılaştığımız gibi, bu taksici de tek kelime İngilizce bilmiyordu. Otelimizin bulunduğu "Grand Bazaar" mevkiinin adını bile anlayamadı. Oysa burası Urumçi'nin kalbi ve en turistik yeriydi. Çeviri programlarını devreye soktuk, el kol işaretleri yaptık, nihayet derdimizi kendisine anlatabildik.

Urumçi'nin merkezine geldiğimizde, İstanbul'un kalabalık semtlerinden birine adım atmışız gibi hissettik. Öylesine bir canlılık ve hareket vardı ki, sanki Doğu Türkistan'da olduğumuzu unutmuştuk. Sokaklarda kameraların sıklığı ve yoğunluğu gözle görülür şekilde azdı. Yine etrafta polisler ve askeri araçlar vardı, ama renkli ve rahat atmosfer kesinlikle diğer şehirlerin hiçbirine benzemiyordu. Çin'in düzenlediği propaganda gezilerinde yabancı gazetecilerin neden sadece Urumçi'ye getirildiğini daha ilk dakikalarda anlamıştım.

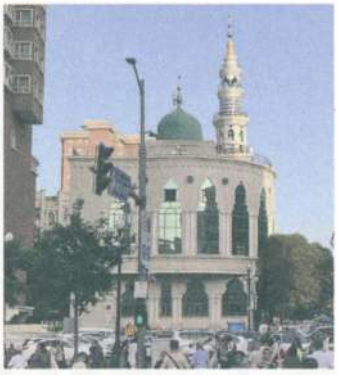

Konakladığımız otel, çok kalabalık bir cadde üzerindeydi. Otel lobisindeki kalabalık, farklı milletlerden insanlar, girip çıkanlar... Kaşgar'daki yabancılık, Yarkent'teki ıssızlık, Hoten'deki gerilim şimdi sanki uzun zaman önce yaşanmış silik hatıralar gibiydi bizim için. Endişe ve kaygılardan azade, Doğu Türkistan'a geldikten sonraki ilk rahat uykumu bu gece Urumçi'de uyuyacaktım.

"Mihmanhanemiz", Ak Mescid adlı bir caminin yanı başındaydı. Hatta öyle ki, caminin minarelerinden biri otelin pencerelerine bitişikti. Tam "Bu kadar yakından ezan sesi insanları rahatsız etmez mi acaba?" diye aklımdan geçirmiştim ki, sonra birdenbire Doğu Türkistan'da ezan okunmadığı gerçeğini hatırladım. Şu durumda minarenin yeri, yüksekliği veya odaya yakınlığı herhangi bir önem taşımıyordu.

Her yerde cami... Fakat neden?

Ak Mescid'in minareleri, bariz şekilde Mescid-i Haram'ın o tipik minareleri örnek alınarak yapılmıştı. Onun tam karşısındaki bir başka camide Mescid-i Nebevî'den esintiler gördüm. Daha arkada bir başka caminin parlak kubbesi göz alıcıydı. Onun yanında bir diğerinin minare desenleri çok güzeldi...

Doğu Türkistan'a gelmeden önce, sokak sokak Urumçi'yi çalışırken şehirdeki camilerin çokluğu ve birbirine yakınlığı özellikle dikkatimi çekmişti. Hepsini haritadan işaretlemiş, teker teker ziyaret ederek fotoğraflarını çekmeyi aklıma koymuştum.

Şimdi Urumçi'ye gelip de başımı çevirdiğim her yerde gerçekten de o kubbelerle ve minarelerle karşılaşmak beni çok şaşırtmıştı. Fakat bunların bir hikâyesi olmalıydı. Camilerin çokluğu ve bazılarının mimari usullerindeki bariz Arap etkisi, mantıklı bir izah gerektiriyordu. Nitekim hem yakın dönem kaynaklarına hem de bölgeyi iyi bilen Uygurlara başvurduğumda, aradığım izahı buldum:

Mao'nun ölümünden sonra yaşanan kısa süreli özgürlük dönemi, Doğu Türkistan'ın diğer şehirleriyle birlikte Urumçi'nin de İslami anlamda yeşermesine yol açmış. Kültür Devrimi (1966-1976) sırasında düşman ilan edilen "Dört Eski" (eski düşünceler, eski kültür, eski gelenekler ve eski alışkanlıklar) arasında bizatihi İslam ve İslam kültürü de bulunduğundan, yasakların kalkması, tam anlamıyla bir ihya ve yeniden inşa devrini başlatmış. Urumçi'ye bazılarını bizzat Çin hükümetinin finanse ettiği camiler inşa edilmiş. Diğer birçok camiyi de Uygur, Kazak, Tatar vb. zenginlerle bölgeye ticaret için akın eden Arap iş adamları yaptırmış. İslam, bir nevi Çin ile Arap dünyası arasında köprü vazifesi görmüş.

Bu kadarla da kalmamış. İslami ve kültürel kitaplar, dergiler, kaynak eserler yoğun şekilde basılıp okunmaya başlamış. Çok sayıda İslami vakıf ve dernek kurulmuş, maddi bağış toplamalarına herhangi bir kısıtlama getirilmemiş.

Hac ve umre serbest bırakıldığı için, Doğu Türkistanlı Müslümanlar özgür biçimde Harameyn'e akmışlar.

Dahası, Din İşleri İdaresi'nin Doğu Türkistan şubesi din eğitimini kurumsallaştırmak ve imam-hatip yetiştirmek amacıyla 1987'de Urumçi'de Şincan İslam Enstitüsü'nü kurmuşi Kaşgar, Aksu ve Hoten'in de aralarında bulunduğu Doğu Türkistan'ın sekiz şehrinde şubeler açan enstitüye Çin yönetimi tarafından ciddi bütçeler tahsis edilmiş.

Şincan İslam Enstitüsü'nün mesleki tatbikat camisi.

(2017'de Urumçi'nin batı yakasında on hektarlık müstakil bir kampüse taşınan, dersliklerle yatılı pansiyon binasının yanı sıra büyük bir camisi de bulunan enstitü, görünüşe göre bugün hâlâ aktif. Çin basınında yer alan 2024 tarihli bazı haberlerde, halihazırda üç bin öğrencisinin bulunduğu ifade ediliyor. Bu rakamdan rahatlıkla şüphe duyulabilir. Zira İslam Enstitüsü'nün, kuruluşundan 1995'e kadar sadece 444 öğrenciyi mezun ettiği, 1994'te mezun olan 24 Uygur'dan yalnızca 11'inin resmen imam-hatiplikle görevlendirildiği biliniyor. İslam'ın Doğu Türkistan'da en canlı olduğu dönemde bile bu kadar az kapasiteyle çalıştırılan bir okulun, bugünkü şartlarda üç bin öğrenciyi barındırması gerçekçi görünmüyor.)

Tüm bu olumlu gelişmelerin ardından... 1989'da Urumçi'de yaşanan halk ayaklanması, 1997'de Gulca'daki hadiselerin tetiklediği protestolar ve nihayet 2009 Urumçi olayları, Çin'in Uygurlara yönelik baskılarını kademe kademe arttırmasına yol açmış. Toplamda yüzlerce Uygur'un katledildiği, binlercesinin de tutuklandığı bu süreçler Urumçi'nin atmosferini ciddi biçimde gerginleştirmiş. Ancak yine de, Urumçi çok göz önünde, çok kalabalık ve özellikle de tüccar sınıfı çok yerleşik bir şehir olduğundan, Çin yönetimi merkezdeki

İslami dokuyu ortadan kaldırmaya yeltenmemiş. Aksine camilerin çokluğu "Müslümanların Çin'de çok özgür olduğu, devletin sadece teröristlerle uğraştığı" şeklindeki resmi propagandanın yaygınlaştırılması için kullanılmış.

İlk izlenimlerden sonra, artık Urumçi'yi keşfetmeye hazırdık. Bakalım günlerdir hasret kaldığımız ezan sesini burada duyacak mıydık? Bakalım, gördüğümüz bütün bu camilerde özgürce namaz kılabilecek miydik? Bakalım, sokaklarda tesettürlü hanımlara rastlayacak mıydık?

Günler sonra, ilk kez camide namaz

Resepsiyondan kartlarımızı aldıktan sonra odalarımıza çıktık, hızlıca eşyaları bırakıp kendimizi sokaklara attık. Kalabalıkların içinde anonim şekilde kaybolabilmeyi, sokaklarda izlenmemeyi, parmakla gösterilmemeyi öyle özlemiştik ki.

İlk durağımız, Hui Müslümanlara ait, Urumçi'nin en eski camisiydi. Telefondaki harita yine şaştığı için, sokaklardaki binaları dikkatle takip ederek konuma doğru yürüdük. Hamdolsun, caminin olduğu ara caddeyi bulmakta hiç zorlanmadık.

Yolumuzun üzerinde tesadüfen gördüğümüz bir camiye uğramayı denedik evvela, ama -öğle namazının vakti de geldiği halde- kapıda oturan adam bizi içeri kabul etmedi. "Namaz kılmak istiyoruz" deyince, eliyle "şuraya gidin" anlamında bir işaret yaptı. Tam da bizim zaten gitmekte olduğumuz camiye doğru. Bu ilk başarısız denememiz, Urumçi'deki her camide namaz kılınmadığını gösteriyordu.

Az sonra sokaklarda gördüğümüz manzara tamamen Çinlileşti. Dükkânların tabelalarından Uygurca yazılar silindi, her şey Çinceye döndü. Kadın erkek herkes Çinliydi etrafımızda, ama görünüşleri Müslümandı. Evet, artık Huilerin mahallesindeydik. Çin mimarisiyle inşa edilen tarihi cami de mahallenin tam ortasında, üç yolun kesiştiği geniş bir bahçenin içindeydi. Koyu yeşil ve kırmızı renklerin hâkim olduğu cümle kapısının girişini yokladık. Açıktı. Hemen içeri süzüldük.

Gulca'daki Beytullah Camii'nin tarihi kısmı gibi, Urumçi Shaanxi (Şensi) Camii de İmparator Qianlong'un uzun iktidarı sırasında (1735-1796) inşa edilmiş. 500 kişi kapasiteli cami, ismini, buraya yerleşen Huilerin geldiği Çin'in Shaanxi eyaletinden almış. 1906'da kapsamlı bir restorasyondan geçirilen cami, geniş bir harim, abdesthaneler, derslikler ve imam lojmanından oluşan büyük bir külliye biçimindeydi.

İçeri girişte herhangi bir engellemeyle karşılaşmadık. Ancak avlunun ortasına doğru yürürken, kapının yanında duran görevliye giderek pasaportlarımızı

Huilerin Urumçi'deki tarihi camisinde, günler sonra ilk kez namaz kıldık. Ancak camiye pasaportla girebildik.

gösterip kayıt yaptırmamızı istediler. Camiye pasaportla ve ismimizi kaydettirerek girebilecektik. Eh, buna da şükür. Ben abdest almak için şadırvana geçerken, Hulusi resmi işlemleri halletti. Bu sırada yaşlı bir adam, içerideki her türlü hareketimizi video çekerek kayıt altına alıyordu. Biz camiden çıkıncaya kadar bu durum devam etti. Doğu Türkistan'da gördüğümüz onca şeyden sonra, buna da pek şaşırmadık açıkçası.

Gözümüze sokulan ve açıkça hissettirilen kontrol hali dışında, içeride sakin ve huzurlu bir atmosfer vardı. Abdestimi alıp döndüğümde, Hulusi'yi kenarda oturan yaşlı Huilerle sohbet ederken buldum. Hatta ona yiyecek bir şeyler ikram etmişlerdi. Beni de sıcak bir şekilde selamladılar, musafahalaştık. Günlerdir ilk kez karşılaştığımız ve gerçekten hasret kaldığımız manzaralardı bunlar.

Caminin namaz kılınan ana bölümüne girerken, başımıza takke takmamız istendi. Yanımızda takke olmadığını fark eden yaşlı bir Hui, duvar kenarını işa-

ret etti. Orada ortak kullanılan takkelerin konduğu büyücek bir sandık vardı. Başımıza uygun bir tanesini seçip taktık, sonra büyük bir sessizlik ve sükûnet içinde camiye gelmeye devam eden cemaate dahil olduk. Herkesin başında beyaz takke vardı, bunun bir tür mecburiyet olduğu anlaşılıyordu.

Gayet bakımlı görünen ahşap caminin iç mimarisi her açıdan muhteşemdi. Kırmızı sütunlar içeriye farklı bir hava katıyordu. Halılar tertemizdi. Soğutma tertibatı iyi çalışıyordu. Klimalar, tarihi dokuyla uyumlu, gözü rahatsız etmeyecek biçimdeydi. Caminin girişinde ve mihrabında Arapça yazılar vardı, ancak Çin kaligrafisine öylesine adapte edilmişlerdi ki, dikkatle bakmayan biri bunların Arapça olduğunu bile anlayamazdı.

Günler sonra ilk kez bir camide namaz kılmak... Müslümanlarla yan yana, omuz omuza durmak... Çorapla halıya basarak yürümek... Dua ederken kimseden çekinmemek... Bunlar, tarifi mümkün olmayan nimetlerdi gerçekten. Akla bile gelmeyen, üzerinde düşünülmeyen ve kıymeti de bilinmeyen nimetler...

Ezherli İmam Yahya

Az sonra ezan okundu. Ama içeride, mikrofonsuz, normal sesle ve kamet kadar hızlı bir ezandı bu. Doğu Türkistan'da günler sonra işittiğimiz ilk ezan... Demek ki ancak bu kadar olacaktı.

Sünnetler kılındıktan sonra, kameti ilk safta imamın hemen arkasında duran bir genç getirdi. Kendisi aynı zamanda camide 30 yaşın altındaki tek kişiydi. Cemaatin ekseriyeti yaşlılardan oluşuyordu. Uygurlara yönelik olarak katı biçimde uygulanan 18 yaşından küçüklerin camiye ve cemaate gitme yasağı,

acaba Huiler için de geçerli miydi? İçerideki manzaraya bakılırsa, sorunun cevabı gayet açıktı.

İmam efendi, sünneti başındaki beyaz takkeyle kılmıştı. Mihraba geçince, hemen yan tarafta duran sarığı alıp başına yerleştirdi. Farz bitince sarığı tekrar yerine koydu, takkesiyle kaldı.

Kamet, Hanefî usul üzere lafızların ikişer kere tekrarlanmasıyla getirilmişti. Ancak genç çocuk farzdan sonra müezzinliği sürdürmedi. Vazifeyi, son sünnetlerin kılınmasının ardından imam devraldı: Önce Âyetu'l-Kursî'yi sesli biçimde okudu, sonra tesbihâtı başlatmak için "Subhânallah"ı da sesli söyledi ve herkes kendisi devam etsin diye sustu. İmamın Arapça kıraati maalesef vasatın epey altındaydı. Doğrusu cemaatin içinde kendisini tashih edebilecek biri de yok gibiydi.

Dua faslında, eller üç kere indirilip kaldırıldı. Toplu dua da edildi. Derken namaz tamamen bitti, cemaat dağılmaya başladı.

İçerideki tek yabancılar olarak, herkesin gözü üstümüzdeydi. Ben "Acaba birileriyle sohbet etmeye fırsatımız olur mu?" diye aklımdan geçirirken, imam efendi kendiliğinden bize yöneldi. Musafaha ettik, tanıştık. İlginç bir şekilde, Arapça konuşuyordu. Arapçası çok akıcı ve işlek değildi, ama söyledikleri anlaşılıyordu.

İsmi Yahya imiş. İslami ilimler eğitimini Mısır'ın başkenti Kahire'de, Ezher Üniversitesi'nde almış. Kahire'den döndüğünde de bu camiye imam ve hatip olarak atanmış.

İmam Yahya ile konuşurken, Ezher'in Mısır için ifade ettiği anlamları ve dünyanın çok farklı ülkeleriyle Ezher üzerinden kurulan bağların Mısır'a sağladığı sayısız imkânları düşündüm. Aynayı kendimize çevirdim sonra: Türkiye'nin böyle kaç "kozu" vardı elinde? Hem İslam dünyasıyla hem de diğer ülkelerle bilhassa kültürel ve dini ilişkiler kurarken, hangi vesileleri kullanabiliyorduk? Sözümüzü dinletmenin yollarını biliyor muyduk? Sorular uzayıp gitti içimde...

Öte yandan, meşhur Ezher'de okuyup İslami ilimler tahsil etmiş birinin Kur'ân-ı Kerîm kıraatinin nasıl bu kadar kötü olabildiğini de düşünmeden edemedim doğrusu. Alınan eğitim mi yavan ve göstermelikti, yoksa Arapçaya dili mi dönmüyordu? Bu sorunun cevabını elde etmemin bir yolu yoktu elbette. Ama yine camideyken aklıma gelen "Yahya ismini resmi evrak ve belgelerde kullanabiliyor mu acaba?" sorusuna, kısa bir araştırmayla cevap buldum: Dil ve kültür açısından tamamen Çinlileşen Huiler, Arap ve İslam isimlerini bir tür lakap gibi sadece günlük hayatta kullanıyorlardı, resmi olarak ise isimleri Çinceydi.

Sohbet bitince, birlikte hatıra fotoğrafları çektirdik. İmam Yahya ilk kez gördüğü birileriyle aynı kareye girmekten çekinmiyor, aksine bunu daha fazla soru sormak için fırsat belliyordu. Ayaküstü ne zaman ve nereden geldiğimizi, daha önce hangi şehirlere gittiğimizi, bundan sonraki planımızı, Urumçi'de ne kadar kalacağımızı, hangi otelde konakladığımızı, şehirde nereleri ziyaret etmeyi düşündüğümüzü, İstanbul'a ne zaman döneceğimizi... Sırasıyla sordu ve öğrendi. Ben laf arasında Turfan'a gideceğimizi de ekleyince, "Ooo, çok sıcak!" dedi gülerek. Sohbetimizin ve ağzımızdan çıkan her şeyin kayıt altına alındığından emindik. Girişteki ihtiyar, ciddi bir yüz ifadesiyle videomuzu çekmeyi sürdürüyordu zaten.

"Vatan sevgisi imandandır"

İmam Yahya örneği, Çin'deki resmi İslami yorumun Arap ve İslam dünyasıyla nasıl bir etkileşime girdiğine dair daha derin araştırmalar ve okumalar yapmaya sevk etti beni. Doğu Türkistan'da nispi özgürlüğün bulunduğu dönemlerde Mısır'a, Suriye'ye veya Hicaz'a İslami ilimler tahsili için giden çok fazla Uygur vardı. Bunların geneli, bildiğimiz şekilde "ümmet" fikrine sahip, yerel kimlikleriyle birlikte kendilerini daha büyük bir "aileye" mensup sayan, İslam'ı hayatın her boyutunu kuşatan bir "nizam" olarak algılayan ve bütün bunların neticesinde siyasi şuuru son derece diri Müslümanlardı. Ancak Huiler söz konusu olduğunda, Çin'in yüzyıllar içinde gerçekleştirdiği ve artık tamamen rayına oturttuğu asimilasyonun, bir de dini ve İslami boyutu vardı:

Din İşleri İdaresi'nin kurucusu Burhan Şehidi'nin çabalarıyla, 1956'da Mısır'ın Çin Halk Cumhuriyeti'ni resmen tanıdığından daha evvel söz etmiştim. İki ülke arasında "Üçüncü Dünya" ortak paydasında oluşan yakınlık, zaman içinde resmi kurumsal işbirliklerini beraberinde getirdi. İlim tahsili için Mısır'a gitmek, Orta Asya ve Türkistan coğrafyasında zaten yüzyıllardır devam eden bir gelenekti. Çin yönetimi ise, özellikle Mısır'da ideolojik bakımdan faydalanabileceği bir damar buldu: katı devletçilik ve vatan sevgisi vurguları.

Mısır Kralı Faruk döneminde, Kahire'deki bir toplantıda bir araya gelen Uygurlar, 1938.

Birbirleriyle paralel dönemlerde ülkelerini demir yumrukla yöneten Cemal Abdunnâsır ve Mao Zedong'un halk kitlelerini idare usullerinde büyük benzerlikler vardı. Komünist Çin, Abdunnâsır'ın, İslami referansları sonuna kadar kullanarak ve sınırları epey zorlayarak kendi mutlak iktidarına "dini" dayanaklar uydurma politikasını bire bir kopyaladı. Böylece Ezher'de eğitim alan Hui ilim talebeleri, Çin'e dönerken yanlarında götürdükleri "vatan sevgisi imandandır" türünden ibareleri, "Çin Komünist Partisi'ne muhabbet ve sadakat duymak imandandır" şekline dönüştürerek halka aktardılar.

İslami ve Kur'ânî kavramlar da bu dönüşümden nasiplerini aldı. Mesela "cihad" nasıl yorumlandı dersiniz? Çin'in milli birliğini ve menfaatlerini savunmak olarak elbette. Hatta Kur'ân-ı Kerîm'i Çinceye tercüme eden Muhammed Ma Jian (1906-1978) adlı Hui Müslüman din adamı, ömrünü İslam'la Marksizm ve Komünizm'in birbirine ne kadar yakın ve uygun olduğunu savunarak geçirdi. Öte yandan, kendisinin Kur'ân tercümesi öylesine büyük bir şöhret kazandı ki, Suudi Arabistan Krallığı Çinli hacılara ücretsiz olarak dağıtmak üzere 1987'de Arapça-Çince Mushaf hazırlamaya karar verdiğinde, bu meal tercih edildi.

Muhammed Ma Jian

Söz konusu yorumlama biçimi, bugün hâlâ cari. Urumçi'de çekilmiş bir cuma hutbesi kaydını izlemiştim. Genç Hui imam, vatan sevgisinin imandan olduğunu, bu sebeple bir Müslümanın ayrılıkçı fikirlere sempati duyamayacağını, vatanını ve hükümetini sevmeyenin İslam'ı yanlış anladığını anlatıyordu uzun uzun. Elbette bu cümlelerin alt metninde, doğrudan doğruya Uygurların eleştirildiğini anlamak için allame olmaya lüzum yoktu.

Vatansever, geleneksel ve sadık dindarlar

Urumçi'deki ilk günümüzde öğle namazını kıldığımız Hui camiinde tek bir Uygur bile mevcut değildi. Caminin içinde ve çevresinde, günlerdir Doğu Türkistan'ın her yerinde görmeye alıştığımız Uygurca yazılar da yer almıyordu. Caminin avlusunda çektiğimiz fotoğraf karelerindeki her ayrıntı, baştan aşağı Çinliydi ve Çinlileştirilmişti. Doğu Türkistan'da bulunduğumuza dair hiçbir alamet yoktu.

Camide karşılaştığımız manzara, Çin devletinin görmek ve oluşturmak istediği "İslam" tablosuydu: Tümüyle yerel, ümmet fikrinden uzak, kuşatılmış, kontrol altına alınmış ve çizilen resmi sınırların dışına asla taşmayan. Uygurlardan beklenen de kendi tarihlerinden, kimliklerinden, kültürlerinden ve hatta ibadetlerinden feragat ederek Çin'in içinde böyle eriyip gitmeleriydi.

Çin'in resmi söylemi ve bunun yansıtıldığı dokümanlar, ülkede yaşayan Müslüman azınlıkları "vatansever, geleneksel ve sadık dindarlar" ile "ayrılıkçı, radikal ve sadakatsiz teröristler" şeklinde iki ana sınıfa ayırıyor. İkinci sınıf, elbette Uygurlara tahsis edilmiş durumda. Çin devlet aklı, Uygurların sahih İslam inancıyla pratik bağlantısını, problemin temeli olarak algılıyor. Mesela Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Konseyi Enformasyon Ofisi'nin 22 Temmuz 2019 tarihinde yayımladığı, "Şincan'la Alakalı Tarihi Meseleler" başlıklı İngilizce bilgi notunda, aynen şu ifadelere yer veriliyor:

- "Mecusilik, Budizm, Maniheizm, Nestûrîlik ve İslam bölgeye giriş yapmadan önce, Uygurların ataları tarafından ilkel dinler ve Şamanizm tatbik ediliyordu. Tang ve Song hanedanlarının hâkimiyette olduğu dönemde, Gaochang [Kara Hoca] Uygur Krallığı ve Hoten Krallığı'ndaki yönetici sınıfın ve sıradan insanların inandığı esas din Budizm'di. Yuan hanedanı döneminde pek çok Uygur, Nestûrîliğe geçiş yaptı. Bugün Şincan'da önemli sayıda insan herhangi bir dini inancı benimsememekte, ayrıca birçok Uygur da İslam dışında dinlere inanmaktadır."
- "İslam'ın Şincan bölgesine giriş yapması, Arap İmparatorluğu'nun yükselişe geçmesi ve İslam'ın doğuya doğru genişlemesiyle alakalıydı. Uygurların İslam'a girişi sıradan halkın kendi seçiminden ziyade din savaşları ve yönetici sınıfın insanlara [dini] empoze etmesi suretiyle gerçekleşmiştir. İslam, Uygur halkının doğal ve yegâne inanç sistemi değildir."
- "Uygurların ve Kazakların ataları, İslam'ı kabul sürecinde hem yerel inanç ve gelenekleri hem de bölgedeki ve daha iç kısımlardaki diğer etnik grupların kültürlerini [İslam dinine] entegre ettiler. Bazı dini görüş, ritüel ve âdetler, oluştukları şekilde kalıcı hale geldi. Tüm bu farklı unsurlarla iç içe geçmek suretiyle, Şincan'da İslam sıra dışı yerel ve etnik özellikler geliştirdi. Örneğin Ortodoks İslam Allah'tan başka hiç kimseye ve hiçbir şeye tapılmasına müsaade etmezken, Uygurlar ve diğer bazı etnik gruplar hâlâ azizlerin veya önemli din adamlarının mezarlarına tapınmayı sürdürürler. Mezar ibadeti, İslam'ın Şincan'da yerelleşmesinin çok çarpıcı bir misalini oluşturur. Bir diğer örnek Yining'deki [Gulca] Beytullah Camii ile Urumçi'deki Shaanxi Camii'dir. Her ikisi de İmparator Qianlong'un iktidarı sırasında (1735-1796),

Çin'de çok yaygın olan mimari usullerle inşa edilmiştir. Bu da, İslam'ın yerelleşmesine örnektir."

- "1970'lerin sonu ve 1980'lerin ilk yıllarından itibaren, özellikle de Soğuk Savaş'ın bitişinden beri, dünyada dini aşırılığın artması Şincan'da da dini radikalliğin yükselişine yol açmıştır. Bu durum, bölgedeki insanların mal varlıklarına, canlarına ve sosyal uyuma büyük tehdit teşkil eden terör ve şiddet olaylarının artması neticesini doğurmuştur. Dini aşırılık, din kılığına girerek teokrasinin, dinci baskının, "putperestlerle" mücadelenin ve "kutsal savaşların" borazanlığına soyunmuştur. Bu da, İslam'ın ve diğer dinlerin vatanseverlik, barış, yardımlaşma, itidal, hoşgörü ve iyi işler yapma yönündeki bütün öğretileriyle çatışır biçimde, farklı etnik gruplar arasında terör, şiddet eylemleri ve düşmanlığı körüklemiştir."
- "Etnik ayrılıkçılığın ve terörizmin ideolojik temelini oluşturan dini aşırılık, tabiatı icabı insanlık dışı, toplum dışı, medeniyet dışı ve din dışı bir düşüncedir. [Dini aşırılık] bizatihi dinin kendisine ihanettir ve dini meselelerle asla karıştırılmamalı veya dini söylemler yoluyla cilalanıp meşrulaştırılmamalıdır."
- "Şincan, uluslararası tecrübelerden çıkardığı dersler ve bölgenin gerçekleri ışığında, terörizm ve aşırılıkla savaş konusunda -kanunlar çerçevesinde- kararlı ve cesur bir tavır takınmıştır. Bu çabalar vesilesiyle, Şincan, bütün etnik gruplar için güvenliğin sağlanması noktasındaki kamusal beklentileri karşılamış, temel insan haklarını korumuş ve bölgede sosyal uyum ve istikrarı sağlamıştır. Şincan'ın terör ve aşırılığa karşı savaşı, şeytani ve barbar güçlere karşı bir adalet ve medeniyet mücadelesidir. Bu yüzden de desteği, saygıyı ve anlayışı hak etmektedir. Terörizm ve insan hakları konusunda çifte standart sahibi bazı ülkeler, kuruluşlar ve şahıslar, Şincan'ın gösterdiği gayrete karşı haksız bir eleştiri tutumu içindedir. Böyle eleştiriler, insanlığın en temel vicdan ve adalet duygularına ihanettir ve adaletin ve ilerlemenin bütün gerçek savunucuları tarafından da reddedilecektir."

Doğrudan doğruya Çin'in resmi anlayışını ve Doğu Türkistan politikasını yansıtan yukarıdaki pasajlar dikkatli bir şekilde okunduğunda, Uygurların yaşaması istenen İslam için nasıl bir çerçeve ve sınır çizildiği de görülmüş olur. Örneğin, sıklıkla atıf yapılan "dini aşırılık", "radikallik", "terörizm" gibi kavramların nasıl yorumlandığını anlamak için, Doğu Türkistan'ın kadim şehirlerinde son on yıldan bu yana devlet eliyle gerçekleştirilen cebri dönüşümlere bakılabilir.

Özgürlüğün de bir sınırı var

Camiden çıkıp Urumçi'de Hui Müslümanların yaşadığı mahallenin sokak aralarından, sonraki duraklarımıza doğru yürüdük. Camide olduğu gibi, dışarıdaki Hui erkekleri de genellikle beyaz takkeliydi. Uygurların doppası gibi, beyaz takkenin bir tür "milli aksesuar" gibi taşındığını fark ettim.

Sokakta Müslüman oldukları anlaşılan yaşlı Hui kadınlara da tesadüf ettik. Hiçbiri bildiğimiz anlamda İslami tesettüre bürünmemişti, başlarında sadece saçlarını kapatan yarım örtüler veya türban tarzında başlıklar vardı. Çin'in başka yerlerindeki Hui kadınların İslami çerçevede örtünebildiklerini gösteren çok sayıda video izlemiştim. Demek ki Huilere uygulanan genel bir yasak yoktu. Ya biz Urumçi'de tesadüfen yarım örtünenlere rastlamıştık, ya da onlar Doğu Türkistan'a has bir örtü tarzı geliştirmişlerdi.

Öğle namazımızı böylece rahat biçimde eda ettikten sonra, Urumçi'deki bütün camileri teker teker dolaşmaya çıktık. Hepsi elimdeki haritada zaten tek tek işaretliydi. Cemaatle namazın vakti geçtiği için genelini kapalı bulduk, ama avlularda caminin aktif şekilde kullanıldığını belli eden işaretler (kapıların girişinde temiz halılar, içeride bisikletler, abdest eşyaları, kurumaya bırakılmış havlular vb.) vardı.

Yine ibadet kısmı kapalı bir camiyi ziyaret ederken, avluda iki yaşlı amcayla karşılaştık. Hui oldukları çok belliydi. Bize hemen oturacak sandalye gösterdiler ve yeşil çay ikram ettiler. Ortak dilimiz yoktu, ama beden diliyle anlaşıyorduk. Gayet samimi şekilde bizi ağırlamaya çalıştılar. Hatta bir tanesi, bana tertemiz bir havlu bile hediye etti.

Ayrılırken ilginç bir şey oldu, adamlardan daha genç olanı "Biz Hui Müslümanlarız, ne zaman isterseniz buyurun" dedi. Acaba zihninde Uygurlarla kendilerini kıyaslamamızı mı istemişti? Veya "Bakın gayet özgürüz" mü demek istiyordu?

Devlet Başkanı Xi Jinping, Çin'in "makbul" Müslümanları Huilerin camisine yaptığı bir ziyaret sırasında.

Gerçekten de, dışarıdan bakıldığında Huilere Çin devleti tarafından sınırsız bir özgürlüğün bahşedildiği düşünülebilir. Ancak Çin gibi bir ülkede hiçbir özgürlük sınırsız olmadığı gibi, Huilerin Çin devletiyle ilişkileri de öyle her zaman problemsiz ilerlememiş. Örneğin, Kültür Devrimi sona ermek üzereyken, 1975'in temmuz ve ağustos aylarında Çin'in güneybatısındaki Yunnan eyaletinde bulunan küçük Hui şehri Shadian kanlı bir çarpışmaya sahne olmuş. Camilerinin kapatılmasını protesto eden Huilerle Çin güvenlik güçleri arasındaki çatışmalarda, 300'ü çocuk olmak üzere en az bin 600 Hui hayatını kaybetmiş, dört binden fazla ev de kullanılamaz hale gelmiş.

Shadian tecrübesinin altını kalın bir şekilde çizen Çin, bir yandan Uygurlara karşı Huileri sahnede tutmuş ama bir yandan da Huiler üzerindeki denetimleri sıklaştırmış. Yakın tarihli birçok haber, söz konusu denetimin -artık elektronik yöntemler de kullanılarak- sürdürüldüğünü gösteriyor. Mesela 2018 yılında hacca gitmelerine müsaade edilen Huilerin boyunlarına çipli kartların ve GPS cihazlarının takıldığı, böylece her hareketlerinin izlendiği ortaya çıkmıştı.

Her vakit, ayrı bir camide

Madem -pasaport ibraz ederek ve kapıda ismimizi kaydettirerek de olsa- Urumçi'de namaz kılabiliyorduk, o zaman her vakitte ayrı bir camiye giderek cemaatle buluşalım ve ibadet hayatlarına dair gözlemler yapalım diye düşündük. Böylece Huilerin ibadet mekânlarının yanı sıra Uygur semtlerindeki camileri de görebilecektik. İyi ki öyle yapmışız. Epey ilginç ve öğretici tecrübeler edindik:

Camilere pasaportlarımızı göstererek ve pasaportun her sayfasının fotoğrafı ayrı ayrı çekilerek girebildik. Kapılarda görevliler vardı ve namaza gelen cemaati dikkatle kontrol ediyorlardı. Bu görevliler, namaz bitip de cemaat dağılıncaya kadar caminin kapısında bekliyordu. Urumçi'de sadece tek bir Hui camisinde pasaportumuz istenmedi. Hatta kapıdaki görevliye pasaportları göstermeyi biz kendimiz teklif ettik, ama kendisi "gerek yok" anlamında bir el işareti yaparak bizi içeri aldı.

Urumçi'deki Uygur camilerinde enteresan bir uygulama var: İçeri patikle giriyorsunuz. Kapıdaki kutunun içinden ayağınıza uygun bir çift patik seçiyorsunuz, onları giyip namaza geçiyorsunuz, namazdan sonra patikleri çıkarıp tekrar o kutuya koyuyorsunuz. Hui camilerindeki beyaz takke mecburiyetinin yerini burada patikler almış. Kapıdaki görevli, ayaklarınıza patikleri giydiğinizden emin oluncaya kadar sizi izliyor. Takke takma zorunluluğu yok, ama dileyenler kafasına uyanı bulup takabilsin diye içeride takke kutuları var.

Camilerde cemaat çok azdı, genelde iki safı bile bulmuyordu. Camilerin sadece bir tanesinde otuz yaş civarında iki gence rastladık, onun dışında cemaat elli yaş ve üzeriydi. Belki biraz garip oldu, ama her camide bütün yüzlere dikkatlice baktım, herkesi tepeden tırnağa kontrolden geçirdim. Urumçi kozmopolit bir şehir olduğundan, Yarkent veya Hoten'deki gibi, varlığımız kimsenin dikkatini çekmedi. Bir tane Hui camii hariç, kadınlar için namaz kılma mekânlarına da hiç rastlamadık.

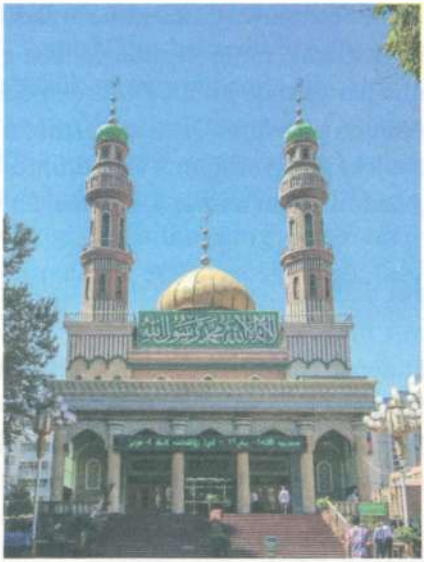
Cemaati izlerken, zihnimde sorular sıraya dizildi: Camilere girişte yaş sınırlaması var mıydı? Vardı da, uygulanmıyor muydu? İnsanlar tedbir ve korku sebebiyle mi, yoksa resmi bir yasak yüzünden mi camilere devam etmiyordu? Yoksa, resmi yasak olmadığı halde, uzun süreli baskı ve yıldırmalar sebebiyle cami ve cemaat bilinci mi azalmıştı? Tüm bu soruların en doğru cevabını ancak şu anda Urumçi'de yaşamaya devam eden bir Uygur verebilir sanırım.

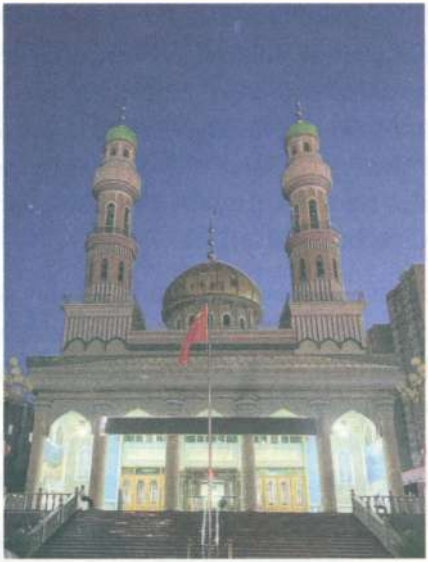

Tatar Müslümanlar tarafından yaptırılan camide namazlarımızı kıldık. Cemaat için yaş sınırlaması vardı. Biz de içeri pasaportlarımızla girebildik.

Camiler genel olarak ferah, geniş ve çok temizdi. Urumçi'deki camilerin mimari açıdan en güzeliniyse, merkezin hafif güneyinde kalan bir mıntıkada bulduk. 1897'de, şehrin Tatar tüccarlarının desteği ve halkın maddi katkılarıyla inşa edilen bu güzel mabet, hem nakışlı süslemeleri hem de içindeki iki katlı üst namaz mekânlarıyla dikkatimizi celbetti.

Birçok camide klasik usul minber yerine mikrofonlu ahşap kürsüler gördük. Cuma hutbeleri burada irat ediliyordu anlaşılan. Bazı eski camilerin mihrapları normalden çok daha geniş ve yayvandı. Bazı mihraplar, Özbekistan'daki Timurlu mimarisini andıran mukarnas ve desenlerle işliydi.

Yanghang Camii'nin ön cephesinde Arapça kelime-i tevhid levhası ve namaz vakitlerini gösteren elektronik tablo artık yok. Onların yerine Çin bayrağı var.

Uygur camilerindeki imamların kıraati genellikle çok güzeldi. Ancak cehri namazlarda kıraati çok hızlı ve kısa tutmaları bilhassa dikkatimi çekti. Namazdan sonra "aşr-ı şerîf" okumak gibi bir âdete de denk gelmedik. Namazlar olabildiğince seri biçimde eda ediliyor, içeride hiç oyalanılmıyor ve camiler kapatılıyordu.

Urumçi'deki camilerin bazılarında kazınmış Arapça ibarelerin izleri hâlâ görülebiliyor.

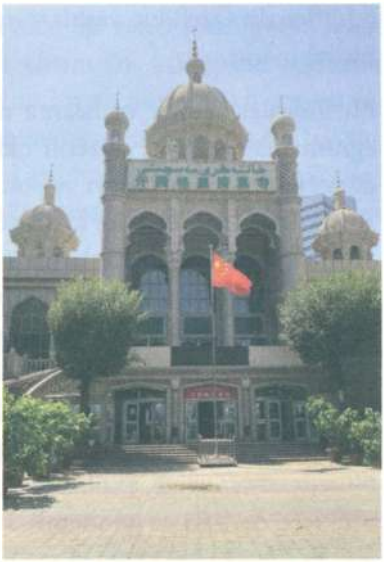
Huilerde de Uygurlarda da imamlar namazı büyük sarıklarla kıldırıyor. Fakat hiçbir imamın sakalının olmaması da gözümüzden kaçmadı doğrusu. Bu konuda resmi bir yönlendirme mi vardı, yoksa imamlar kendi kendilerine mi pozisyon alıyordu, bilemiyorum. Türkiye'de de, herhangi bir yasak olmadığı halde sakal bırakmayan veya görevi hiçbir şekilde gerektirmediği halde kravatla namaz kıldıran imamlar yok mu? Halbuki mihraba geçen birinin zahiri görünüşü de o manevi vazifenin mütemmim cüzü.

Urumçi'de camiler kapatılmamış veya yıkılmamış, fakat 2014'ten günümüze Doğu Türkistan'ın her yerinde alınan "radikalliğe karşı tedbirler" buraları da etkilemiş: Camilerin kapılarındaki veya ön cephelerindeki bütün Arapça kitabe ve ibareler kaldırılmış, yerlerini Çince tabelalar almış. Camilerin hepsinin

önüne kızıl Çin bayrağı dikilmiş. Hangi açıdan fotoğraf çekerseniz çekin, o bayraklar mutlaka kareye giriyor.

Gittiğimiz camilerin hiçbirinde Kur'ân-ı Kerîm veya dini kitap yoktu. Bazı yerlerde, -önceleri buraların kitapla ve Mushafla dolu olduğunu düşündürecek şekilde- bomboş raflar gördük. Herhalde bu da "radikalliğe karşı" alınmış tedbirlerden biriydi.

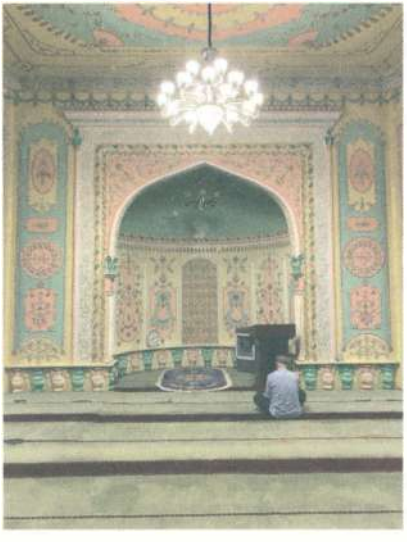
Urumçi'nin merkezinde namaz vaktinde de kapalı tutulan tek bir cami gördük: Hantenkri Camii. Tam yatsı ezanı zamanı gittiğimiz halde içeride ışık veya insan yoktu. Bekledik, yokladık, ama kapılar açılmadı. Onun dışında diğer camiler, kontrollü biçimde de olsa, açıktı.

Doğu Türkistan'daki bütün camilerin avlularında Çin bayrağının bulunması resmi bir mecburiyet.

O gözler, kim bilir neler gördü...

Günler sonra ilk kez serbestçe namaz kılabilmenin heyecanıyla Urumçi'de camiden camiye koşarken, cemaatle sohbeti de ihmal etmemeye çalışıyorduk. Hem Uygur hem de Hui, çok sayıda amcayla musafaha ettik, lisanlarımız yettiği ölçüde lafladık, selamlaştık. Camilerin girişinde kameralar vardı, ama içeride atmosfer rahattı, izlendiğimizi hissettirecek bir şey göze çarpmıyordu.

Bugün 75-80 yaşında olan bir ihtiyar, Komünist Parti'nin iktidara gelişinden itibaren, Doğu Türkistan'ın geçirdiği bütün olumlu ve olumsuz dönüşümleri, yaşadığı acı tatlı hatıraları ve bütün önemli hadiseleri ve dönüm noktalarını görmüş, yaşamış demektir. Ah keşke böyle birinin gözünden ve dilinden Doğu Türkistan'ın serencamını rahatça dinleyebilme imkânımız olsaydı...

Huilerle Uygurların mahalleleri ve camileri birbirinden tamamen ayrı olduğu için, her iki toplumu aynı anda ve aynı şehirde bizzat gözlemlemek çok

öğreticiydi. Özellikle yaşlıları müşahede ederken, yine bazı sorular aklımdan hiç çıkmadı:

Bu insanların dine ve İslam'a dair bilgilerinin kaynağı neydi? Herhangi bir eğitim materyali ve düzenli okuyacakları yazılı metin olmaksızın, dinlerini güncel şekilde korumayı ve sonraki nesillere aktarmayı nasıl başaracaklardı? Farklı camilerde namaz kılan ve farklı semtlerde hiç temas etmeden yaşayan Uygurlarla Huiler birbirlerine nasıl bakıyorlardı? Huiler, Uygurlara Çin devletinin uyguladığı baskıdan ve asimilasyon politikalarından haberdar mıydı? Huilerin duygu ve inanç dünyasında Uygurların yeri neydi? Uygurlar, onların da gözünde "devlete karşı sadakatsiz, potansiyel teröristler" miydi? Tüm bu insanların ümmet ve İslam kardeşliği mefhumlarından haberleri var mıydı? İslam coğrafyasının geri kalanına dair, yüreklerinde ne hissediyorlardı? Mesela Filistin veya Suriye, akıllarının ve kalplerinin neresindeydi? Dahası, böyle bir ufukları, dertleri ve gündemleri mevcut muydu?

Sorular böyle uzayıp gitti. Bazılarının cevapları da canımı sıktı doğrusu, ne yalan söyleyeyim...

Urumçi'de 2012 yılından bir cuma namazı manzarası. Artık bu kadar kalabalık ve her yaştan Müslümanın katıldığı namazları Urumçi'de bile görmek imkânsız.

Zararsız ve uysal namazlar

Urumçi'nin camileri arasında mekik dokurken, bir noktadan sonra, kıldığımız bu "resmi", "Çin devleti tarafından onaylanmış" ve "kontrol altında tutulan" namazlar, kalbimde ağırlık oluşturmaya başladı. Camilerin, bir İslam beldesi için ne anlam ifade etmesi gerektiği konusunda yeniden ve derinden düşünürken buldum kendimi.

Kalabalık ve turistik bir şehirde bir avuç cemaatin camilere girip çıkması, Çin açısından sorun değil gibi görünüyordu. Urumçi'de serbest bırakılan namaz,

sıra Hoten gibi tarihi, siyasi ve dini derinliği olan bir şehre geldiğindeyse en kaba ve militarist yöntemlerle engelleniyordu. Urumçi'de kıldığımız namazın kimseye bir zararı yoktu, ama Kaşgar'ın odağını bir caminin teşkil etmesi istenmiyordu. Urumçi'de camiden camiye koşabilirdik, ama Gulca'da tek bir vakit namaz kılacak bir mekân bulunamıyordu. Urumçi'de camilerin fotoğraflarını dilediğimiz gibi çekebilirdik, ama Yarkent'te kapısından içeri bakmamıza bile müsaade yoktu...

Urumçi'yi gördükten sonra, sadece Urumçi'ye bakarak yapılacak Doğu Türkistan yorumlarının ne kadar yanıltıcı olacağını da net bir şekilde fark ettim. Mesela Hoten'de cuma namazı kılamamak yerine, Urumçi'deki bir camide cuma namazı kılabilseydim, tabloyu bambaşka şekilde değerlendirecektim, bazı önemli ayrıntılar gözümden kaçacaktı. Hatta o zaman, Urumçi'deki bazı camilerde asılı gördüğüm Xi Jinping'in Uygurlarla sohbet ederken çekilmiş fotoğraflarına bile farklı bir gözle bakacaktım.

Zaman zaman, Çin devletinin organize ettiği resmi gezilerle Urumçi'ye gelen ve kendilerine sadece belli noktalar gösterilen Türk gazeteci ve yazarların düşürüldüğü tuzak tam olarak burası: Kısa bir cami ziyareti, sokaklarda neşeli bir tur, lezzetli bir kebap sofrası, sonra da gelsin "Urumçi'ye gittim. Batı medyasında anlatıldığı gibi bir baskıya şahit olmadım. Camiler açıktı, sokaklar dopdoluydu, insanlar çok mutluydu" şeklinde sözde analizler, gözlemler, yorumlar...

Urumçi'nin camileri görünürde açıktı, evet. Ama gerçek anlamda "açık" cami böyle mi olurdu? Bu sorunun cevabını en doğru biçimde verebilmek için -daha önce altını çizdiğim gibi- hem İslam'ı derinlemesine kavramak hem de Doğu Türkistan'da yaşanan gerçekliği bütün boyutlarıyla anlamak gerekiyor. Öbür türlü, bilinçli veya bilinçsiz, Çin propagandasının papağanına dönüşmek kaçınılmaz.

Urumçi'deki görece serbestliğe rağmen, Çin yönetimi şehrin dış semtlerinde cami yıkım faaliyetlerini sürdürüyor. Yukarıda Davan Camii'nin yok oluş süreci görülüyor.

Ayrıca Urumçi'deki camiler de yıkım tehlikesinden tümüyle mahfuz değil. Turistik merkezdeki ve göz önündeki büyük camiler belki kerhen korunuyor, ama Çin yönetimi, şehrin kenar semtlerindeki camileri fırsat bulduğunda ortadan kaldırmakta tereddüt etmiyor. Urumçi'nin güneyindeki Davan, Deryaboyu ve Senşihanza camileri, son birkaç yıl içinde yıkılarak yok edildi mesela.

Urumçi'nin güneyindeki Deryaboyu Camii tamamen yok edilerek yerine bir gökdelen inşa edildi.

Halkı terbiye aracı olarak tiyatro

Doğu Türkistan seyahatimizden önce haritalar üzerinden Urumçi'yi çalışırken, tarihi mahallelere yakın bir noktada büyük bir kubbe görmüştüm. Etrafta iki cami daha bulunduğu için önce burayı cami zannettim; yakından ve detaylı inceleyince başka bir bina olduğu anlaşıldı. Ama tanıtım yazıları tamamen Çince olduğundan ve Google Maps uygulaması doğru noktayı göstermediğinden, binanın ne için kullanıldığını anlayamamıştım. Tamamen tesadüfen, Batılı bir gezginin orayı anlattığı bir videoya denk geldim sonra: Tiyatro salonu türünden bir kamu kurumuydu.

Urumçi'de sokak aralarını adımlarken, yolumuzu buraya da düşürdük. Cephesi altın renkli varaklarla süslü, son derece rüküş, düğün salonunu andıran bir binaydı. Benzer örneklerine Taşkent'te de bolca rastladığım Rus mimarisiyle inşa edilmişti. Önündeki büyük tabelada Uygurca ve Çince "Şincan Halk Tiyatrohanesi" yazıyordu. Kapıya yaklaştık, güvenlik veya polis türünden bir engelle karşılaşmayınca, doğrudan içeri girdik.

Salondaki tanıtım yazılarından, tiyatro binasının 1956'da hizmete açıldığını öğrendik. Komünist idare başladıktan hemen sonra Urumçi'de bir tiyatronun faaliyete geçirilmesi, Rus tesirinin bir başka uzantısıydı. Ancak, halkı sanat ve görsel şovlarla oyalayıp terbiye etme fikri Çinlilerde de elbette mevcuttu. Batılı ülkeler, uzun süredir bu listeye futbolu da eklemişti.

İnsanları resmi bayram ve kutlamalar vesilesiyle büyük meydanlara istifleyip onlara yüksek sesli "vatanseverlik" marşları dinletmek... Müziği ve dansı sadece bir eğlence aracı olarak değil, aynı zamanda ideolojik aktarım ve politik çerçevenin halka dayatılması için de kullanmak... Tiyatro oyunları ve müsamereler yoluyla, kitlenin duygu ve düşünce dünyasını şekillendirmek... Çin'in on yıllardır ustalıkla sürdürdüğü başlıca "sanat" faaliyetleri.

"Şincan Halk Tiyatrohanesi"nin girişinde, bugünlerde oynanmakta olan bir oyunun afişi vardı. Dans eden Uygur kızlar, başları doppalı gençler, ortada bir eşek... Bütün ayrıntılar "mutlu Uygur" figürünün altının çizilmesi, hatta karikatürize edilmesi için inceden inceye işlenmişti.

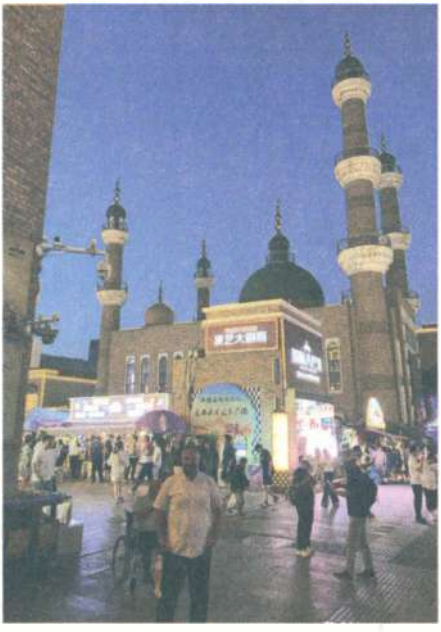
İçeride, yaklaşık bin kişi kapasiteli, yanlarında localar da bulunan, şık ve büyük bir tiyatro salonu vardı. Gittiğimizde, bir oyunun provaları yapılıyordu. Bu sahne, her sene düzenlenen "Şincan Uluslararası Dans Festivali" etkinlikleri sırasında da kullanılıyormuş. Çin Kültür Bakanlığı'nın himayesinde gerçekleştirilen festivalde tamamı Uygurlardan oluşan dans grupları da sahne alıyormuş.

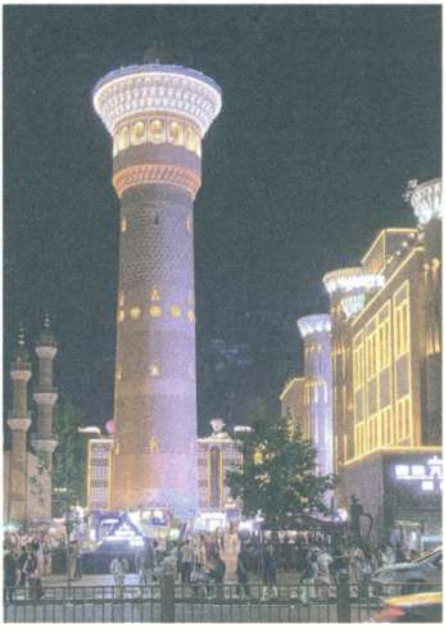
Renkli Uygur mahalleleri ve Grand Bazaar

Urumçi'nin tarihi merkezinin özellikle kuzey kısımlarında yoğun biçimde Uygurların yaşadığı mahalleler vardı. Buralarda neredeyse her sokağa girip çıktık, hiçbir ayrıntıyı gözden kaçırmamaya çalıştık, çok fazla fotoğraf ve video çektik. Herhangi bir takip ve gözetim hissetmedik.

Sokak satıcıları, manavlar, fırınlar, kebapçılar, samsacılar, pilavcılar... Uygur mahalleleri hem çok hareketli hem de her açıdan rengârenkti. Oturup bir mekânda yemek yemek yerine, çeşitli dükkânlara gönlümüzce uğrayarak gözümüze kestirdiğimiz şeylerden tattık. Lezzetler olağanüstü, fiyatlar da son derece uygundu.

Uygur semtlerinden güneye doğru yürüyünce, Urumçi'nin odak noktasını teşkil eden Grand Bazaar'a, yani Büyük Pazar'a ulaştık. X-ray cihazlarından geçerek girilen pazar, özellikle Çinli turistlerin akın ettiği bir açık hava karnavalı görünümünde.

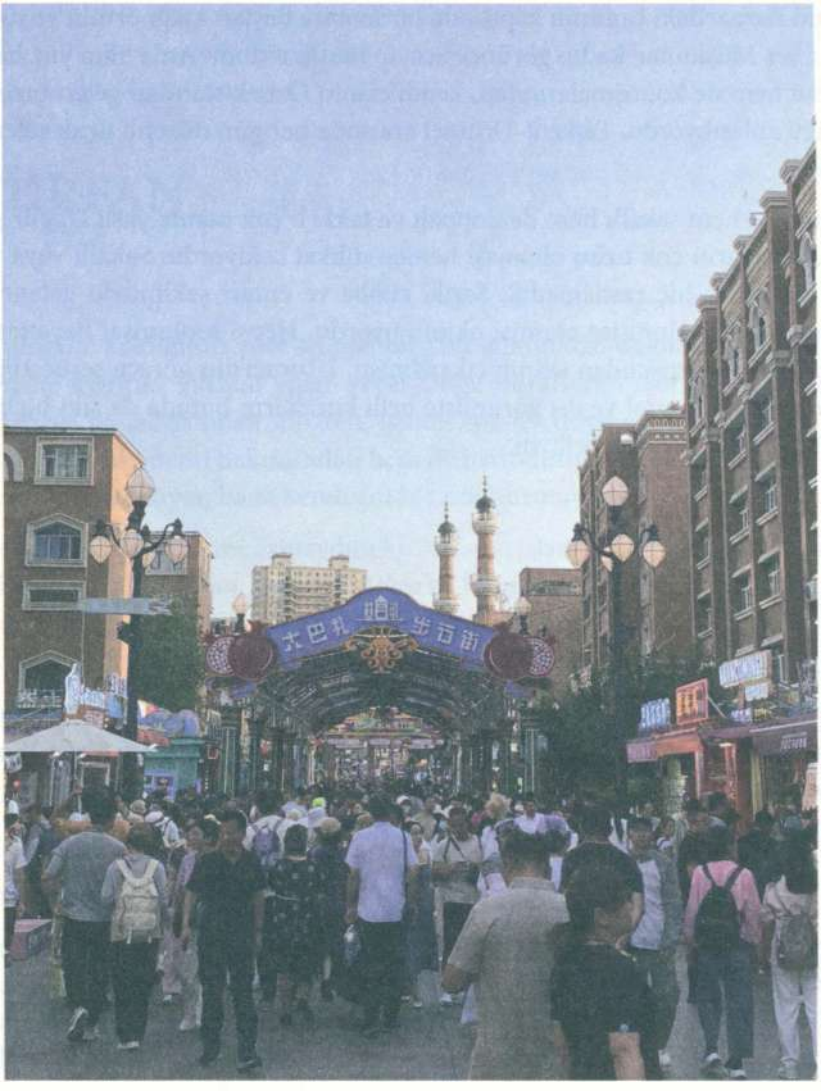

Yapımı 2002'de tamamlanan, halkın ziyaretine ise 2003'ün haziranında açılan Grand Bazaar, sağlı sollu dükkânların sıralandığı bir ana cadde ile yan taraflarındaki binalar topluluğundan müteşekkil. Pazarın en dikkat çekici iki yapısından biri, beş vakit namazın kılındığı tarihi cami ile onun hemen arkasındaki dev kule. Turfanlı tüccarlar yaptırdığı için eskiden Turfan Camii adıyla bilinen tarihi cami, ilk kez 1887'de inşa edilmiş. 1915, 1946 ve 1993'te kapsamlı restorasyonlar geçiren caminin altında geleneksel ürünlerin, hediyelik eşyaların ve doppaların satıldığı büyük bir çarşı var. Kule ise rengi, heybeti ve mimari tarzıyla, Buhara'nın simgesi olan meşhur Kalan Minare'yi hatırlatıyor hemen.

Grand Bazaar'ın üzerine oturtulduğu Erdaoqiao Caddesi, aslında yüzyıllardır Urumçi'nin ticari anlamda merkezi. Burada vaktiyle Urumçi'nin güneyini kuzeyine bağlayan ahşap bir köprü bulunduğundan, Çincede "ikinci köprü" anlamına gelen *erdaoqiao* kelimesi, zaman içinde hem caddenin hem de semtin adı olmuş. Bir diğer köprü de hemen onun ötesindeymiş.

Otelimiz hemen yakınlarda olduğundan, Grand Bazaar'ı günün farklı saatlerinde defalarca ziyaret ettik. Böylece çarşının ve insanların her halini görmüş olduk. Türkiye'ye dönerken yanımızda getirdiğimiz bazı hediyelik eşyaları da buradaki Uygur satıcılardan aldık.

Aradığımı sonunda buldum, ama...

Urumçi, Doğu Türkistan'ın diğer tüm şehirlerinden daha kalabalık, kozmopolit ve renkli olunca, sokaklarda insan manzaralarının ve simaların peşine düşen biri için de bolca ayrıntı vadediyordu. Uyumak için odalarımıza çekildiğimiz sayılı saatler dışında, Urumçi'de kaldığımız iki gün boyunca sürekli dışarıdaydık.

Diğer şehirlere kıyasla, Urumçi sokaklarında daha çok örtü ve örtülü Müslüman kadın gördük. Ama bunların istisnasız hepsi de geleneksel biçimdeydi. Urumçi'de de İslami ölçüleri karşılayacak biçimde giyinen tek bir tesettürlü kadına rastlamadık maalesef. Son akşam, şehirden ayrılmamıza saatler kala

Grand Bazaar'daki caminin kapısında birdenbire baştan aşağı örtülü ve müte-settir beş Müslüman kadın görünce acayip mutlu oldum. Ama hem yüz hatla-rından hem de konuşmalarından, kendilerinin Özbekistan'dan gelen turistler olduğu anlaşılıyordu. Taşkent-Urumçi arasında her gün düzenli uçak seferleri vardı.

Urumçi'de hem sakallı hem de doppalı ve takkeli çok sayıda yaşlı Uygur gör-dük. Sakalların çok uzun olmayışı hemen dikkat çekiyordu. Sakallı veya tak-keli bir gence hiç rastlamadık. Sarık, cübbe ve entari şeklindeki geleneksel Uygur kıyafetlerinin ise esamisi okunmuyordu. Hepsi toplumsal hayattan ve bir milletin hafızasından silinip çıkarılmıştı. Urumçi'nin görece serbestliğine rağmen, kılık kıyafet ve dış görünüşte belli kuralların burada da sıkı biçimde yürürlükte olduğu çok belliydi.

TURFAN

Urumçi'de kaldığımız süre içinde, bir tam günümüzü doğudaki tarihi Turfan şehrine ayırdık. Turfan, yıllar evvel Doğu Türkistan'a dair ilk okumalarımı yapmaya başladığımdan itibaren, ismini çok sık duyduğum bir şehirdi. Hem tarihi ve dini önemi bakımından hem de barındırdığı eserler bağlamında karşıma sürekli çıkıyor, bana kendisini hiç unutturmuyordu.

Uzaktan uzağa öylesine aşinaydım ki Turfan'a, İslam coğrafyasından kırk tarihi şehri anlattığım *İslam Şehirleri Atlası*'nı hazırlarken, çizerimize ricada bulunup, Kaşgar bölümüne Doğu Türkistan'ın genel haritasıyla birlikte Turfan'ın simgesi olan Emin Hoca Minaresi'ni de ilave ettirmiştim.

Turfan, tıpkı Hoten gibi, Doğu Türkistan ziyaret rotalarının kenarında ve uzağında, sapa bir noktada yer alıyor. Buna rağmen, seyahatimizin hazırlıklarını yaparken, zamanımızı Turfan'a da muhakkak gitmek üzere ayarlamıştım.

Candan bir selamlaşma

Urumçi ile Turfan arasında işlek bir demiryolu hattı ve şaşılacak kadar çok tren seferi vardı. 150 kilometrelik mesafeyi taksiyle katetmenin daha zahmetli olacağını düşünerek trende karar kıldık. 15 Haziran Pazar sabahı saat 08.00'e biletlerimizi aldık, dönüş biletimiz de 16.20'deydi.

Erkenden hazırlanıp, istasyona gitmek üzere saat 06.30'da otelin önünden bir taksiye bindik. Taksi kullanırken, dış görünüşlerinden Uygur olduğunu düşündüğümüz şoförleri tercih etmeye çalışıyorduk hep. Hem bir dayanışma hem de içten içte bir güven duygusuyla. Bu defa sadece Uygur bir taksici denk gelmedi, aynı zamanda şoförümüz dindar ve samimi bir Müslüman çıktı. Üstelik bizimle sohbet etmeye son derece meraklıydı. Yola koyulduk, bir yandan da vakit geçirmeden konuşmaya başladık. Türkçe bilmiyordu, fakat ortak kelimeler yoluyla çat pat iletişim kurabiliyorduk.

"Ben sizi dün akşam camide namazda görmüştüm" diyerek söze girdi. Kimliğinin ifşa olması riskine karşı caminin ismini zikretmiyorum. Ardından nereli olduğumuzu ve nereden geldiğimizi sordu. Üslubu gayet samimiydi, sorgulayıcı

bir tarzı yoktu. Ben "Türkiye" deyince, seyir halindeyken aniden direksiyonu bıraktı, iki eliyle birden benimle musafaha yapıp tekrar direksiyona yapıştı. Gösterdiği refleksin içtenliği ve doğallığı iç ısıtan cinstendi.

Sonra "Hacca gittiniz mi?" diye sordu. Hulusi de ben de "Elhamdulillah, nasip oldu, haccımızı yaptık" dedik. Kendisi de gitmiş. "İki kere gittim" diye açıkladı. Şoför ağabeye ne zaman ve hangi şartlarda gittiğini veya hac seyahatinin ayrıntılarını soramadık elbette.

Suudi Arabistan'a ilk hacılarını 1955'te gönderen Komünist Çin yönetimi, sonraki süreçte hac ibadetini Pekin-Riyad ilişkilerini geliştirmek için bir fırsat olarak görmüş hep. Kültür Devrimi sırasında yaşanan kesintinin ardından, 1980'ler ve 1990'ların ilk yarısı Doğu Türkistanlıların en rahat hac yaptıkları dönem olmuş. Hatta kendi imkânlarıyla şahsi olarak Mekke'ye gitmek ve oradaki akrabalarının yanında vakit geçirmek isteyenlere bile müsaade edilmiş.

Suudi Arabistan Kralı Faysal b. Abdulaziz, İsa Yusuf Alptekin başkanlığındaki Uygur heyetini kabul ederken, 1970'ler.

Hac faslından sonra, sohbetimizin en sürpriz konusu açıldı: "Erdoğan buraya geldiğinde, ben de kendisiyle görüştüm." Kastettiği, -başbakanlığı sırasında- Recep Tayyip Erdoğan'ın Nisan 2012'de gerçekleştirdiği Urumçi ziyaretiydi. Hatırlıyorum, Türkiye'de bile ne kadar sevinç ve heyecanla karşılanmıştı bu ziyaret. Şimdi dönüp fotoğraflara baktığımda, bazı ayrıntılar sadece üzüntü veriyor: Urumçi çarşısında Erdoğan'ı ve eşi Emine Hanım'ı muhabbetle selamlayan mütesettir Uygur kızları var mesela. Sokaklarda örtülü kadınlar, camilerde uzun sakallı, nur yüzlü amcalar... Hepsi birer hayal gibi uzakta şimdi.

Tren istasyonuna varmak üzereydik. Hiç İstanbul'a gidip gitmediğini sordum. "Yok, maalesef gitmedim" dedi ve ekledi: "Ah, inşallah bir gün!" Biz de içtenlikle "âmin" dedik onun bu samimi temennisine.

İstasyon girişinde taksiden inerken, yeniden ve candan selamlaştık, musafahalaştık. Sekiz günlük seyahatimiz boyunca Doğu Türkistan'da herhangi bir Uygur'la yaptığımız en samimi ve sıcak sohbetti bu.

Sükûnet hayal ederken...

Urumçi Tren İstasyonu, büyük bir havaalanı gibiydi. Buradan hem Doğu Türkistan'ın hem de Çin'in bütün şehirlerine tren bağlantısı bulmak mümkündü. İstasyonun büyüklüğünü az çok tahmin ederek erkenden gitmiştik. Akın akın içeri giren kalabalıkları görünce, ne kadar isabetli davrandığımızı anladık. Trenimiz tam vaktinde hareket etti. Yolculuk süresi yaklaşık bir buçuk saat olduğundan, yataklı trenden bilet almaya değmez diye düşünmüştük. Koltuklarımızda sakince otururuz, bir şeyler okuruz, sütlü kahvemizi içeriz, etrafı seyrederiz, arada ben günlüğümü yazarım... Bütün bunlar maalesef mümkün olmadı:

Vagonda tam karşımda oturan Çinli kadın, önce aramızdaki küçücük masanın üzerine çantasının içindeki her şeyi (mübalağa değil, her şeyi) boşalttı. Böylece bana ajandamı veya telefonumu koyacak bir yer bırakmadı. Ardından dizüstü bilgisayar hacmindeki makyaj setini çıkarıp uzun uzun yüzünü pudraladı, allık sürdü, dudaklarını boyadı. Sonra da telefonunun sesini en yüksek tonda açarak çeşitli videolar izlemeye koyuldu. Bu arada gelen telefonların hepsini, sesi hoparlörle dışarı vererek ve bağırarak cevapladı. Fiziksel yakınlığımız, bu rahatsız edici sahneyi katlanılmaz hale getiriyordu.

Hulusi'yle sık sık göz göze geldik. "Acaba uyarsak mı?" diye sorduk birbirimize hatta. Gerçi uyarıdan anlayacak nezakette olsa, bunu yapar mıydı? Yaptığının uygunsuz olduğunu fark edemeyecek derecede kendinden geçmiş birine de uyarı zaten fayda etmezdi. Sustuk mecburen.

Karşımızdaki kadının koca vagonda sanki yalnızmış gibi, kimseyi dikkate almadan ve etrafa bakmadan sergilediği davranışların işaret ettiği en temel

nokta, Çinlilerdeki "benmerkezcilik" haliydi. Seyahatimiz sırasında, ta Kazakistan'dan itibaren, bu durumun çok farklı örnekleriyle çokça karşılaştık.

Hiçbir millet için kaba genellemeler yapmak istemem, ama Doğu Türkistan seyahatimiz boyunca farklı vesilelerle temas ettiğimiz ve gittiğimiz her şehirde çok sayıda gördüğümüz Çinlilerde, yaygın bazı sosyal davranış arızaları tespit ettim: Sokaklara tükürenler, sümkürenler, yemek yediğimiz restoranlarda yüksek sesle geğirenler hep Çinlilerdi. Tarihi mekânlarda "Yere tükürmeyin!" uyarısı sadece Çince yapılıyordu. Uygurlarda bu tür davranışlar hiç yoktu çünkü.

Tarihi mekânlarda sadece Çince ve İngilizce yapılan uyarılardan biri.

Tapançeng Toplama Kampı

Turfan'a ulaşmamıza yaklaşık bir saat kala, yolumuz Tapançeng'den -Uygurcası: Davançıng- geçti. Kenarda, küçük bir Müslüman kasabasıydı burası. Haritalardan incelediğim kadarıyla, üç camisi vardı. Camilerden ikisinin kubbe ve minareleri tıraşlanarak yok edilmişti, diğerinin kubbesi henüz yerinde duruyordu. Kim bilir, ne zamana kadar?

Tapançeng'in ev ve bahçelerinin yukarısında, gidiş istikametimize göre solda, Çin'in Uygur Müslümanları tuttuğu toplama kamplarından biri vardı. Resmi adıyla: "Urumçi Mesleki Eğitim Merkezi." Burası, bu türden kampların bütün Doğu Türkistan'daki en büyük ve geniş örneğiydi. Haritalardan bakıldığında, hem fiziksel durumu hem de içindeki bütün bölümler net olarak görülebiliyordu.

Çin'in "eğitim kamplarının" varlığını resmen kabul ve itiraf etmek durumunda kaldığı 2018 yılından bu yana, Tapançeng Toplama Kampı'yla alakalı birçok haber ve rapor da yayımlandı. Şu anda kampa dair teknik ve rakamsal ayrıntılar büyük ölçüde netleşmiş durumda:

İnşa edileceği bölge ve koordinatlar 2017'de belirlenen kampın yapımı, Urumçi yerel idaresi ve istihbarat birimlerinin koordinasyonu altında, hızlı bir şekilde tamamlanmış. Sekiz yatakhane binasıyla sekiz "eğitim" binasından oluşan kampın başlangıçtaki toplam alanı 520 bin metrekare. Tapançeng kasabasının

Uygurların zorunlu "eğitime" tabi tutulduğu kamplardan Tapançeng'in yıllar içindeki genişleme süreci.

yüzölçümünün 648 bin metrekare olduğu düşünülürse, kampın oransal büyüklüğü daha iyi anlaşılır.

2025'teki güncel haritalar üzerinden yapılan incelemelerde, kamp alanının genişletildiği, ana binaların etrafına yenilerinin eklendiği, hatta kampın yanına müstakil bir yapılar topluluğunun daha ilave edildiği görülüyor. Yine güncel tahminlere göre, Tapançeng Toplama Kampı'nın büyüklüğü 900 bin metrekareye, yani kasaba yüzölçümünün bir buçuk katına ulaşmış bulunuyor.

Kampta şu anda kaç kişinin "eğitim" gördüğü, ek bina inşasının neden icap ettiği veya yan tarafa kondurulan tesisin Uygurların zorla çalıştırıldığı bir fabrika olup olmadığı gibi soruların cevabı, sadece Çin yönetiminde.

Tapançeng'den geçerken, Yarkent'te hissettiklerime benzer şeyler duydum içimde. Dışarıda biz usul usul kendi hayatlarımıza devam ederken, içeride kim bilir neler yaşanıyordu...

Uydu görüntülerinden, Tapançeng Toplama Kampı'nın çevresine yeni binaların inşa edildiği görülüyor.

Uzak ama vazgeçilmez

Trenimiz, Çin'in "Tulufanbei" olarak yeniden isimlendirdiği Turfan'a tam 09.59'da ulaştı. Günün erken bir saati olmasına rağmen, hava sıcaklığı 38 dereceydi.

Tarihi çok eski dönemlere kadar uzanan Turfan, Taklamakan Çölü'nün kuzeydoğu köşesinde, İpek Yolu'nun çölü kuzeyden dolaşan üst kolu üzerindedir. İpek Yolu, Turfan'dan sonra Korla ve Kuça tarikiyle Kaşgar'a ulaşacak, güneyden geçen rota da Hoten-Yarkent üzerinden yine Kaşgar'a uzanacaktır. Böylece İpek Yolu, hazinelerini dünyanın en uzak yerlerine taşımak üzere yeniden tek parça haline gelirken, Turfan-Kaşgar hattı da birleşecektir.

İpek Yolu'nun aktif olduğu dönemde, Turfan Çinliler için batıya giden bütün yolların kesişme noktasındaydı. Çin kaynaklarının Turfan'ı "garp illerinin kapısı" şeklinde zikretmesi bu yüzden. Turfan, kritik coğrafi konumu sebebiyle, önemini hiçbir zaman yitirmedi.

Dönem dönem farklı dış tesirler altında kalan Turfan, 843-1219 arasında Kara Hoca [Gaochang] Uygur Krallığı'na ev sahipliği yaptı. Bu zaman dilimi içinde hâkim din Budizm'di. 1400'lerden itibaren İslamiyet artık Turfan'a sağlam bir şekilde yerleşirken, bölge İslam mimarisinin seçkin eserleriyle donatıldı.

Moğol Kalmuklardan Bâbürlülere, çeşitli devletlerin istilasını göğüslemek durumunda kalan Turfan, 1755'te Çin tarafından işgal edildi. Ertesi yıl Aksu'da çıkan bir isyanı kanlı bir şekilde bastıran Çinliler, Turfan'daki Uygurların bir bölümünü oraya kaydırarak, tamamen kendi kontrolleri altında yeni bir şehir kurdular: Uçturfan. Bu gelişmeyle birlikte Turfan, İpek Yolu üzerinde iki parçaya ayrılmış oldu.

Tarım Havzası'ndaki diğer tarihi şehirlere uzaklığına rağmen, bölgeye hâkim olan her devlet mutlaka Turfan'ı da sınırları içine katmak istiyordu. Yedişehir Emiri Muhammed Yakub Bey'in ta Taklamakan'ın öte yakasındaki Kaşgar'dan uzanarak 1868'de Turfan'ı ele geçirmesi boşuna değildi. Ne var ki Çinliler 1877'de Turfan'ı yeniden ve kalıcı biçimde işgal ettiler. Fakat Uygurların kimliklerini koruma ve bağımsızlık mücadelesi sona ermedi.

Cedîdci bir kahraman

Turfan'daki cami ve medreselerde eğitim öğretim devam ederken, 1900'lerin başından itibaren Cedîdcilik akımı bölgeyi etkisi altına aldı, modern okullar da kuruldu. Sonraki yıllarda öne çıkan bir isim özellikle önemlidir: Mahmut Muhiti.

Pamuk tüccarı zengin bir ailenin oğlu olarak 1887'de Turfan'da doğan Mahmut Muhiti, gençlik yıllarından itibaren Cedîdcilik akımının güçlü bir taraftarıydı. Ağabeyi Maksut ile birlikte Turfan'ın Uygur, Türk ve Müslüman kimliğini

korumanın derdini taşıyan Muhiti, 1933'ün ilkbaharında, hazırladığı güçlü orduyla Çin işgal yönetimine karşı kapsamlı bir isyan başlattı. Aynı dönemde Doğu Türkistan'ın Hoten şehrinde Mehmet Emin Buğra önderliğinde bir isyan hareketi daha patlak vermişti. Tarım Havzası'nın kuzeyinden ve güneyinden yanan özgürlük ateşleri, 12 Kasım 1933 günü Kaşgar'da Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasına vesile oldu. Mahmut Muhiti, bu kısa ömürlü devletin savunma bakanlığına getirildi.

Mahmut Muhiti

Hem Sovyetler Birliği'ne hem de Çin'e muhalif bir duruş sergileyen Mahmut Muhiti, iki tarafın ortak baskısıyla 1937'de Doğu Türkistan'ı terk etmek durumunda kaldı. Hac farizasını yerine getirdikten sonra Japonya'ya iltica eden Muhiti, orada Abdürreşid İbrahim Efendi'yle yakın bir dostluk tesis etti. Tokyo'da kurduğu Şarki Türkistan Müstakillik Cemiyeti vasıtasıyla davasının mücadelesini sürdüren Muhiti, 1944'de, Alihan Töre Sagunî ve arkadaşları tarafından Gulca'da Şarki Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulmasına birkaç ay kala vefat etti. Bazı Uygur kaynakları vefat tarihini 1945 olarak da zikretmektedir.

Mahmut Muhiti'nin 57-58 yıllık hayatını okurken, hem yaşadığı devrin zorluklarına hem de verdiği mücadelenin büyüklüğüne bakıp uzun uzun düşündüm. Biz olsak, o şartlarda acaba ne yapardık?

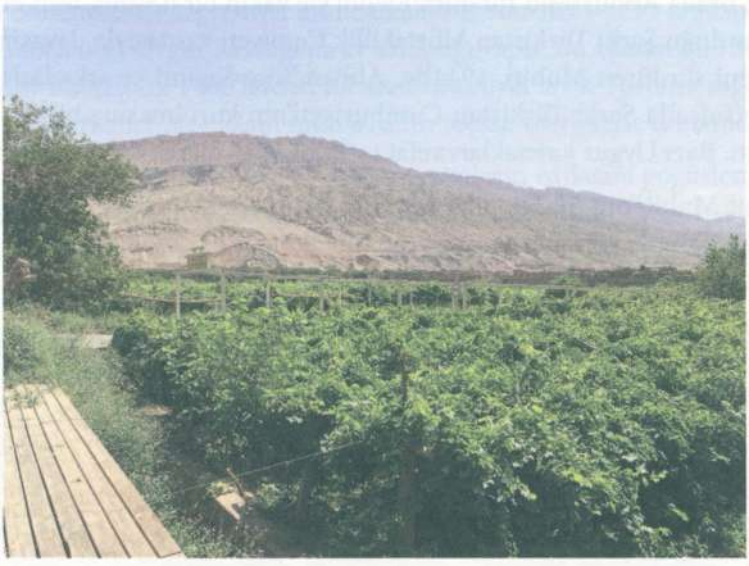
Mahmut Muhiti, Japonya'nın başkenti Tokyo'da Abdürreşid İbrahim Efendi'nin de (ortada, sarıklı) katıldığı bir merasimde, 17 Kasım 1939.

Ateş ülkesi

Dört bir yanı çöllerle ve kayalıklarla çevrili olan Turfan, her anlamıyla bir vaha şehirdir. Etrafından bağımsız konumuyla kendi başına bir havza oluşturan Turfan'ın deniz seviyesinden 154 metre aşağıda oluşu, onu sıra dışı kılan coğrafi özelliklerinden biri. Eski dönemlerde çölü yorgun argın adımlayan kervanların, birdenbire Turfan'ın yeşilliğini ve gölgelerini görünce ne kadar sevindiklerini hayal etmek zor değil.

Yeşilliği ve gölgesi bol olsa da, Turfan, yazın 50 derecelere tırmanan kavurucu havasıyla Doğu Türkistan'ın -ve hatta bütün Çin'in- en sıcak şehri. Bazı kaynaklarda Turfan için "Ateş ülkesi" tabiri kullanılıyor.

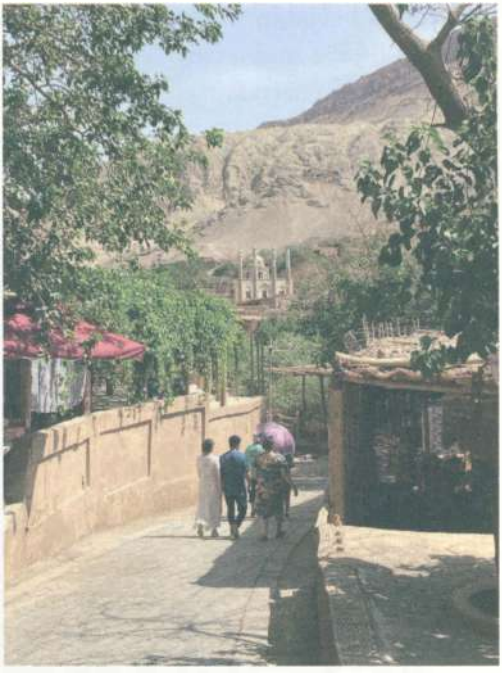
Turfan'ın toprağı öylesine verimli ve bereketli ki, çetin iklimine rağmen, burada yetişen kaliteli ve çeşit çeşit üzümün bölgede muadili yok. Ayrıca Turfan'ın bahçeleri incirden nara, şeftaliden kiraza her türlü meyveyle dopdolu.

Eski dönemlerde hem İranlılardan hem de Çinlilerden tarım alanında pek çok teknik öğrenen Turfanlılar, bunları ustalıkla tatbik edip geliştirmişler. "Karez" adıyla bilinen, şehirde kurulan sulama ve kanal sistemi -çok küçük bir kısmı günümüze ulaşsa da- uluslararası araştırmalara konu olacak kadar çağlar üstü. Turfan'da bugün hâlâ ciddi miktarda üzüm tarımı yapıldığından, eskinin teknikleri de yenilenerek kullanılıyor.

Turfan'ın üç ayrı ilçesiyle birlikte toplam nüfusu 700 bine yaklaşıyor. Birkaç sene öncesine ait resmi verilere göre, bu nüfusun en az yüzde 70'i Uygurlardan müteşekkil. Doğu Türkistan'ın diğer şehirlerinde olduğu gibi, Turfan da Çin'in Han Çinlilerini yerleştirme politikasını yoğun biçimde uyguladığı bir bölge.

Taksiyle Tuyuk köyüne

İstasyon çıkışında, genç bir Uygur taksiciyle anlaştık: Bizi önce tarihi Tuyuk köyüne götürecek, biz köyü gezerken dışarıda bekleyecek, sonra Turfan'a geri getirecekti; Emin Hoca Minaresi'ne ve şehir merkezine uğrayacak, ardından tekrar istasyona dönecektik. Bütün bu güzergâh için bize teklif ettiği bir miktar vardı, ama biz taksimetreyi açmasını istedik.

30 kilometre kadar doğuda bulunan Tuyuk'a gitmek için şehirlerarası yola çıktık. Birkaç dakika sonra "Turfan Özel Eğitim Okulları"nın yanından geçtik. Evet, Uygurların toplandığı kampların Turfan'daki şubesiydi burası. Etrafını çepeçevre saran duvarlar, dikenli teller, gözetleme kuleleri, yüksek binalar... Azılı suçluların tutulduğu çok korunaklı bir hapishaneye benziyordu dışarıdan.

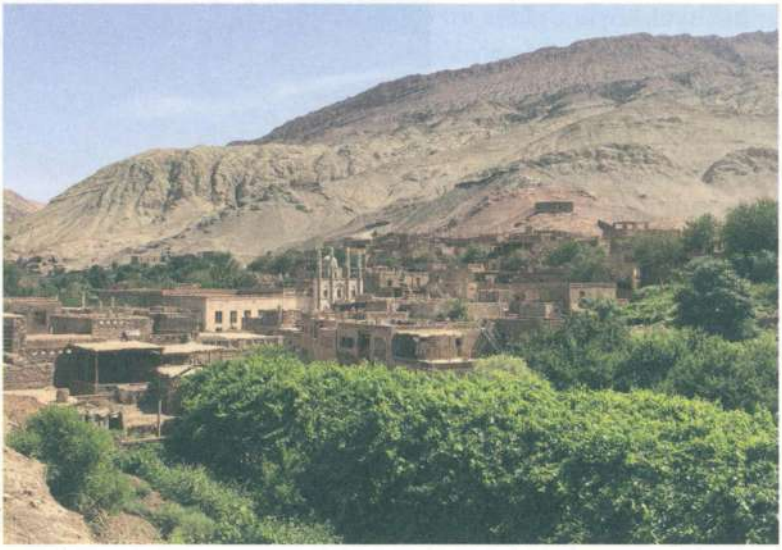
Turfan, Doğu Türkistan'ın üzüm ambarı olduğundan, yol boyunca bize yemyeşil bağlar, geleneksel usulle kiremitten inşa edilmiş üzüm kurutma ambarları ve kızılla kahverengi karışımı kayalıklar eşlik etti. Yaklaşık kırk dakikalık bir yolculuğun ardından Tuyuk'taydık. Önce yukarı çıkıp köyü panoramik açıdan seyrettik, sonra aşağıdaki ana girişe yöneldik.

Üç tarafı Mekke'deki çıplak dağları andıran gri-kahverengi tepelerle çevrili Tuyuk, dağların arasına sokulmuş bir vadide kurulmuş. Yukarılarda tek bir ot bile bitmezken, köyün içinin ve çevresinin yeşilliği insanı hayran bırakıyor.

Kısa zaman öncesine kadar dışarıdan hiçbir yabancının uğramadığı, tarım ve hayvancılıkla geçinen kendi halinde bir Müslüman Uygur köyüymüş Tuyuk. 2010'dan itibaren bölgede başlatılan arkeolojik kazılarla birlikte, Çin yönetimi "turizmi canlandırmaya" karar verince, köyün ahalisi "daha modern" yerleşim birimlerine aktarılmış, evler ve yapılar restore edilmiş, bölge bir açık hava müzesine çevrilmiş.

Çin'in bugün yayımladığı güncel turistik tanıtım metinlerinde, Tuyuk'un İslami mazisinden hiçbir şekilde söz edilmiyor. "Ekmek, müzik ve kıyafet" vurgulu Uygur yerel kültürünün öne çıkarıldığı broşürlerde, Tuyuk'un içinde

bulunduğu bölgenin Budist mazisine yoğun atıflar var. Hemen yakınlardaki Bezeklik Budist mağaraları yoğun turist alırken, "Budist Türkistan" şeklinde epey iddialı ve cüretkâr tarih tezleri de gündeme taşınıyor.

Köyün odağında bir ulu cami

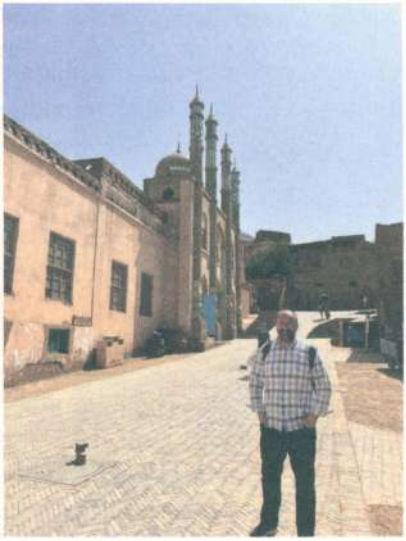
Tuyuk'un girişine taksiler ve turist otobüsleri için park yeri yapmışlar, şoförümüz bizi orada indirdi, kendisi gölgeye dinlenmeye çekildi. Biz de kapıdaki gişeden bilet alıp, iki tarafı üzüm bağları ve şeftali ağaçlarıyla kaplı asfalt yoldan yürüyerek köyün merkezine vardık.

Daracık sokakları, koyu gölgeli dut ağaçları, şirin su arkları ve tarihi evleriyle, Tuyuk kelimelerle anlatılamayacak kadar güzeldi.

Az sonra, köy meydanında, yüksek cümle kapısının üzerinde dört yeşil minare bulunan merkez camiinin önündeydik. Seyahate hazırlanırken izlediğim bütün videolarda caminin kapısının kapalı olduğunu görmüştüm, ama şimdi açıktı. Hemen içeri girdik ve böylece bir zamanlar bu Müslüman köyünün tam kalbini ve odak noktasını teşkil eden camiyi ayrıntılı biçimde gezebildik.

Caminin boyutları çok büyüktü. İçeride üç ayrı namaz mekânı ve üç ayrı mihrap vardı. Herhalde, cami zaman içinde aşama aşama büyütülmüştü. Caminin hacmi ve karşıdaki iki büyük tepeye yayılan mezarlık, vaktiyle burada çok canlı ve kalabalık bir Müslüman halkın yaşadığına işaretti.

Buranın eski halini bilenlerden aldığım malumata göre, Tuyuk'ta en son ezan 2015 yılında okunmuş. Ahali turistik amaçlarla tehcir edilince, cami de böyle ıssız, sessiz ve kimsesiz kalıvermiş. Ezanlı ve cemaatli zamanlarına yetişseydik, şu camide serin bir sabah namazı ruhumuzu ne güzel dinlendirirdi...

Biz ziyaret ederken, caminin içinde tadilat yapılıyordu. Uygur ve Çinli işçiler, çeşitli noktalarda çalışıyordu. Anlaşılan, burayı da Kaşgar'daki İydgâh Camii gibi "kültürel merkeze" dönüştüreceklerdi. Yapılan hazırlıklar ve müdahaleler bunu gösteriyordu (bilahare izlediğim bir videoda, caminin içinde namaz kılınan bölümün tahta paravanla ayrıldığını ve içerisinin tamamen müzeye çevrildiğini gördüm).

Tuyuk, Çinli turist grupların bütün sokak aralarını doldurduğu, dışarıdan akın akın insanın geldiği turistik bir köy olduğu için, caminin iç kısmında ve avlusunda dilediğimiz kadar kaldık, gönlümüzce fotoğraf çektik. Ama şu mabedin hakkı, mihrabının önünde rükû ve secde edilmesiydi asıl. Ah keşke, iki rekâtçık tahiyyetu'l-mescid namazı da kılabilseydik...

Avludaki medrese odalarında da onarım ve tadilat sürüyordu. Kapıları açık olunca hepsine girip çıktık rahatça. Odalardan birinde 1991 tarihli Uygurca gazete nüshaları bulduk. "Şincan" ve "Turpan" adını taşıyan gazetelerde bol bol Komünist Parti propagandası vardı. Her odaya Lenin'in ve Mao'nun portreleri asılmıştı.

Girişteki holün kenarında, Komünist Parti'nin Tuyuk köy başkanlarının resimleri diziliydi. 1950-1975 arasında tam yirmi beş yıl boyunca görev yapan yaşlı Uygur, uzun sakallı bir amcaydı. Sonrasında sakalsız ve kravatlı müdürler geliyordu. Arada köylü kılıklı, kasketli kişiler de vardı. Bunlardan bir tanesi 1981'den 2012'ye kadar aralıksız görev yapmıştı.

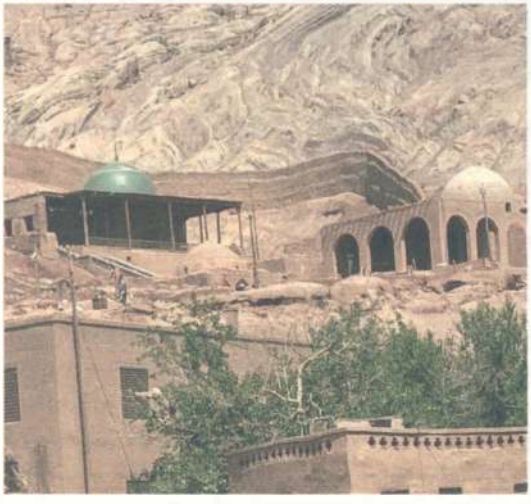

Ashâb-ı Kehf'in mağarası

Cami ziyaretimizi tamamladıktan sonra, tam karşı tepede bulunan koyu yeşil kubbeye ve onun içinde yer aldığı geniş Müslüman mezarlığına doğru yürüdük. Koyu yeşil kubbenin örttüğü türbe, Ashâb-ı Kehf'e nispet ediliyordu.

Yol boyunca Uygur kıyafetleri giyerek köyün "otantik" sokaklarında fotoğraf çektiren ve poz veren Çinli turistlerle karşılaştık. Burası, yerli halkının tehcir edilmesi pahasına, onlara rüyalarında bile göremeyecekleri doğal ve gerçek bir tarihi ziyafet sunuyordu.

Elli basamak kadar çıkıp, türbenin olduğu kısma tırmandık. Türbe, tam da Kur'ân-ı Kerîm'de belirtildiği gibi ("Onların üzerine bir bina yapın, Rableri onları daha iyi bilir" Kehf, 18:21), bir mağara kovuğunun üstüne inşa edilmiş mescitten ibaretti. Mescidin kubbe kasnağında Arapça ibareler, Esmâu'l-Husnâ'dan bazıları ve salavat ifadeleri vardı. Ahşap kapının üzerinde "1997" notunu gördüm, muhtemelen mescidin restorasyon tarihiydi.

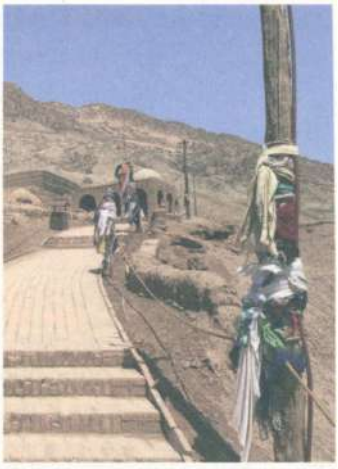

Tam telefonumu çıkarıp içeride fotoğraf çekecektim ki, arkamdan yetişen Uygur güvenlik görevlisi engelledi. Çok rica etmemize rağmen geri adım atmadı.

Türbeye çıkan merdivenlerin kenarında, yol boyunca ve türbenin iç kısmında, her yere rengârenk çaputlar bağlanmıştı. Şamanizmin ve diğer eski Türk inançlarının bariz bir yansıması olan bu görüntü, fotoğraf ve video çekerlerken Çinli turistlerin çok işine yarıyordu.

Daha önceki fotoğraflarda, türbenin avlu girişindeki kapının üzerinde "Allah'ım, bize rahmetinin kapılarını aç!" duasını Arapça yazılı halde görmüştüm, ama şimdi çoktan üzeri badanayla kapatılmıştı. Bizi çıplak bir duvar karşıladı. Keza, mezarlığın içinde yürürken türbeye yaklaştığımız bir noktada Uygurca

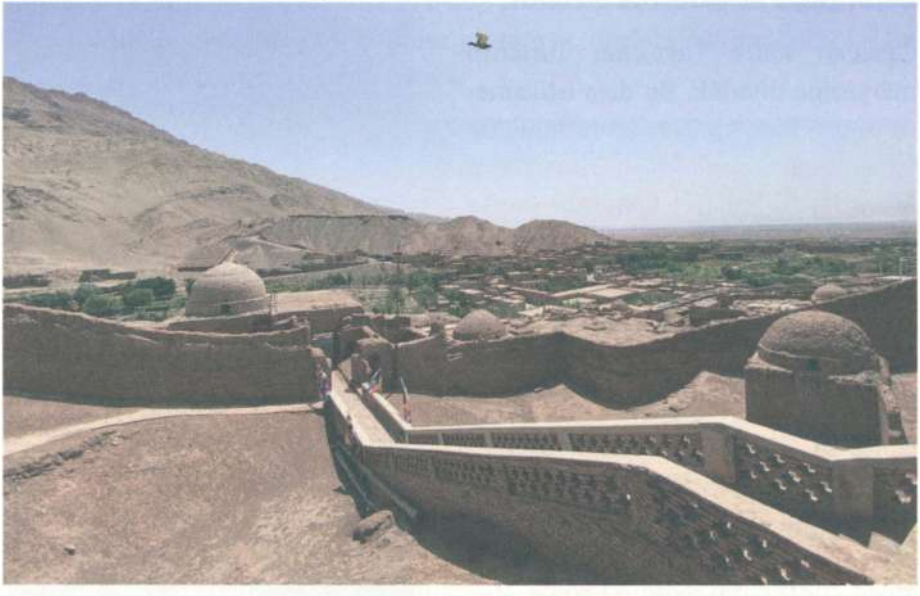
"Eshâbu'l-Kehf mezârı" yazan bir tabela vardı, onu da yok etmişler. Mekânla ilgili bir şey okumadan veya bilgi edinmeden buraya gelirseniz, türbe bu şekliyle herhangi bir anlam ifade etmekten çok uzak.

Öbür tepenin üstüne doğru, kabristanın içinde daha küçük dört beş türbe daha vardı. Onların da üzerindeki bütün kitabeler, levhalar ve Arapça yazılar kazınmıştı. Tarihin ve coğrafyanın içinde istikametlerini yitirip manalarını kaybetmiş, çıplak birer tuğla yığınından ibaret kalmıştı hepsi.

Menkıbelerin ve türbelerin rolü

Turfan ve Tuyuk, Ashâb-ı Kehf kıssasının yaşanmış olabileceği muhtemel bütün beldeleri içine alan Bilâdüşşâm havzasından en az 4 bin 500 kilometre uzakta. Sadece bu fiziksel mesafe bile, Tuyuk'taki koyu yeşil kubbeyle örtülü yapının Ashâb-ı Kehf'e neden nispet edilemeyeceğinin mantıki bir delili sayılabilir. Buna ilmi, kitabi, tarihi başka deliller de eklenebilir.

Ancak bu meseleye böyle mi bakılmalı, emin değilim. Tuyuk'ta karşılaştığımız manzarayı, Müslüman bir halkın, kendisini binlerce kilometre ötedeki ana kaynağa ve manevi merkeze bağlama çabası şeklinde yorumlamak daha

isabetli olabilir. Hatta Kur'ân'da ifade edildiği şekilde yapılan bir bina da, işin arka planından, tarihi ayrıntılarından ve ilmi altyapısından haberdar olunduğunun delili sayılabilir. Komünist Çin'in İslami kültürün her türlü tezahürünün üzerinden silindir gibi geçtiği bir coğrafyada Ashâb-ı Kehf'in hatırasıyla karşılaşmak, beni epey duygulandırdı doğrusu.

Menkıbe, türbe ve makamların, insanların İslam'la bağlantılarını canlı ve taze tutmak gibi bir rolleri var. Bu, sosyolojik ve tarihi bir hakikat. Fakat tüm bunların genellikle beraberinde taşıdığı hurafe ve bidatlar da -bir madalyonun iki yüzü gibi- yine aynı şekilde sosyolojik ve tarihi bir diğer hakikat. Hoten'deki dini mekânların serencamından bahsederken, bu konuya kısaca temas etmiştim.

Eski kaynakların hepsinde, Doğu Türkistan'daki türbe ve mezarları, Uygurların yanı sıra Hui Müslümanların da yoğun biçimde ziyaret ettiklerini okudum. Son on yıldır uygulamaya konulan kapsamlı yasaklar ve kısıtlamalar çerçevesinde, bu ziyaret akışının hangi yöne seyrettiğini yeniden değerlendirmek gerekebilir. Ayrıca Huilerin mezarlık ziyaretlerine nasıl bir anlam yükledikleri, "yatırlarla" kurdukları duygusal münasebetler ve hurafe türünden manevi virüslerden kendilerini koruyup koruyamadıkları gibi noktalar da ayrıca araştırma konusu.

Emin Hoca Minaresi ve Mescidi

Öğleden sonra Tuyuk'tan Turfan'ın merkezine döndük. Bu defa istikametimiz, uzaktan uzağa yıllardır bildiğim ve tanıdığım Emin Hoca Minaresi ve Mescidi'ydi. Nihayet kendisini dünya gözüyle görmek de nasip olacaktı.

Meşhur minareye adını veren Uygur yerel yönetici Emin Hoca, Budist Kalmukların bütün Doğu Türkistan havalisini istila etmelerinin ardından, Çinlilerle işbirliği içinde 1720'de Kalmuklara başkaldıran Turfan emiriydi. Kendi iktidarının sağlamlaşması karşılığında Çin yayılmacılığının Doğu Türkistan'da kökleşmesine hizmet eden Emin Hoca, rakibi olarak gördüğü bütün Uygur yöneticileri de yine Çin'in desteğiyle ortadan kaldırmıştı. Çin im-

paratorluk sarayında üst düzey protokolle ağırlanan Emin Hoca, 1777'deki ölümüne kadar Turfan'ı yönetti. Emin Hoca'nın koltuğunu devralan oğlu Süleyman, minareyi babasının anısına ve onun adına 1779'da inşa ettirdi. Yapının banisi İran, Özbekistan ve Afganistan mimarilerini yakından tanıdığı anlaşılan İbrahim adında maharetli bir ustaydı.

Emin Hoca Minaresi, İslam sanatının şaheserlerindendir.

Hikâyesinin arka planındaki bazı tatsızlıklara rağmen, minarenin güzelliği baş döndürücüydü. Minare ve yanı başındaki mescidin içinde yer aldığı geniş ve yemyeşil bahçeye adımımı attığımda -tıpkı Kaşgar'daki gibi- kendimi Buhara'da zannettim. Merdivenlerden yavaş yavaş çıkarak minarenin dibine varınca, 44 metre yükseklikteki abidenin heybeti daha da arttı. 14 metre çapında bir kaidenin üzerine oturtulan minare, uç kısmında 2,8 metreye kadar daralıyor. Minarenin üzerine dizilen 15 sıra desenin hepsi birbirinden farklı ve uzun uzun bıkmadan seyredilebilecek kadar güzel. Tuğla, kil ve çamur malzemeden yapılan minarenin rahatça günümüze kadar ulaşmasının en önemli sebebi, Turfan'ın kupkuru iklimi. Minare neredeyse hiç yağmur görmüyor, böylece hammaddesi kızgın güneşin altında pişmeye devam ediyor.

Mescit kısmının ana kapısından içeri girerken altından geçtiğim pıştak, bu defa beni ta Kaşgar'a, İydgâh Camii'ne götürdü. Renklerin farkı dışında, her şey aynıydı çünkü. Turfan ile Kaşgar'ı sadece İpek Yolu birbirine bağlamıyordu, camiler de bir zincirin halkaları gibi sımsıkı ve yan yana diziliydi.

Namaz kılınan bölüme adımımı attığımda, içeriye müthiş bir derinlik katan ahşap sütunlarla Hîve'ye akıp gittim. Hîve Cuma Camii ile Emin Hoca Mescidi ikiz kardeş gibiydi. Aralarındaki tarih ve coğrafya farkına rağmen, onları sanki aynı anda aynı el inşa etmişti.

Minare ve mescit neden yalnız başına?

Emin Hoca Minaresi'nin mimarisi, görünüşü ve avlusundaki peyzaj gerçekten çok güzel, fakat dikkatle bakınca fark edilen bir terslik var bu manzarada: Minare, cami ve yanındaki kabirler, üzüm bağlarıyla ve tarlalarla kuşatılmış halde, tek başına bir adacık gibi ortada kalmış. Yan taraftaki tek sıra evlerin cılız varlığı da burayı bir "muhit" haline getirmeye yetmiyor.

Böylesine büyük bir külliye, şehrin dışındaki ücra bir köşeye ve tarlaların ortasına inşa edilmiş olamayacağına göre, Emin Hoca Minaresi, kendi tabii İslami atmosferinden ve semtinden ne zaman koparıldı? Böyle bir eser, vaktiyle burada çok geniş ve köklü bir Müslüman nüfusun bulunduğunu gösteriyor. Peki, onlar şimdi nerede?

Yukarıdaki soruların cevabını çok aradım. Bütün işaretler, 1949'dan sonra Turfan'a Çin devleti eliyle yapılan müdahalelere çıkardı yolumu. 1980'lerde ihya ve inşa edilen külliye, 1992'de tamamen ibadete kapatılmış mesela. Önce ibadet edenlerin ayağı buradan kesilmiş, sonra ziyaretçiler azalmış. Tarım ve turizm, devlet eliyle teşvik edilirken, Turfan'ın meşhur üzümleri dal dal Emin Hoca Minaresi'nin çevresini sarıp kuşatmış. İçerisi turistlere, dışarısı da köylülere kalmış.

Halihazırda Çin sınırları içindeki en yüksek minare olan Emin Hoca Minaresi, bugün gayet bakımlı ve mamur. Bunun sebebini de elbette, Emin Hoca'nın Çinlilerle kurduğu sıkı ve samimi münasebette aramak gerekiyor.

Cami avlusunun girişindeki bilet gişesinin tam karşısında, kervansaray benzeri ama yeni dönemde inşa edilmiş bir bina daha var. Otobüslerle akın akın bölgeye turistler, konsept gereği önce oraya götürülüyor. Kendilerine bölgenin tarihi, Emin Hoca'nın Çin'le münasebetleri ve Turfan'la alakalı bilgi verildikten sonra gezilerine başlıyorlar.

"Vatanınızı sevin, kanunlara uyun"

Hem hava sıcaklığına -45 dereceyi gördük- tahammülün zorlaşması hem de tren saatimizin yaklaşması sebebiyle, Turfan şehir merkezinde çok uzun zaman geçirmedik. Fakat cadde ve bulvarlarda gördüğüm manzara, Doğu Türkistan'ın diğer şehirlerinden farksızdı. Ayrıca Turfan'ın güncel uydu haritalarında yaptığım detaylı incelemeler ve kulak verdiğim şahitlikler de gözlemimi destekliyordu:

1747 tarihinde inşa edilen ve tıpkı Kaşgar'daki İydgâh Camii gibi son yıllarda artık içinde cemaatle namaza izin verilmeyen Gazi Han Camii, turistik amaçlarla ayakta tutuluyordu. Caminin vaktiyle Arapça bir kitabenin yer aldığı ön

cephesinde şimdi Uygurca ve Çince "Vatanınızı sevin", "Medeni ve barışçıl olun", "Kanunlara uyun" türünden cümlelerle propaganda yapılan elektronik bir ekran vardı.

Tüm bu sözde hatırlatmaların alt metninde, Uygurların vatanlarını sevmedikleri, medeni ve barışçıl olmadıkları, kanunlara uymadıkları ve sürekli uyarılmaları gerektiği gibi kaba imalar seziliyordu.

Gazi Han dışında diğer camiler kapalıydı, içlerinden artık yıkıma terk edilenler veya inşaatı yarım bırakılanlar da bulunuyordu. Özellikle Turfan'ın dış mahallelerinde büyük bir terk edilmişlik ve dağınıklık göze çarpıyordu. Yine şehri haritalardan sokak sokak incelediğimde, artık yerleşim birimlerinin içinde kalmış ve dört bir yanından kemirilmeye başlamış nice Müslüman mezarlığı gördüm.

Hem Çinli yerleşimcilerin şehrin merkezine doğru yoğunlaşan yüksek binaları hem de fiziksel atmosfer nedeniyle, Turfan'ı Artuş'a benzettim. Ama Artuş'taki gerilim çok daha fazlaydı elbette.

Turfan'ın merkezindeki Bağrıkent Camii'nin yıllar içinde yok oluş süreci.

Dönüş yolu: Kaos ve anonslar

Turfan'dan 16.20'de kalkan Urumçi'ye dönüş trenimizdeki hava, sabahkinden çok daha kaotik ve gürültülüydü. Herhalde aldığımız biletin fiyatından veya tercih etmiş bulunduğumuz vagonun tipinden olsa gerek, neredeyse oturan yolcu sayısı kadar ayakta dikilenler de vardı. Ayaktakilerin bir kısmı Çinli, bir kısmı Uygur'du. Üstelik içlerinden bazıları oldukça ihtiyardı. Şu ortamda birine yer vermenin tam olarak neye tekabül edeceğini kestiremedik. Zaten kendi koltuğumuza da güçlükle oturabilmiştik.

Yolda, sıcağı sıcağına bugün yaşadıklarımızı ve şahit olduklarımı günlüğüme kaydettim. Doğu Türkistan seyahatimiz boyunca hep yaptım bunu. Her akşam

-hatta bazen gün içinde, yemek yerken veya bir şeyler içerken- hiçbir detayı atlamamak için ne varsa yazdım. Gördüğüm bir şeyin bana o an ne düşündürdüğünden tutun, en gereksiz görülen sıradan ayrıntılara kadar, her zerreyi kayıt altına aldım. Seyahatin sonunda, 50 sayfalık bir deftere dönüşecekti bu notlarım.

Bir şey daha yaptım: Her gün, yazdığım sayfaların fotoğraflarını çekerek, düzenli biçimde kendi e-posta adresime yollayıp yedekledim. Bunları telefonumdaki fotoğraf albümünden silmemiş olmam başıma az daha çok büyük bir bela açıyordu. Onu ilerleyen sayfalarda anlatacağım.

Çektiğimiz fotoğraf ve videolardan önemli gördüklerimi de farklı kişi ve adreslere göndererek arşivledim. Hatta belki bir polis sorgusu sırasında telefonumu karıştırırlar diye, bazı fotoğrafları arşivledikten sonra kendi telefonumdan silip yok ettim.

Ben böyle bir yandan notlar almaya çalışırken, zaten son derece kalabalık olan vagonun içinde bir anons çılgınlığı da sürüyordu. Ağzındaki düdüğü zırt pırt öttüren Çinli bir polis, gayet telaşlı bir tavırla insanlara çeşitli konularda sürekli anons yapıyordu. Söylediğini elbette anlamıyorduk, ama dışarıdan izlemek garip ve ilginçti. Toplumu tepeden komutla yönetme hastalığı, en alt seviyedeki memura bile sirayet etmişti.

Doğu Türkistan seyahati boyunca şahit olduğumuz her şeyi titizlikle not ettim.

Urumçi tren istasyonunda indikten sonra taksi sırası beklerken de durum aynıydı. Polisler ellerinde kısa sopalarla bir yandan insanları dürtüklerken, diğer yandan biteviye anonslar yaparak talimatlar yağdırıyordu. Garip olan şu ki, insanlar da koyun sürüsü gibi anonslara göre hareket ediyor, gıklarını çıkarmadan söyleneni yerine getiriyordu.

Çin'de hayatın her alanı anonslarla düzenleniyor. Her yerde mekanik ve biteviye bir sesin tekrarladığı anonslar, talimatlar, bildiriler... İnsanın asabını bozan, sinir sistemini mıncıklayan ama aynı zamanda devletin mutlak kontrolünü de sürekli başa kakıp hatırlatan bir sistem... Yolumuzun düştüğü ücra Uygur köylerinde daha boğucu biçimde hissetmiştik bunu.

Bana "Çin'i tek bir kelimeyle özetle" deseler, kullanacağım kelime şu olurdu: anons!

DOĞU TÜRKİSTAN'A GERGİN BİR VEDA

Turfan'ı da ekleyerek, Urumçi'de geçirdiğimiz iki günün ardından, artık Doğu Türkistan seyahatimizi tamamlamıştık. Gulca'dan başlayıp Kaşgar'a, Artuş'a ve Opal'a uzanmış, oradan Yarkent ve Hoten'e geçmiş, sonra Taklamakan Çölü'nü aşıp Urumçi'ye ulaşmıştık. Bu rotayı takip etmek suretiyle, tarihi Tarım Havzası'nın etrafında kocaman bir daire çizmiştik.

Devasa bir coğrafyada, sekiz gün gibi kısa bir süre içinde, yorucu ama biriktirdiklerimize bakınca son derece bereketli ve semereli bir gezi yapmıştık. Sürekli hareket halinde olduğumuzdan, Urumçi'den ayrılmaya hazırlanırken Gulca'ya sanki aylar önce gitmişiz gibi hissediyorduk; zamanımız o kadar dolu ve yoğun geçmişti. Geriye dönüp yaşadıklarımızı tekrar düşününce, şu hususa sonsuz biçimde hamdediyordum: İstanbul'dayken ajandama gün gün kaydettiğim seyahat planımızda en küçük bir sapma veya aksaklık olmamıştı. İşlerimizin rayında gitmesini hayra ve hayr üzere olduğumuza yorduk.

Ve şimdi artık geri dönüş yolculuğumuz başlıyordu. Urumçi'den Kazakistan'ın Alma Ata şehrine uçacak, oradan da İstanbul uçağımıza aktarma yapacaktık.

16 Haziran 2025 Pazartesi sabahı saat 08.50'de otelimizin önünden bir taksiye atlayıp Urumçi Uluslararası Havaalanı'na geçtik. Hava son derece güzel ve berraktı. Sokaklar hareketlenmeye başlarken şehirden ayrılmıştık.

Check-in işlemlerimizi rahatça hallettik, valizlerimizi verdik, güvenlik kontrolünden geçtik. Buraya kadar

her şey çok hızlı ve normal ilerledi. En son, pasaportlarımıza çıkış damgası vurdurmak için beklediğimiz bankonun önünde Çinli kadın polis bizi biraz tuttu. Pasaportları epey karıştırdı, her sayfasına baktı. Ardından damgaları vurdu ama pasaportlarımızı bize vermek yerine kenarda duran maskeli bir başka polise uzattı.

"Bu mekânları nereden biliyorsunuz?"

Pasaportlarımızı alan polis, bizi bankoların arka tarafındaki bir bölüme davet etti. Bu sırada yanına birkaç arkadaşı daha gelmişti. Hepsi maskeliydiler, sadece gözlerini görebiliyorduk. Artık anlaşılmıştı, sorgulanacaktık. Nitekim içlerinden biri, düzgün ve anlaşılır bir İngilizceyle "Rutin bir güvenlik kontrolü yapacağız. Lütfen sakin olun ve strese girmeyin. Bu, yolcular arasından öylesine seçtiğimiz herkese uygulanan resmi bir prosedür" dedi. Ancak "öylesine" seçilmediğimizi ve sorgunun sebebinin taşıdığımız Türkiye Cumhuriyeti pasaportları olduğunu elbette biliyorduk.

Hulusi ile beni, konuşmaları ve verdiğimiz cevapları duyamayacağımız şekilde birbirimizden ayırdılar. İkimizin başına da polisler toplandı. Ve sorgulama başladı:

- Şincan'a neden geldiniz?
- Ne iş yapıyorsunuz?
- Bu bölgeyle niçin ilgileniyorsunuz?

Bu sorulara, önceki polis sorgularında verdiğim cevapların aynısını verdim: Tarihçiyim ve İpek Yolu'ndaki tarihi şehirleri araştırıyorum. Konuyla alakalı kitaplar ve yazılar yazıyorum. Daha önce Buhara, Semerkand, Taşkent gibi şehirleri de gezdim. Artık sıra bu bölgenin şehirlerine gelmişti. Özellikle Kaşgar'ı çok merak ediyordum... Tüm bu söylediklerimde herhangi bir yalan yoktu, hepsi tamamen doğruydu.

Polisler benim cevaplarımı başlarını sallayarak dinliyordu. Şefleri olduğu anlaşılan bir tanesi, daha derinlere inmeye başladı:

- Bu pasaportlar size neden verildi?
- Gittiğiniz şehirleri ve ziyaret ettiğiniz mekânları nereden biliyorsunuz?
- Seyahat planınızı nasıl ve kimlerle hazırladınız?

Çin'e vizesiz girmemi sağlayan hizmet pasaportumun "gazeteci" kimliğime binaen verildiğini elbette söyleyemezdim. İstanbul'da yıllardır rutin şekilde ders ve seminer verdiğim bir kurumun adını zikrederek, "tarih öğretmenliği" yaptığımı ifade ettim. Bu da aslında pek yalan sayılmazdı. Gittiğimiz tarihi şehirleri,

çalıştığım bir coğrafya olduğu için zaten yıllardır bildiğimi vurguladım. Seyahat planımızı da ben kendim hazırlamıştım.

Polis, verdiğim cevaplardan sonra duraklayarak ifadelerimin insicamını bozmaya çalışıyor, belki de bir tenakuz yakalamak istiyordu. Bense hiç durmadan ve bazen sormadıkları zararsız detaylara da girerek, sürekli konuşuyordum.

Sorgulamanın gerginliği ve resmiliğiyle çok mütenasip olmayan, sıradan sorular da sordular:

- Konakladığınız otelleri nasıl ayarladınız?
- Şehirler arasında ulaşımınızı nasıl sağladınız?
- İçeride tanıdıklarınız veya yakınlarınız var mıydı?

Bu soruları kolayca ve olduğu gibi cevapladım: Konaklamayı online uygulama üzerinden hallettiğimizi; ulaşımda da taksi, uçak ve tren gibi çeşitli alternatifleri kullandığımızı söyledim. Hatta şehir şehir ayrıntıları da verdim.

Tek tek fotoğraf kontrolü

Sorular rutinleşince, sorgulamanın artık bitmekte olduğunu düşünmüştüm ki, polis şefi birden "Telefonunuzu açar mısınız?" dedi. Açtım. Sanki kendi telefonuymuş gibi, ana ekranda doğruca fotoğraf albümüne gitti, çektiğim fotoğraflara geriye doğru ve teker teker bakmaya başladı: Tuyuk, Turfan, Urumçi, Hoten, Yarkent, Opal, Artuş, Kaşgar, Gulca... İki polis daha geldi, onlar da fotoğraf teftiş seansına eşlik ediyordu.

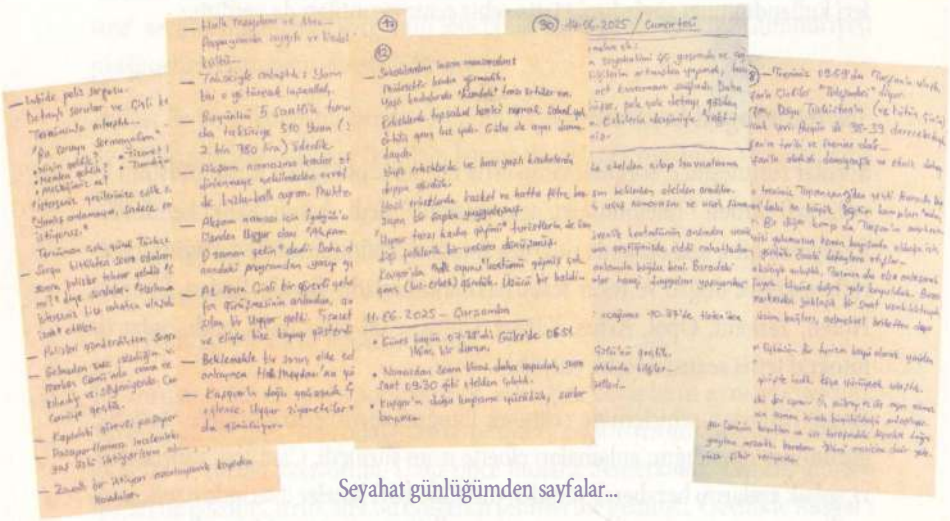
Doğu Türkistan şehirlerinde çektiğim fotoğraf ve videoların sadece "turistik" görüntüler olmadığını anlamaları elbette uzun sürmedi. Camileri, kabristanları, sokak aralarını beraberce yeniden turladık. Bazı kareler üzerinde uzunca durarak ilave sorular sordular. Benim zihnimde bir konseptin olduğunu, her yerde onu aradığımı ve çektiklerimin de bunu gösterdiğini muhtemelen fark ettiler.

Silmeyi nasılsa ihmal ettiğim birkaç kritik ve çok önemli fotoğraf vardı, kesinlikle görmemeleri gerekiyordu. Telefonumu polisin eline vermemiştim, cihazı ikimiz birlikte tutuyorduk. Sıra onlara geldiğinde ekranı hızlıca yukarı kaydırdım, "Bunlar özel, lütfen" dedim. Ailevi bir şey zannettiler, bakmak için ısrarcı olmadılar.

Daha önce anlattığım gibi, tuttuğum günlüğün her sayfasının fotoğrafını çekip e-posta adresime düzenli biçimde gönderip yedeklemiştim. Fakat o fotoğrafları telefondan silmek aklıma gelmediği için onları da gördü Çinli polis. Dikkatlerini çekti tabii hemen. Fotoğrafları teker teker büyütüp baktılar, yazıları okumaya çalıştılar. Türkçe ve el yazısı olunca, işin içinden çıkamadılar.

Polis şefi, Türkçe-Çince bir çeviri programı açtı telefonundan, sayfaların üzerine tuttu. Bu sırada benim kalp atışlarım hızlanmıştı. Çünkü gördüğüm, gözlemlediğim ve şahit olduğum her şey orada kayıtlıydı. Çin'in kullanılmasını "terör eylemi" saydığı "Doğu Türkistan" ibaresi neredeyse her sayfada geçiyordu. Polis epey uğraştı, ama çeviri programı el yazısını çözemedi, birçok Latince ibare tercüme edilmeden kaldı ekranda. Derin bir nefes aldım.

İçeriği anlayamayan polis bunları neden yazdığımı sordu, ben de eşimin okuması için günlük tuttuğumu söyledim. Bunun üzerine "Defter yanınızda mı?" dedi. Hemen sırt çantamdan çıkarıp kendisine uzattım. Benim böyle hızlı, açık ve net hareket etmem de kafalarını karıştırmış olmalıydı. Öyle ya, herhangi bir şeyi gizlemek isteseydim, defteri yanımda taşır mıydım? Çin'e "şüpheli" bir misyon için gelmiş olsam, çektiğim fotoğrafları çarşaf çarşaf telefonumun albümünde bırakır mıydım? Tedbirsizliğim, şimdi lehime dönüyor gibiydi.

Seyahat günlüğümden sayfalar...

Başından sonuna kadar günlüğümü karıştıran ve metnin içinden çıkamayan polis, yeniden telefonumdaki fotoğraflara odaklandı. Bu defa Doğu Türkistan seyahati öncesine doğru gitti. Orada da yok yoktu maşallah: Aile fotoğraflarımız, dünyanın farklı ülkelerine seyahatlerden kareler, konferanslarımdan görüntüler, program afişleri... Boğaziçi Üniversitesi'nde yakın zamanda akademisyenlere yönelik Suriye konulu bir konuşma yapmıştım. Polis, onun afişine takıldı epey: "Bu siz misiniz?" Ben de "Evet, Ortadoğu yakın tarihiyle alakalı konferanslar veriyorum" dedim.

Birkaç saniye sonra, yüreğimi ağzıma getiren bir şey yaşandı:

Hangi akla hizmetse artık, haftada iki gün İslam coğrafyasının gündemine dair makaleler kaleme aldığım *Yeni Şafak*'ın, yazımın birinci sayfadan fotoğ-

rafımla birlikte anonslandığı bir nüshasının görselini telefonumda tutmuşum. Polisin dikkatini çekti. Görseli açtı, parmağıyla büyüttü, her noktasını inceledi inceledi...

Ben bu sırada bir yandan ecel terleri döküyor, bir yandan da -böyle durumlarda her Müslümanın ilk aklına gelen tedbir olarak- Yâsîn suresinin birinci sayfasındaki o meşhur ayeti içimden sürekli tekrarlıyordum. Kendimi o an, Sevr Mağarası'nın içindeki Hz. Ebûbekir gibi hissettim.

Kaşgar'da bir pilavcıda notlarımı tutarken...

Polis, belki de aradığı şeyi sonunda bulmuş, "gazeteci" olduğuma dair en kesin kanıta ulaşmıştı. Çin yönetimi, kendi verdiği resmi izinler dışında Doğu Türkistan'a gazetecileri sokmamak için olağanüstü bir çaba gösterdiği için, "gazeteci" kimliğim ifşa olduğu anda başıma neyin geleceği artık kestirilemezdi. Üstelik burada sorgu boyunca "tarihçi" kimliğimde ısrar etmiştim.

Ben her türlü kötü ihtimali aklımdan geçirip dururken, -inanılmaz bir şekilde- polis görseldeki fotoğrafımı ve ismimi fark etmedi: "Onların önlerine bir set çektik, arkalarına da bir set çektik. Onları çepeçevre kuşattık. Artık göremezler" (Yâsîn, 36:9).

Hızlıca albümden çıkıp telefonumla günlüğümü bana geri veren polis, arkadaşlarıyla birkaç şey konuştu. Sonra öte tarafta Hulusi'yi sorgulayan grupla da fısıldaştılar. Nihayet "Welcome to China!" diyerek pasaportlarımızı uzattılar. Sorgu bitmişti.

Hissizlik ve donukluk

Kudüs'e gidiş gelişlerimde, Tel Aviv Ben-Gurion Havaalanı'nda defalarca sorgulanmıştım. Saatlerce bekletildiğim ve alıkonulduğum olmuştu. Başıma geldiği için telefonların, fotoğraf albümlerinin veya sosyal medya hesaplarının kontrolüne de aşinaydım. Ancak Urumçi Havaalanı'nda bizi sorgulayan Çin polisinin tavrındaki soğukluk ve hissizlik hali, hayatımda hiç yaşamadığım bir tecrübeydi.

"Çinli donukluğu" diye tarif edebileceğim ürkütücü bir durum hakikaten var. Karşınızda herhangi bir his emaresi taşımayan, sadece hareket eden ve komutları yerine getiren robotlar görüyorsunuz Çinlilere bakınca. Doğu Türkistan seyahatim boyunca çarşı pazarda, sokaklarda, otellerde, tren garlarında ve havaalanlarında karşılaştığım her Çinliden aynı izlenimi edindim.

Polisin sorgusu sırasında, bu donukluk, içine türlü tehlikelerin ve tehditlerin de sığdığı korkunç bir belirsizlik halini aldı. Maske taktıkları için yalnızca gözlerini görebildiğimiz bu insanlarla alakalı hiçbir tahmin yapamazdık mesela. İfade, jest, mimik, duygu, insani temas vb. yoktu. İletişim kurulabilecek bütün kanallar sımsıkı kapalıydı.

İstanbul'a döndükten sonra sohbet ettiğimiz Uygurlar, bu konudaki kendi tecrübelerini de paylaştılar. Doğu Türkistan'da yaşadıkları dönemlere atıfla, Çinli arkadaş ve komşularının hissizliği, duygusal uzaklığı ve empati yoksunluğuna dair hatıralarını anlattılar. Bir tanesi, "Okula giderken en istemediğimiz şey, sokakta ayağımızın takılıp yere düşmemizdi. Çünkü Çinli arkadaşlarımız başımıza toplanıp dakikalarca gülerdi. Yerden kaldırmak veya yardım etmek hiçbirinin aklına bile gelmezdi" dedi.

Bu hatıra, Urumçi'de yaşadığım ve çok şaşırdığım bir durumu da izah etti:

Bir akşam Grand Bazaar'da dondurma yiyerek yürüyorduk. Dükkânların vitrinine baktığım sırada, dikkatsizliğim sebebiyle elimdeki kaptan gömleğimin önüne dondurma sıçradı. Hulusi'ye "Ağabey, ıslak mendilin var mı?" diye sordum. Mendille gömleğimi temizlemeye koyulmuşken, etrafıma toplanan Çinli gençlerin fotoğraflarımı çektiklerini ve yüksek sesle güldüklerini gördüm. Ben bu hali garipseyip kaşlarımı çatınca uzaklaştılar, fakat kahkahaları hâlâ dinmemişti. Yaşadığım minik aksilik, onlar için keyif ve eğlence sebebiydi. Dünyanın hiçbir ülkesinde böyle bir muameleyle karşılaşmamıştım doğrusu.

Tel Aviv'den Urumçi'ye...

Çin polisi pasaportlarımızı bize uzatırken "Welcome to China!" demişti demesine, ama biz "hoş gelmek" şöyle dursun, bir an önce Çin'den ve Çinlilerden uzaklaşmak istiyorduk. Bekleme salonuna ineceğimiz asansöre bizi yine polis bindirdi. Diğer yolculara aynı şekilde davranmadıklarını görebiliyorduk ve bunun bir imtiyaz olmadığı çok belliydi.

Uçağımızın hareketini beklerken geçirdiğimiz yaklaşık bir saat, muhtemelen bütün ömrüm boyunca yaşadığım en stresli zaman dilimlerinden biriydi. Sorgunun bitmesiyle üzerimizden büyük bir yük kalkmıştı, ama uçağa binip fiilen Çin'den ayrılıncaya kadar, her şey olabilirdi:

Arkamızdan yetişip bizi yeniden sorguya alabilirlerdi. Uçağa binişimize engel olabilirlerdi. Binsek bile, içeri gelip bizi indirebilirlerdi. Uçağın kalkmasına müsaade etmeyebilirlerdi...

Bunların böyle kâğıt üzerinde okununca çok saçma olduğunun, hatta kendimizi çokça abartmak bakımından kulağa gayet mantıksız geldiğinin farkındayım. Ancak karşımızda Çin vardı ve bize rahatlıkla "istihbarat toplamak için Şincan'a gelen Türk ajanlar" gözüyle bakabilirlerdi. Ayrıca burada başımıza bir şey gelse, doğru dürüst muhatap bile bulunamazdı. Dolayısıyla, mantıklı mantıksız ayrımı yapmadan akla her türlü ihtimalin gelmesi son derece normaldi.

İsrail'de sorgulandığım zamanlar, hep on yıllardır işgal altında yaşayan Filistinlileri düşünüp empati yapardım. Ben burada kısa bir süre stres yaşayıp sonra hayatıma kaldığım yerden devam edecektim, ama Filistinlilerin böyle bir şansları yoktu. Benim için sınırlı bir moral bozukluğuna sebep olan sorgulama, çok daha ağır ve sürekli biçimde, onların hayatlarının rutin gerçekliğiydi.

Biraz vakit geçince, Urumçi'de aynı şeyi Çin ve Uygurlar bağlamında düşündüm. Çin bana en fazla ne yapabilecekti? Canımı alacak değillerdi herhalde. Biraz stres, biraz gerginlik, o kadar. Uygurlar ise on yıllardır neler neler yaşamak zorunda kalıyordu...

Omuzlarımızda bir vazife

Air Astana Havayolları'nın bizi Urumçi'den Alma Ata'ya götürecek uçağı, 12.50'deki tarifeli vaktinden biraz erken kalktı. Uçağımız bulutları yara yara gökyüzündeki rotasına yerleşirken, biz de -kalbimizde tarifi zor duygular eşliğinde- koltuklarımıza yaslandık...

Arkamızda nice dramı ve acıyı bırakarak ayrılıyorduk Doğu Türkistan'dan. Yıllar boyunca duyduğumuz, dinlediğimiz ve okuduğumuz şeyleri yerinde görüp gözlemlemiştik. Vakıa, inkâr olunamayacak biçimde ortadaydı. Şimdiye kadar ilme'l-yakîn olarak işittiklerimiz, artık ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn şuurumuza kazınmıştı. Bundan

sonra, Doğu Türkistan'da yaşananlar, herkese duyurmak ve anlatmak üzere bize emanetti. Şahitliğimizi en adil biçimde aktarmak, omuzlarımızda bir vazifeydi.

İstanbul'a ininceye kadar, Hulusi ile birbirimize şu soruyu birkaç defa sorduk: "Böylesine zor bir yolculuğu nasıl başardık?" Yaz mevsiminde, fiziksel olarak geniş bir coğrafyada seyahat organize edebilmek değildi kastımız tabii ki. Onca polis sorgusundan, takipten ve izlemeden kurtulabilmiştik. Sınır dışı edilmeden, planladığımız bütün şehirleri görebilmiştik. Çok sayıda sürprizle karşılaşmıştık, ama rotamızı şaşırtacak hiçbir terslik yaşanmamıştı.

Dahası, defalarca geçirildiğimiz polis sorguları sırasında, internette yapılacak çok kısa bir arama, benim "gazeteci" kimliğimi hemen ortaya çıkarabilirdi. Gazete yazılarım, kitaplarım, konferanslarım, seminerlerim ve derslerim... Hepsi birkaç saniyelik çabayla ifşa edilebilirdi. Edilmemişti.

Tüm bunların tek bir izahı vardı:

Müfettihu'l-Ebvâb olan Rabbimiz, Doğu Türkistan'ı görmemizi murad buyurmuş, kapıları açmış, seferimizi her açıdan kolaylaştırmıştı. Yaşadığımız kimi zorluklar bile, bize bir şeyler öğretme amacına matuftu. Tabloyu bütün boyutlarıyla kavrayalım, eksik bir parça kalmasın ve böylece biz şahitliğimizi en doğru biçimde yapalım diye...

Şükrü eda edilemeyecek bir nimet: Özgürlük

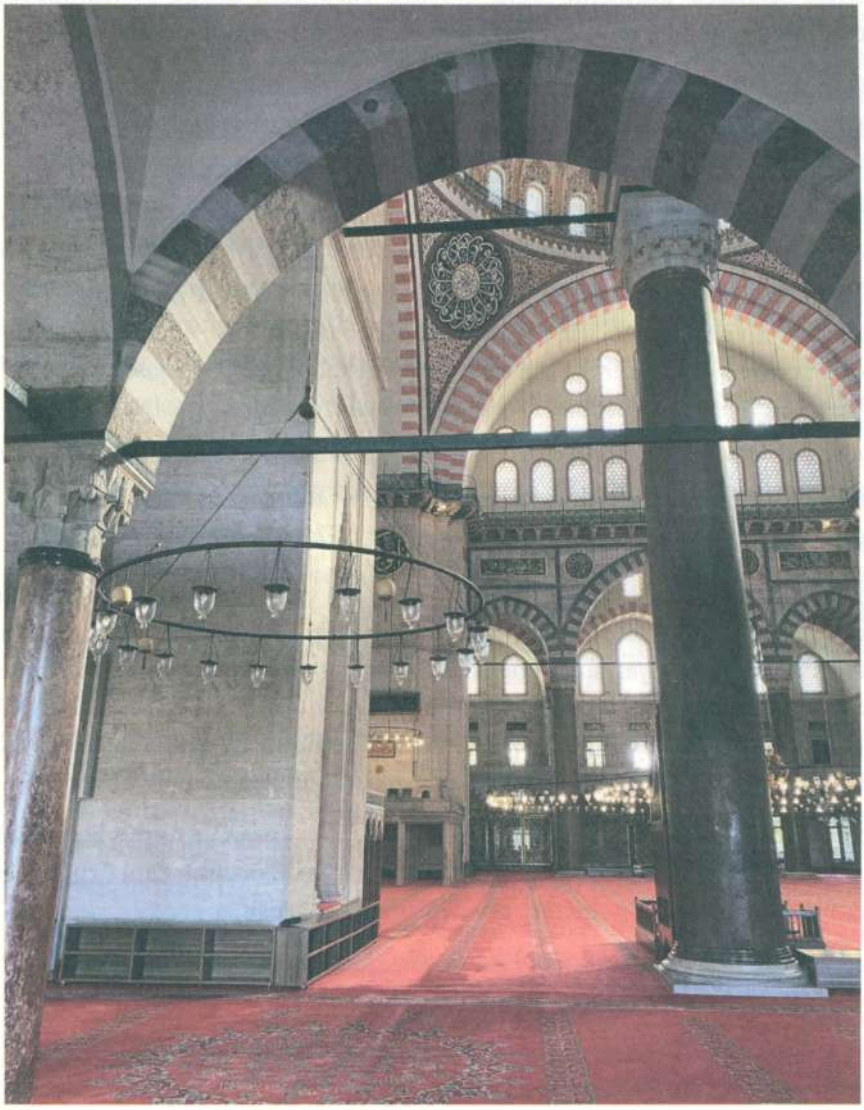
Sıcak bir yaz günü, dilediğim caminin şadırvanında rahatça abdest alıp serinleyebilmek... Cemaatle namazı camide eda ettikten sonra, bir köşeye çekilip Kur'ân okumak... Ezan sesi duymak... Evladımı, küçücük yaşlarından itibaren Kur'ân eğitimine yönlendirmek... Evimin ve ailemin mahremiyetini, kendi ahlakıma ve örfüme göre koruyabilmek... Dostlarımla istediğim mekânda buluşmak ve sohbet etmek... Canımın istediği yere seyahat edebilmek... Pasaport alırken veya yurtdışına çıkarken rutin prosedürler dışında bir engele takılmamak... Dilediğim şekilde okuyup yazabilmek...

Doğu Türkistan'ın tarihi şehirlerini adımlarken, yukarıda sıraladığım türden nice "sıradan" nimetin neredeyse hiç farkında bile olmadığım gerçeğiyle yüzleştim. Oysa bunlardan sadece birinin dahi şükrünü hakkıyla eda edebilmek mümkün değildi.

Bu vesileyle bir kere daha fark ettim ki, Türkiye, dünyanın en özgür ülkesi. Hatta başıboşluk seviyesinde bir özgürlük ve rahatlık var. Sokaktaki sıradan insanı bir kenara bırakırsak, Türkiye Müslümanlarının bile bu özgürlük ve rahatlığın kıymetini yeterince bilemediğini düşünüyorum doğrusu. Doğu Tür-

kistan'daki boğucu atmosferi tadınca, ne kadar az çalıştığımız ve ne çok tembellik ettiğimiz hakikati yüzüme bir tokat gibi çarptı.

İstanbul'a dönüş yolculuğu boyunca ve döndükten sonra, özgürlüğün bizatihi kendisinin başlı başına bir nimet olduğu gerçeği, aklımdan hiç çıkmadı. Seyahati takip eden haftalar boyunca, gittiğim her cami aklıma Kaşgar, Yarkent, Hoten ve diğer şehirlerdeki esir Müslüman mabetlerini getirdi, mahzun ve mahcup oldum.

İstanbul'a döndükten sonra yaptığım ilk işlerden biri Süleymaniye Camii'ne koşarak iki rekat şükür namazı kılmak oldu. Özgürlük nimetinin kıymetini yeterince bilemediğimizi iliklerime kadar hissederek...

"Her şeyin bir vakt-i merhûnu vardır"

İlahi takdir çerçevesinde her hadisenin ancak en uygun zamanda ve şartlarda meydana geldiğini ifade etmek sadedinde, eskiler çok latif bir ibare kullanırdı: "Her şeyin bir vakt-i merhûnu vardır." Buradaki "vakt-i merhûn" kavramı, rehin alınmış vakit demektir. En uygun zaman geldiğinde, şartlar olgunlaştığında ve vade dolduğunda vakit özgürlüğe kavuşacak, olacak olan da olacaktır.

Dünya üzerinde onca seyahatler yapmama ve nice İslam beldesini -hatta bazılarını defalarca- görmeme rağmen, Doğu Türkistan'a ancak 45 yaşındayken gidebilmemi "demek ki vakt-i merhûnu varmış" diye açıklıyorum.

İstanbul'a dönüş yolundayken, "Daha genç yaşımda buraları görmek nasip olsaydı ne değişirdi?" sorusunu sordum kendime. İslam coğrafyasıyla münasebetlerimin zaman içindeki seyrini düşününce, rahatlıkla şu cevabı verdim:

Daha erken bir zamanda ve daha küçük yaşımda, daha az tecrübe ve bilgiyle Doğu Türkistan'a gelmiş olsaydım, muhtemelen bazı ayrıntıları yeterince net göremeyebilirdim. Bazı soruları sormak ve cevaplarının peşine düşmek hiç aklıma bile gelmezdi mesela. Baktığım yerlerde gördüğüm şeylerin anlamı şimdikinden farklı olurdu. Hadiselerin arka planını kavramadan, acelecilikle düşünme ve yorum yapma riskim artardı.

Bu açıdan bakınca, hikmet ehline rahmetler okuyarak, "Doğu Türkistan'a en doğru zamanda gelmek nasip olmuş" diyebiliyorum.

Meselenin bir de şu boyutu var:

Bir kamu görevim, herhangi bir resmi vazifem veya kurumsal temsil konumum olsaydı, Doğu Türkistan'a yine bu rahatlıkta bir seyahat yapamazdım. Vaktin kısıtlılığının yanında, gördüklerimi aktarmak ve yorumlamak noktasında ciddi engellerle kuşatılmış olurdum çünkü. Kamusal ve resmi vazifeler zaman içinde insanın düşünme ve algılama biçimini de şekillendirdiği için, bugün fark ettiklerimi o zaman hiç fark edemezdim muhtemelen.

Kendi halinde, sadece kendi gündeminin peşinden koşan ve tümüyle müstakil hareket eden Müslüman bir gazeteci ve yazar olarak, gördüklerimi özgürce aktarabilmenin konforunu hiçbir şeye değişmem doğrusu.

SON OLARAK...

Bu kitabı satır satır okuyacaklarından emin olduğum Çinli diplomatlara, siyasetçilere ve istihbarat uzmanlarına birkaç noktayı hatırlatmak istiyorum:

- Şimdiye kadar, İslam'la topyekûn mücadeleyi kazanabilen ve İslam'ı tümüyle ortadan kaldırmayı başarabilen hiçbir devlet olmamıştır. Yakın tarihte, Sovyetler Birliği'nin on yıllar boyunca sürdürdüğü yıkıcı politikalara bakınız. Veya Arnavutluk'ta sözde "ateist devlet" kuran Enver Hoca'ya bakınız. Netice, yönetenler açısından yalnızca hüsran ve mağlubiyettir. Halklara acıdan başka bir şey getirmeyen ve devletlerin sadece gücünü tüketen bu kavganın kazananı yine İslam olmuştur.
- İslam'ı Çinlileştirmek siyaseti ve bunun için atılan çeşitli gülünç adımlar da yine aynı şekilde Çin açısından yenilgiyle sonuçlanacaktır. İslam, tabiatı icabı herhangi bir coğrafyadan, sınırdan veya siyasetten bağımsızdır; yapılan bütün tanımları ve etrafına konulan bütün bariyerleri aşar ve yine İslam olarak kalır.
- Tarihi tecrübe, Uygurların hiçbir zaman tamamen asimile edilemediğini, bundan sonra da edilemeyeceğini göstermektedir. "Radikallikle mücadele" adına, bütün bir halkın tarihi, milli ve dini kimliğinin kodlarıyla oynamak, Çin'e başarı sağlamayacaktır. Baskının şuuraltında uyandırdığı nefret, Uygurlarda bağımsızlık düşüncesinin sürekli canlı kalmasının en önemli sebeplerindendir.
- Uygurlarla alakalı konu her açıldığında "Hiçbir problem yok", "Hepsi çok mutlu", "Çin, terörle savaşıyor" gibi savunmalar yapmak, günümüzün iletişim standartlarında ikna edici olmaktan uzaktır. Benim de bizzat müşahede ettiğim üzere, bölgeye ayak basan ve atmosferi gözlemleyen herkes, Uygurların çok boyutlu bir asimilasyon politikasının ana kurbanları olduğunu görmektedir. Çin resmi politikasını değiştirmediği sürece, bu konu giderek yoğunlaşan bir biçimde sürekli gündemde kalacak, konuşulacak ve tartışılacaktır.
- ABD ve Batılı ülkelerin Uygurların karşı karşıya kaldığı baskı ve asimilasyon sürecini kendi siyasi menfaatleri için sömürmesinin önüne geçmenin tek yolu, bu politikaya son vermek ve sömürünün gerekçelerini ortadan kaldırmaktır. Baskı ve asimilasyon devam ettiği sürece, onu kendi çıkarları için kullanmak isteyen birileri de çıkacaktır.

TAVSİYE METİNLER

Metin boyunca atıf yaptığım hadiseleri, tarihi şahsiyetleri, rakamsal bilgileri ve diğer teknik ayrıntıları, aşağıdaki kaynaklarda bulabilirsiniz. İstifadede kolaylık sağlamak amacıyla, kaynakları konu başlıklarına ayırarak takdim ediyorum.

Uygurların tarihi serüveni:

- Lee, Joo-Yup. *Dünya Tarihinde Türk Halkları - Uygurlardan Osmanlılara*. Çev. Kadir Purde. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2025.

Doğu Türkistan genel tarihi:

- Alptekin, İsa Yusuf. *Esir Doğu Türkistan İçin: Mücadele Hatıraları*. Haz. Ömer Kul. Ankara: Berikan Yayınevi, 2010.
- Buğra, Mehmet Emin. *Şarki Türkistan Tarihi*. Haz. Abdullah Oğuz. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.
- Khalid, Adeeb. *Orta Asya*. Çev. İsmail Hakkı Yılmaz. İstanbul: Telemak Kitap, 2024.
- Saray, Mehmet. *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2021.
- Töre Sagunî, Alihan. *Türkistan Kaygısı*. Haz. Kutlukhan Şakirov. İstanbul: Tarih ve Kuram Yayınları, 2019.

Yarkent Saîdiye Hanlığı ve Hocalar dönemi:

- Kurban, İklil. *Doğu Türkistan İçin Savaş*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Kaşgarya Emirliği ve Muhammed Yakub Bey:

- Doğan, Serhat. *Yakub Bey ve Kaşgar Hanlığı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023.

Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti (1933):

- Buğda, Alimcan. *Tarihi Vesikalarla Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve Anayasası*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2019.

Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944):

- Kurban, İklil. *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

Hoten merkezli hatıralar ve Çin yönetiminin baskıları:

- Buğra, Mehmet Yakup. *Hatıralarım*. Haz. Abdullah Oğuz. İstanbul: Kızılay Kültür Sanat Yayınları, 2024.

Çin'in siyasi ve ideolojik iç mantığına dair çözümlemeler:

- Karluk, Abdürreşit Celil. *Çinlilik ve Çin'de Ötekiler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.

Uygur kimliğinin tarihi gelişimi ve Cedîdcilik hareketi:

- Karluk, Abdürreşit Celil. *Uygurlarda Yenileşme*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022.

Asimilasyon ve baskı yöntemlerine dair ayrıntılar, tanıklıklar ve raporlar:

- "Break Their Lineage, Break Their Roots," *China's Crimes aganist Humanity Targeting Uyghurs and Other Turkic Muslimss*. https://www.hrw.org/report/2021/04/19/break-their-lineage-break-their-roots/chinas-crimes-against-humanity-targeting
- Özköse, Adem. *Esir Türkler*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2023.
- Tuna, Amine. *Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık*. İstanbul: IHH İnsani Yardım Yayıncılık, 2012.
- Yılmaz, Murat. *Doğu Türkistan'da Toplama Kampları*. İstanbul: Hafıza Merkezi Yayınları, 2024.

Kaşgar'ın yıkılarak yeniden inşası:

- "Kashgar Coerced: Forced Reconstruction, Exploitation, and Surveillance in the Cradle of Uyghur Culture." https://uhrp.org/report/kashgar-coerced/ (online)

Yarkent Uygur Şiî cemaati:

- Rashid, Salman. *The Apricot Road to Yarkand*. Lahor: Sang-e-Meel Publications, 2011.
- "Xinjiang Uygurlarındaki Şii Müslümanlar Hakkında Yarkent İlçesindeki Saha Araştırmasından." https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/432036

Çin'in İslam'a ve Uygurların İslam'la tarihi bağlantılarına dair resmi raporu:

- Historical Matters Concerning Xinjiang. http://english.scio.gov.cn/2019-07/22/content_75017992_8.htm

KAYIP COĞRAFYANIN İZİNDE
Doğu Türkistan Seyahatnamesi
Taha Kılınç

“Okuyacağınız metin, beklemediğim bir anda çıktığım zor, gerilimli ve hazin hatıralarla dolu bir seyahatin notları. Uzun yıllardır konuştuğumuz, dert ettiğimiz, andığımız ve anlamaya çalıştığımız Doğu Türkistan'da bizzat yaşadıklarım, şahit olduklarım ve gördüklerimin bana düşündürdükleri, müstakil bir kitap olarak şimdi elinizin altında.

Böyle bir kitabı kaleme almaktaki öncelikli hedefim, Müslüman Uygurların karşı karşıya bulunduğu dramı ve gerçekliği, mümkün olduğunca anlaşılır biçimde aktarmak. Doğu Türkistan meselesi, hem sahadan doğru haber almanın zorlukları hem de Çin'in uyguladığı çok boyutlu dezenformasyon sebebiyle, ülkemizde ne yazık ki hak ettiği ilgiyi göremiyor. “Gözden ırak olan gönülden de ırak olur” misali, kendi yakın çevremizdeki krizlerin gerisinde ve gölgesinde kalan bir dava Doğu Türkistan.

İkinci hedefim, geleceğe ve bizden sonraki nesillere, bugünlere dair bir kanıt ve kayıt bırakmak. İçinden geçtiğimiz dönemde Doğu Türkistan ne durumda? Dünden bugüne neler yaşandı? Yarın neler olabilir? Dönüşümlerin istikameti nereye doğru? Şimdi devam eden süreçlerin somut neticelerini kendi gözleriyle görecek olan istikbalin Müslümanları, 2025 yılında bölgeyi adımlamış birinin satır aralarından epey ipucu yakalayacaktır diye düşünüyorum.

Üçüncü bir hedefim de, Doğu Türkistan havzasının coğrafi, tarihi ve kültürel bakımdan daha iyi anlaşılmasına mütevazı bir katkıda bulunmak. *Seyahatname*'yi okurken, bölgenin, Türkiye'den bakınca belki hiç göremediğimiz ve fark edemediğimiz bir derinliğinin bulunduğuna şahitlik edeceksiniz. Hatta belki bazı isimler ve mekânlar, sizi daha kapsamlı okumalara sevk eden birer işaret fişeğine dönüşecek.”

KİTAP NO	DİZİ ADI
1539	TAHA KILINÇ KİTAPLIĞI

KAYIP COĞRAFYANIN İZİNDE
TAHA KILINÇ

9 786255 695017